KORNAI JÁNOS

Vergődés és remény



KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ

KORNAI JÁNOS

Vergődés és remény

KORNAI JÁNOS

Vergődés és remény

Gondolatok a gazdasági stabilizációról és a jóléti állam reformjáról

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 1996

© Kornai János, 1996

ISBN 963 224 013 8

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Rt.
A kiadásért lelel: David G. Young vezérigazgató
Szövegtördelés: Tordas és Társa Kft.
Nyomás és kötés: ADUPRINT Kft.
Felelős vezető: Tóth Béláné ügyvezető igazgató
K–0116 Budapest, 1996
A szerkesztésért felel: Fogarasi Judit
A kötetet tervezte: Fraunhoffer Péter
Formátum: A/5 • Terjedelem: 21 A/5 ív

TARTALOM

ELŐSZÓ 7

1. A HIÁNYGAZDASÁG FELSZÁMOLÁSA 13
Általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata

2. A LEGFONTOSABB: A TARTÓS NÖVEKEDÉS 73
A makrogazdasági feszültségekről és a kormány gazdaságpolitikájáról

3. MEREDEK ÚT 129
Szabó László Zsolt interjúja a stabilizációs programról

4. A MAGYAR GAZDASÁGPOLITIKA DILEMMÁI 145
A stabilizációs program elemzése

5. AZ EGYÉN ÉS A TÁRSADALOM FELELŐSSÉGE 175
Laki Mihály interjúja a szociális kérdésről

6. AZ ÁLLAMPOLGÁR ÉS AZ ÁLLAM 205
A jóléti rendszer reformja

7. FIZETJÜK A SZÁMLÁT 227
A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben

HIVATKOZÁSOK 307

A KÖTETBEN SZEREPLŐ TANULMÁNYOK
ELSŐ PUBLIKÁLÁSÁNAK HELYE 325

NÉVMUTATÓ 327

TÁRGYMUTATÓ 331

ELŐSZÓ

A kötetben szereplő írásokat az 1994–1996-os időszakban publikáltam. Amint arra a kötet alcíme is utal, két témakört tárgyalnak. Az egyik témakör a posztszocialista gazdaság egyensúlyi problémáit öleli fel, ideértve a hiány, az infláció, a külső és belső adósság, a fizetési mérleg és a költségvetési deficit okozta feszültségeket, valamint a kiküszöbölésükre hozott stabilizációs intézkedéseket. A másik témakör a jóléti szektor reformja. A két téma sok történelmi, politikai, gazdasági és szociális szálon szorosan összefügg; márcsak ezért is jogosultnak tűnik közös kötetbe foglalásuk. Mindkét kérdés elemzése valamennyi írásban a magyar gazdasági helyzet tanulmányozásán, magyar adatokon alapul – de mindegyik munka mondanivalója túlmutat a magyar határokon, és magában foglal olyan gondolatokat is, amelyek a posztszocialista régió egészének problémáival kapcsolatosak.

A kötet főcíme talán patetikusnak tűnik azok szemében, akik kötelezőnek tekintik, hogy a közgazdász ridegen, kizárólag a számok hideg fényében vizsgálódjék. Remélem, hogy nemcsak a cím, de az írások tartalma és hangneme is érzékelteti: a szerző nem felejti el egyetlen percre sem, hogy kutatásainak tárgya végső soron az emberek sorsa; kínlódásuk és boldogulásuk okainak és esélyeik javításának tisztázása. Átélem azt, hogy mi, a magyar társadalom tagjai (és tegyük hozzá: a többi posztszocialista ország lakossága is) vergődünk azokban a csapdákban, amelyeket a korábbi évtizedek történelme, a vezetők

bűnei vagy jó esetben baklövései és – valljuk meg – saját mulasztásaink állítottak fel. Jó lenne szabadon szárnyalva szép utópiákat megvalósítani! De visszahúz bennünket a földre az előző rendszer súlyos, még évtizedeken át ható öröksége. A társadalom béklyókba verve vergődik – s itt már főképpen az 1990 óta eltelt évekre utalok –, mert a mulasztások halmozódnak, a bátor megoldásokat halasztgatják, a hatalmon lévő politikus nehezen szánja rá magát népszerűtlen feladatokra. S amikor mégis sor kerül az immár el nem odázható radikális intézkedésekre – azok oly sok fájdalmas kísérő hatással járnak, hogy annak is nehéz szorongás és szívfájdalom nélkül néznie, aki az intézkedést kidolgozta, vagy aki akárcsak szellemi hatásával hozzájárult az előkészítésükhöz.

Szívesen használok írásaimban az orvostudomány és az egészségügy köréből átvett hasonlatokat. Orvos barátaimtól tudom: ritka az olyan becsületes orvos, aki közömbösen nézi páciense szenvedését, s különösen nagy lelki kínlódást éreznek azok, akik a gyógyítás érdekében kénytelenek fájdalmas műtéteket és utókúrákat, csak erőltetve lenyelhető keserű orvosságokat előírni. A magyar gazdaság betegségeinek lelkiismeretes gyógyítói azért érzik nyomasztónak feladataikat, mert bármit is ajánlanak, ők maguk is tudják a javasolt lépés hátrányait. Ha a fizetési mérleget kell rendbe hozni, feltehetően meggyorsul tőle az infláció. Ha a költségvetés hiányát kell csökkenteni, akkor sokak élete nehezebbé válik, mert kevesebb állami juttatást kapnak vagy több adót kell fizetniük. És a példák sorát még hosszan folytathatnánk.

Ami mégis könnyebbé teszi azoknak a kutatóknak a lelkiismeretét, akik ezeken a problémákon gondolkodnak, az az a tudat, hogy ezek a megpróbáltatások nem hiábavalóak. Ezt emeli ki a kötet címének másik fele: remény. Talán ez az előszó alkalmas fórum arra, hogy személyes vallomást tegyek ebben az ügyben. Hosszú időn át, kimondva vagy kimondatlanul, pesszimizmus hatotta át az írásaimat. Évtizedeken át úgy éreztem: a kutató feladata feltárni a valóságot, akkor is, ha ez a tudományos teljesítmény *nem* járul hozzá a feltárt baj kiküszöböléséhez. Úgy gondoltam: a magyar társadalom igazi, mély és nagy bajait a társadalmi-gazdasági *rendszer* determinálja. Amíg tehát az a

rendszer adva van, a bajok, pontosabban az igazi, nagy és mélyen gyökerező bajok nem küszöbölhetőek ki.

Ezt az életérzést, teljes joggal, hatályon kívül helyezte a rendszerváltás. Nem szeretnék azokhoz csatlakozni, akik nem látják a fától az erdőt, akik a jelenlegi nagy megpróbáltatások közepette megfeledkeznek arról, hogy alapjaiban változott meg a világunk. Most már igenis nem reménytelen arra számítani, hogy egy-egy reformlépés előbb-utóbb igazi eredményeket hoz. Ennyiben pesszimistából optimistává lettem.

Optimizmusom nem rövid távra szól. Tartózkodni szeretnék a rózsaszínű prognózisoktól. Nincs sok hitele a szememben az olyasféle kijelentéseknek, amelyek azt ígérik: most még egy-két nehéz év áll előttünk: de aztán X. évtől kezdve már érezhető lesz a javulás – s azután a fenti mondatszerkezet mindig megtartható, csupán az X. évet kell alkalmasan módosítani; legyen az mindig 2 vagy 3 év távolságban a jelentől.

Optimizmusom azon alapul, hogy évtizedek óta összehasonlító közgazdaságtannal foglalkozom. Megpróbáltam megismerni mind a szocialista, mind a kapitalista rendszer előnyeit-hátrányait. Számos írásom tanúsítja: nincsenek illúzióim a kapitalista piacgazdasággal kapcsolatban; sokkal szerényebb várakozásom volt ezzel kapcsolatban már 1990 előtt, mint sok magyar értelmiségi társamnak. Illúziók nélkül, az árnyoldalak, bajok, igazságtalanságok, szenvedések létét belekalkulálva gondolom, hogy hosszú távon a kapitalizmus fölényben van a szocializmussal szemben; magasabb termelékenységet, nagyobb jólétet és több szabadságot tud adni. A hosszú táv elég hosszú is lehet, közben újra és újra feltámadhatnak a feszültségek, visszaesések következhetnek be, de előbb vagy utóbb ez a rendszerbeli fölény mégiscsak éreztetni fogja a hatását. Ezen a meggyőződésen alapul a remény, amit a kötet címe is sugalmazni szeretne. Ez a remény késztet arra, hogy ne csupán egy-egy jelenség leíró-magyarázó elemzésével foglalkozzam, hanem gazdaságpolitikai javaslatokkal, reformkoncepciókkal is előálljak, abban bízva, hogy azok most már valóban konstruktív szerepet játszhatnak, mind az átmenet nehézségeinek és kínlódásainak enyhítésében, mind pedig a tartós hatású strukturális változtatások előkészítésében.

Nemcsak a cím és az egyes írások stílusa, de azok tartalma is tükrözi azt a törekvésemet, hogy túllépjek a szűken vett közgazdaságtan körén. Most tör be Kelet-Európába teljes sodrással a nyugati közgazdaságtan főáramlata, annak professzionalizmusa, szikár fegyelme, szigora és ridegsége. Fél lábbal benne s fél lábbal kívül állok ezen a főáramlaton, most is, akárcsak a múltban. Félig kiléptem belőle többek között azzal, hogy nem kívánom munkáimat egy szűk diszciplína keretei közé szorítani. A kötet legtöbb tanulmánya érint olyan problémákat, amelyek más tudományágak, a történettudomány, a politológia, a szociológia és a pszichológia tárgykörébe tartoznak. Kötelességemnek érzem, hogy egy-egy téma kapcsán tárgyaljam az ügy politikai-filozófiai és etikai vonatkozásait is. Nem csupán a szűken vett közgazdaságtan, hanem a társadalomtudomány tanulójának és művelőjének tekintem magam. Lesz, akinek szemében ez lerontja munkáim értékét; remélem, lesz olyan olvasó, aki ezt inkább erénynek tekinti majd.

* * *

A jelen előszó megfogalmazásakor mindössze két év telt el e kötet legkorábbi írásának publikálása óta; de nem akármilyen két év. Sűrűn tele volt nagy horderejű eseményekkel és változásokkal. Úgy éreztem, nem lenne helyes naprakész állapotba hozni az írásokat. Vállalom őket úgy, ahogy azok megjelentek – akár hibáikkal együtt is. Ezért, nem lényegbevágó kiigazításoktól (kisebb tévedések kijavításától, stiláris korrekcióktól, esetleges átfedések törlésétől) eltekintve valamenyi írás az eredetileg publikált formában jelenik meg újra ebben a kötetben.

Ahol úgy érzem, hogy valami fontosat kell hozzátennem, ott ezt beleírtam, de feltűnő formában felhívom rá az olvasó figyelmét: ez új lábjegyzet vagy a tanulmányhoz újonnan hozzáiktatott utószó. Úgy érzem, ezt az eljárást diktálja az intellektuális tisztesség.

Kötelességemnek érzem azt is, hogy közöljem az olvasóval, ha valamilyen lényeges kérdésben a korábbihoz képest megváltoztattam álláspontomat. Esetleg habozok, vajon helyes volt-e a régi nézetem, vagy meggyőződtem arról, hogy a korábbi véleményem hibás volt. Az olvasó több helyen is találkozik majd ilyesféle önreflexiókkal: vagy

abban a formában, hogy egy később írott tanulmány bírálólag nyúl vissza egy korábbihoz, vagy éppen az említett új lábjegyzet, új utószó közli álláspontom módosulását.

Ez talán itt-ott nehezíti az olvasó eligazodását – de legalább érzékelteti: olyan szerző írása van a kezében, aki maga is viaskodik az általa vizsgált problémák nagy nehézségeivel.

* * *

Végezetül szeretnék köszönetet mondani azoknak, akik közreműködtek a kötet megjelenésében. Első helyen Kovács Mária hozzájárulását emelem ki: a legkisebb részletre is odafigyelő, körültekintő gondossága és számos okos javaslata, akárcsak sok év óta minden munkám során, most is felbecsülhetetlen segítséget adtak. Köszönetet mondok David Youngnak, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó igazgatójának, amiért kezdeményezte a kötet megjelentetését; továbbá a Kiadó munkatársainak a könyv szerkesztésében és kiadásában végzett lelkiismeretes munkájukért. Az itt említetteken kívül sok segítséget kaptam különböző intézményektől és számos kollégától; köszönetemet az egyes tanulmányok első lábjegyzeteiben fejezem ki. Hálás vagyok a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónak, amiért vállalkozott arra, hogy írásaimat, amelyek többsége külön-külön csak egy-egy folyóirat szűk olvasóközönségének kezébe került, kötetbe foglalva eljuttassa a magyar értelmiség szélesebb köréhez.

1996. április.

Kornai János

1.
A HIÁNYGAZDASÁG FELSZÁMOLÁSA

Általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata

I. BEVEZETÉS[1]

A klasszikus szocialista rendszer egyik legjellegzetesebb vonása a hiánygazdaság. „Egy gazdasági rendszer akkor hiánygazdaság, ha együttesen fennállnak a következő feltételek: *1.* a hiányjelenségek általánosak, azaz a gazdaság minden szférájában (a fogyasztási cikkek és szolgáltatások, a termelőeszközök és ezek sorában a beruházási javak, a munkaerő, az export- és importtermékek, valamint a nemzetközi fizetési eszközök szférájában) mutatkoznak, *2.* gyakoriak, s nem csak kivételképpen, szórványosan lépnek fel, *3.* intenzívek, igen erősen éreztetik hatásukat a gazdaság szereplőinek viselkedésére és környezetére, a gazdasági folyamatok tulajdonságaira és eredményeire, és végül *4.* krónikusak, nemcsak átmenetileg fordulnak elő, hanem állandó jeleggel érvényesülnek."[2] Az áttérés a kapitalista piacgazdaságra magával hozza a hiánygazdaság felszámolását.

Tanulmányom két síkon foglalkozik a problémával. Az egyik az

---

[1] Mindenekelőtt szeretném megköszönni állandó munkatársam, Kovács Mária odaadó segítségét. Hálás vagyok mindazoknak, akik a tanulmány első változataihoz hozzászóltak; külön is kiemelem Francis Bator, Dániel Zsuzsa, Gábor R. István, Gács János, Köllő János, Lackó Mária, John Litwack, Gérard Roland, Simonovits András, David Stark, Szabó Katalin és Várhegyi Éva értékes tanácsait. Kutatásaimat az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA), az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank és a Collegium Budapest támogatta, amiért ezen a helyen is szeretném kifejezni köszönetemet.

[2] Kornai János (1993*a*, 260. o).

általános elemzés síkja, amely elvonatkoztat az országonként eltérő, konkrét történelmi helyzettől. A másik sík: a magyar fejlődés vizsgálata. Ez szolgál az általános mondanivaló illusztrációjául. Legfeljebb néhol lesz utalás más országok helyzetére, de nem vállalkozom átfogó, országok közötti összehasonlító elemzésre. A tanulmány váltakozva mozog hol az általános, hol a magyarországi síkon.

E kutatás szerves folytatása a hiánnyal foglalkozó korábbi munkáimnak, amely *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* (1957, IV. fejezet) című könyvvel kezdődött, majd *A hiány* (1980) című könyvemben kapott első összegzést, és amelyek átfogó összefoglalására vállalkozott *A szocialista rendszer* (1993*a*) című könyvem. A tanulmány megírásakor feltételeztem, hogy az olvasó járatos a hiánygazdaság irodalmában, és ismeri az abban használatos fogalmakat.[3]

Az elmúlt másfél évtizedben széles körű vita bontakozott ki a szocialista rendszerben mutatkozó hiányjelenségekről. Vita folyt a fogalmi apparátusról, a hiány méréséről és legfőképpen a hiány okairól. Az itt következő tanulmány nem vállalkozik e kérdéskör elmélettörténeti feldolgozására, sem pedig annak tisztázására, hogy az azóta végbement történeti fejlődés mely álláspontokat milyen mértékben igazolt vagy cáfolt. Saját gondolataim sok változáson mentek keresztül, amióta csak foglalkozni kezdtem a témával. Amit másoktól tanultam, azt igyekeztem felhasználni saját gondolataim revíziójához és továbbfejlesztéséhez, és ezzel együtt egy szintézis kiformálásához.[4] A szintetizálási törekvés jegyében fogalmaztam *A szocialista rendszer* című könyvemnek a hiánnyal foglalkozó fejezeteit a szocialista gazdaságra

---

[3] A korábban szerzett ismeretek felfrissítésére és a hiányról szóló viták összefoglaló áttekintésére a következő munkákat ajánlom az olvasó figyelmébe: Kornai János (1993*a*, 11., 12. és 15. fejezet), Paul Hare (1989) és Jozef M. van Brabant (1990).

[4] Sokat merítettem már *A hiány* megírásakor is korábbi művekből. Az ezekre vonatkozó hivatkozások megtalálhatók a következő munkáimban: *A hiány* (1980, 45–46., 146. o.) és *A szocialista rendszer* (1993*a*, 255–256. o.).

Ezen a helyen arra kell szorítkoznom, hogy betűrendben felsoroljam mindazok neveit, akik a témakörben 1980 óta részt vettek az elméleti tisztázásban, és akiktől sokat

vonatkozóan, és ugyanebben a szellemben fogant a jelen tanulmány is, amely a posztszocialista gazdaság jelenével és jövőjével foglalkozik.

Számos szerző tanulmányozza a hiánygazdaság felszámolását a posztszocialista átmenet idején. Legtöbbjüknél nem ez a vizsgálat fő tárgya, de egyebek között ezt a kérdést is érintik. Külön is kiemelem Andrew Berg és Jeffrey D. Sachs (1992), Kazimierz Laski és szerzőtársai (1993), Dariusz K. Rosati (1993) és Ryszard Zukowski (1993) tanulmányait, amelyek gondolatébresztően hatottak a jelen munkámra.

A tanulmány II. fejezete a hiánygazdaság felszámolásának jelenségeit írja le. A III. fejezet tárgya az okozati elemzés. A IV. fejezet a hiány felszámolása és a munkaerőpiac állapota közötti kapcsolattal foglalkozik. Végül az V. fejezet értékeli a változásokat.

---

tanultam: a magyar kutatók közül Bauer Tamás, Chikán Attila, Dániel Zsuzsa, Gács János, Kapitány Zsuzsa, Lackó Mária, Martos Béla, Simon András, Simonovits András, Soós Károly Attila, Szabó Judit, továbbá a külföldi kutatók közül Robert J. Barro, Jean-Pascal Bénassy, John P. Burkett, Wojciech W. Charemza, Christopher Davis, Stephen M. Goldfeld, Stanislaw Gomulka, Irena Grosfeld, Herschel I. Grossman, Paul Hare, Domenico M. Nuti, Richard Portes, Richard E. Quandt, Jörgen W. Weibull és David Winter. A felsoroltak számos tanulmányt publikáltak, de a rövidség kedvéért azok, akikre más helyen nem hivatkozik a jelen tanulmány, csupán egy-egy reprezentatív publikációval szerepelnek a hivatkozások jegyzékében.

II. A VÁLTOZÁSOK JELENSÉGEI

E fejezetnek kettős célja van. Az első cél: szemléltetni szeretném, hogy miként figyelhetjük meg és mérhetjük a hiánygazdaság felszámolásának folyamatát.[5] Ez annál is inkább fontos, mert a tanulmány a továbbiakban azt fogja sugalmazni: a folyamat szorosan összefügg a rendszerváltással. Amikor tehát megállapítjuk, hogy valamely ország hol tart a hiánygazdaság felszámolásában, egyúttal a rendszerváltás előrehaladásáról is fontos információkat nyerünk.

A fejezet második célja: bemutatni a konkrét magyar változásokat a jelenségek szintjén, ahogyan azok a termékek és szolgáltatások vevői számára érzékelhetőek.

Termelési javak

A krónikus hiánygazdaság egyik jellegzetessége, hogy a termelésben gyakran okoz zavart, fennakadást, sőt sokszor súlyos kárt egyes inputok (anyagok, félkész termékek, alkatrészek, felszerelések vagy munkaerő) hiánya. A termelő gyakran hajt végre kényszerhelyettesítést; esetleg hosszabb-rövidebb ideig szünetel a termelés valamely, pillanatnyilag pótolhatatlan input hiánya miatt. A pillanatnyi és rövid távú alkalmazkodási folyamatokban a hiányjelenségek jelentik a termelés növelésének leggyakoribb korlátait, nem pedig az értékesítés esetleges nehézségei.

Az érett piacgazdaságban a helyzet fordított. Szórványosan ott is gondot okozhat az inputok beszerzése, de a termelést sokkal gyakrabban és tartósabban korlátozza a megrendelések hiánya, az értékesítés nehézsége. Ezt a jelenséget szem előtt tartva neveztem el az előbbit *erőforrás-korlátos*, utóbbit pedig *keresletkorlátos* rendszernek.[6] Az

[5] A szemléltetés kifejezés arra utal, hogy a megfigyelésre és mérésre vonatkozólag nem ígérek teljes és átfogó módszertant. Csupán néhány illusztrációt közlök gyakorlatilag alkalmazható és hatékony megfigyelési, illetve mérési módszerekre.

[6] A fogalompárt 1978-ban publikáltam először (Kornai János, 1978). Irodalmi előzményeiről lásd Kornai János (1993a, 317. o.).

esetek egy részében nem maga a fizikai erőforrás az effektív korlát, hanem az a mennyiség, amelyet ebből kínálatként a felhasználó rendelkezésére bocsátanak. Ezért többé-kevésbé szinonimaként használható a *kínálatkorlátos versus keresletkorlátos rendszer* fogalompár is. Valóságos gazdaságokban sohasem áll fenn az egyik vagy a másik tiszta eset; mikroszinten mindig felléphet korlátként akár a kínálati, akár a keresleti oldal. A rendszerek szembeállításakor elegendő azt tisztázni: melyik oldalnak van *domináns* szerepe a termelés korlátozásában.[7]

A reformszocializmus, majd a posztszocialista átmenet során a gazdaság elmozdul, majd átbillen az erőforrás-korlátos (kínálatkorlátos) rezsimből a keresletkorlátos rezsimbe. Magyarországon ez a folyamat alapjában véve végbement, amint azt az *1.1. táblázat* szemlélteti. Az inputkorlátok szerepe jelentéktelenre zsugorodott, és a keresleti korlátoké erősen megnőtt; a termelés tehát már nem a hiánygazdaság évtizedeken át megszokott feltételei közepette folyik.

Az 1.1. táblázat tanúsága szerint a változás nem hirtelen, hanem lépésről lépésre, fokozatosan ment végbe.

Annak szemléltetésére, hogy a szocialista és a posztszocialista gazdaság számos szakértője hasonló gondolati keretben értelmezi a változást, néhány idézetet közlök. Csehszlovákiáról, ahol az átbillenés igen gyorsan zajlott le, ezt írja Růžena Vintrová (1993, 84. o.): „Nem várt sebességgel váltott át a predominánsan »kínálatkorlátos« csehszlovák hiánygazdaság olyan gazdasággá, amely egészében véve »keresletkorlátos«, noha számos strukturális hiány még fennmaradt a merevségek folytán, és új hiányok is keletkeztek. De szinte egyik napról a másikra az eladások hiánya vált fő problémává." Dariusz K. Rosati (1993, 251. o.) a lengyelországi változó makroökonómiai feltételekről a következőket állapítja meg: ezek „...mind tünetei annak, hogy a Kornai

[7] A fenti dichotómia a termelés *pillanatnyi* növelésének effektív korlátait tartja szem előtt. Más kérdés, hogy milyen tényezők határozzák meg *hosszú távon* az erőforrások allokációját, valamint a termelés volumenét és összetételét, s ebben milyen szerepet játszik a keresleti és a kínálati oldal. Tanulmányom ez utóbbival nem foglalkozik.

1.1. táblázat

A termelést hátráltató tényezők Magyarországon
(százalék)

Negyedév	Elégtelen kereslet	Munkaerő hiánya	Elégtelen kínálat			Finanszírozási problémák
			hazai eredetű	rubel területről importált	dollár területről importált	
			anyagokból és alkatrészekből			
1987/1.	26,0	22,2	41,2	42,6		31,2
2.	27,4	23,7	42,3	46,7		24,3
3.	21,3	24,1	46,6	50,4		22,1
4.	24,1	15,8	39,4	41,8		20,4
1988/1.	28,0	15,7	50,0	16,6	32,8	32,7
2.	28,3	24,7	44,1	17,2	35,3	36,4
3.	27,3	23,0	45,3	18,2	64,0	35,0
4.	30,7	19,3	38,5	14,9	22,4	40,1
1989/1.	38,0	21,5	37,6	14,4	17,9	49,6
2.	40,1	22,0	28,7	11,0	11,8	46,1
3.	40,4	21,9	27,5	10,3	8,9	46,8
4.	51,2	13,4	21,4	8,0	6,3	49,4
1990/1.	51,3	12,1	13,8	5,8	3,9	57,8
2.	56,1	13,9	13,0	3,4	2,2	45,2
3.	51,0	10,3	15,3	4,6	5,2	51,9
4.	54,5	4,3	11,3	3,2	3,7	48,7
1991/1.	60,6	4,3	9,4	2,3	2,6	53,2
2.	70,1	4,0	7,1	1,5	2,4	54,1
3.	66,8	3,3	6,2	1,2	2,0	52,7
4.	65,9	3,0	7,2	0,5	1,0	47,3
1992/1.	65,1	3,3	5,8	0,3	1,0	51,0
2.	62,2	7,4	5,9	0,7	1,5	45,9
3.	56,1	4,4	10,6	1,7	3,1	47,8
4.	54,5	4,8	8,7	0,7	2,3	42,9

Negyedév	Elégtelen kereslet	Munkaerő hiánya	Elégtelen kínálat			Finanszírozási problémák
			hazai eredetű	rubel területről importált	dollár területről importált	
			anyagokból és alkatrészekből			
1993/1.	57,7	2,2	6,1	1,3		45,5
2.	66,3	3,0	8,1	3,3		47,2
3.	67,9	3,7	7,5	3,1		48,6
4.	62,5	4,3	9,4	2,4		47,3

Forrás: Kopint-Datorg (1994).
Megjegyzés: A felmérés módszerét a német IFO kutatóintézet dolgozta ki, és az számos más országban használatos. A válaszadókat arra kérik, hogy sorolják fel a termelést akadályozó tényezőket. Minden válaszadó annyi tényezőt említhet, amennyit akar. Az adatok a tényezők relatív előfordulását jelzik, százalékban. (Például 1987 1. negyedévében 100 válaszadó közül 26 említette az elégtelen keresletet, más tényezők említése mellett.) A megkérdezettek olyan termelést akadályozó tényezőket is megneveztek, amelyek nem szerepelnek a táblázatban. A rubelterület a volt KGST-tagországokat foglalja magában. A felmérés 1987-ben és 1993-ban nem különítette el a rubel- és a dollárterületről származó importot; ezekben az években az adatok a teljes anyag- és alkatrészimportra vonatkoznak.

típusú, kínálatkorlátos gazdaság átalakul Keynes típusú, keresletkorlátos gazdasággá". Ugyancsak Lengyelországról írja Ryszard Zukowski (1993, 1175. o.) a kereslet és a kínálat elmozdulásainak bemutatása után: „Ily módon a kínálatkorlátos rendszer átalakult keresletkorlátossá."

Erőforrás-korlátos (kínálatkorlátos) rendszerben a termelő bizonytalannak érzi az input beszerzését, és ezért halmozási tendencia alakul ki. Elsősorban a vállalati beszerzések oldalán gyűlnek fel a készletek, míg a krónikus hiány következtében könnyű az eladás, és ezért az értékesítési oldalon aránylag kicsi a készlet. Keresletkorlátos rendszerben fordított a helyzet, mivel a beszerzés könnyű, az értékesítés pedig nehéz. E gondolatmenet értelmében az input- és outputkészletek aránya jól szemlélteti, hogy melyik oldal dominál a termelés korlátozásában. Az *1.2. táblázat* nemzetközi adatokat közöl összehasonlításul, és bemutatja a magyarországi változást. Igen lényeges eltolódás ment végbe a kétféle készlet arányában, bár az még nem érte el az

érett piacgazdaságra jellemző arányt.[8] Mindazonáltal ez a sokatmondó mutatószám is jelzi, hogy Magyarország megtette az út nagyobb részét a termelésben mutatkozó hiánygazdaság felszámolása felé.

1.2. táblázat

Az input- és outputkészletek aránya a feldolgozóiparban

Ország	Inputkészlet/outputkészlet						
	1981–1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
Kapitalista országok							
Ausztria	1,06	1,13	1,15	1,27	1,32	–	–
Egyesült Államok	1,02	1,02	1,04	1,05	1,03	0,99	–
Finnország	1,92	1,60	1,72	1,76	1,75	1,45	–
Japán	1,09	0,71	0,71	0,72	0,74	–	–
Kanada	0,92	1,04	–	1,12	1,05	–	–
Portugália	1,66	1,31	1,53	–	–	–	–
Magyarország	*6,10*	–	–	*5,16*	*4,65*	*3,50*	*2,67*

Forrás: A táblázatot Chikán Attila készítette a következő források alapján: United Nations (1992) és Chikán Attila (1994).

A változás itt is fokozatos; figyelemre méltó azonban az arányok eltolódásának gyorsulása a kilencvenes évek elején.

[8] A félreértések elkerülésére hangsúlyozom: nem azt vizsgálom, hogy mekkora az összes készlet aránya az összes termeléshez képest. Ez is igen fontos jelzőszám. Érzékelteti a termelés és a forgalom hatékonyságát, a koordináció nehézkességét vagy zavartalanságát. Ebben a tekintetben a kelet-európai posztszocialista gazdaságok még elég gyengén állnak. Ez azonban más kérdés. A jelen tanulmány tárgya a hiánygazdaság felszámolása, és ennek jellemzéséhez nem a készlet/termelés arányt, hanem a készlet *belső összetételét*, az inputkészlet/outputkészlet arányt kell szem előtt tartanunk.

Fogyasztási javak

Ha a volt Szovjetunió utódországairól, Lengyelországról vagy Romániáról szólna a tanulmányom, akkor fel kellene idézni és számszerűen is jellemezni kellene a rendszerváltás előtti állapotot, amikor még súlyos hiány mutatkozott alapvető élelmiszerekben, tüzelőben vagy más nélkülözhetetlen fogyasztási cikkekben. Az akkori súlyos hiányhelyzetet kellene összehasonlítani a mai állapottal. Magyarországon már jóval korábban, a hetvenes években megszűntek ezek a leggyötrőbb hiányok. A fogyasztási javak és szolgáltatások szférájában is – akárcsak a termelési javakéban – fokozatosan haladt előre a hiánygazdaság felszámolása. Mind több terméknél, termékcsoportnál vagy egész szektorokban lettek egyre ritkábbak, illetve érvényesültek mind kevésbé intenzíven a különböző hiányjelenségek. A korábban hosszú sorban állással megszerezhető cikkeknél rövidebbé váltak, majd megszűntek a sorok. Ritkábban került sor kényszerhelyettesítésre, és gyakoribbá vált az az eset, amikor a vevő az eredeti szándékának megfelelő terméket vagy szolgáltatást nehézség nélkül megkapja.

Példaként három árucsoportot említek, amelyek Magyarországon sokáig a hiánygazdaság utóvédállásai voltak. Az egyik az autó. Az *1.3. táblázat* bemutatja az autóért való sorban állás fő adatait. A táblázat 1992-ben végződik; azóta nincsen hiány okozta sorban állás.[9] Ellenkezőleg, az autókereskedőknek jelentős eladatlan készleteik vannak.

A második árucsoport az elektronikával, informatikával és telekommunikációval összefüggő termékek köre. A nyolcvanas években igen szűkös volt az állami külkereskedelem által behozott, illetve az állami vállalatok által gyártott termékek kínálata; súlyos volt a hiány, amelyet csupán a féllegális vagy teljesen illegális behozatal enyhített. A behozatalt egy későbbi időszakban felpörgette az úgynevezett bevá-

[9] Érett piacgazdaságban is esetleg hetekig kell várni az autó szállítására, ha a vevő nem raktárról vásárol, hanem speciális kívánságai vannak különböző minőségi paraméterek (szín, felszerelés stb.) konkrét konfigurációját illetően. Ennek a várakozási időnek a hossza azonban kizárólag szervezési és műszaki tényezőktől függ, és nem tekinthető hiányjelenségnek. Ilyesféle „műszaki-szervezési várakozási idő" természetesen Magyarországon is van.

1.3. táblázat

Sorban állás új személygépkocsikért Magyarországon

Év	Sorban állás nélkül értékesített gépkocsik aránya (százalék)	Sorban állás után értékesített gépkocsik aránya (százalék)	Várakozási idő (év)
1982	21,5	78,5	2,6
1983	25,3	74,7	2,4
1984	23,6	76,4	2,1
1985	24,4	75,6	1,9
1986	22,5	77,5	2,0
1987	24,5	75,5	1,9
1988	23,2	76,8	2,3
1989	42,7	57,3	2,9
1990	52,3	47,7	2,3
1991	93,8	6,2	1,2
1992	100,0	0,0	–

Forrás: A táblázatot Kapitány Zsuzsa állította össze, a következő források alapján: 1982–1988, Kapitány Zsuzsa (1989, 593. és 595. o.); 1989–1992, Kapitány Zsuzsa (1993, 45. és 46. o.).

sárlóturizmus, amely a többi között ezeknek a termékeknek az importjára összpontosult. 1992–1993 óta a magyarországi kínálat bőséges; az eladók értékesítési gondokkal küzdenek.

A harmadik példa a lakás, amelyről nem csupán az életszínvonalra gyakorolt rendkívüli hatása miatt érdemes szólni, hanem azért is, mert példáján több fontos fogalmat és összefüggést világíthatunk meg.

Gyakran összekevernek néhány egymástól logikailag elválasztandó jelenséget. Az egyik a *lakáshiány*. Hiányról beszélünk akkor, ha a bérlakás potenciális bérlője, illetve a saját tulajdonú lakás potenciális vevője kész az érvényes árat megfizetni, de ezen az érvényes áron – kínálat híján – nem jön létre a tranzakció. Túlkereslet van lakás iránt.

Az ellenkező előjelű jelenség: a bérlakás tulajdonosa felkínálja a bérleti jogot a potenciális bérlőnek, illetve a lakástulajdonos a lakás tulajdonjogát a potenciális vevőnek, de az utóbbinak nincs elég pénze a kívánt lakbér, illetve lakásár megfizetésére. A jelenlegi és a várható jövőbeli jövedelme mellett ezt nem engedheti meg magának; nem fordíthat ennyi pénzt lakásra.[10] A köznyelv ezt így nevezi: a potenciális vevő *pénzhiány* miatt nem jut lakáshoz. Ilyenkor túlkínálat mutatkozik lakásokból.

Visszatérve a lakáshiányhoz, természetesen a lakásszektor állapotának jellemzéséhez részletesebben kell leírni a lakáshiány jellegét. A köznyelv akkor beszél külön minősítő jelző nélkül lakáshiányról (vagy esetleg általános lakáshiányról), ha a lakásszektorban mutatkozó hiányjelenségek gyakoriak, intenzívek és krónikusak. Adott földrajzi területen vagy meghatározott lakástípusból részleges hiány mutatkozhat olyankor is, amikor a lakásszektorra nem jellemző az általános, intenzív és krónikus hiány.

Ez átvezet a következő jelenség tárgyalásához: a *lakásválaszték* szélességének problémáihoz. Még olyan gazdaságban is, amelyben túlkínálat van mind bérlakásokból, mind saját tulajdonú lakásokból, esetleg szegényes a választék. A lakás egyike a leginkább differenciált jószágoknak; minőségét igen nagyszámú tulajdonság együttese alkotja. A gazdaság (és ezen belül a lakásszektor) fejlettségének, valamint a koordinációs mechanizmus kifinomultságának és adaptivitásának függvényében nő a választék. Még ha egy árucsoport egészére a túlkínálat jellemző is, a vevő igényeinek kielégítése függ attól, hogy mennyire „vastag" vagy „vékony" a piac, s mennyire hatékony az a piac, amely a tranzakciókat lebonyolítja.

Végül meg kell különböztetni az előbbiekben tárgyaltaktól a tényleges *lakáshelyzetet*, a lakásfogyasztást. Akár a lakás kínálata, akár a bérlő vagy vevő pénztárcája volt is a rövidebb oldal, azaz az effektív korlát, végül is kialakulnak a valóságos bérleti, illetve adásvételi ügy-

[10] Angolul ezt a problémát *affordability*nek nevezik. A kifejezésnek szó szerinti magyar megfelelője nincsen (to *afford* = megengedheti magának, vagy: képes ráfordítani a szükséges összeget).

letek. A lakásszektorban egy adott időpontban meghatározott lakásállomány áll rendelkezésre, amely így vagy úgy allokálódik. Szegényebb, elmaradottabb országokban a lakások számottevő része szűk és gyenge minőségű. Sokan lakásínségben élnek. Ez a lesújtó jelenség bekövetkezhet akkor is, ha a piacon túlkereslet, tehát lakáshiány van; de akkor is, ha a piacon túlkínálat van, és a háztartásoknak nincs elég pénzük az óhajtott lakáskörülmények megteremtéséhez.

A klasszikus szocialista gazdaságban mindenütt súlyos, krónikus lakáshiány alakult ki. Magyarországon is ez volt a helyzet, de később, az 1968-as reformot követő évtizedekben a lakáshiány fokozatosan enyhült.[11] Jelenleg is még egymás mellett él kétféle jelenség. A bürokratikusan előírt és a piaci lakbérnél jóval alacsonyabb szinten megállapított lakbérért bérelhető állami lakások iránt továbbra is túlkereslet mutatkozik. E szegmens részaránya azonban egyre kisebb; 1993-ban az országos lakásállománynak kevesebb, mint egyötöde tartozik ide. (A városokban, elsősorban Budapesten magasabb az arány.) Még ebben a szegmensben is enyhíti a hiányt a „szürkepiac": az eddigi bérlő megfelelő ellenérték fejében átjátssza a bérleti jogot az új bérlőnek. Ugyanakkor a lakások többsége már magántulajdonban van. A kilencvenes évek egyik legfontosabb változása a lakáspiac egyes nyomasztó bürokratikus kötöttségeinek megszüntetése. 1989-ben például feloldották az „egy család egy lakás" elvét érvényesítő adminisztratív korlátokat; felszabadították a magántulajdonban lévő lakások bérét és az albérleti díjakat.

Magyarországon ma már minden lakástípusból van bürokratikus kötöttségek nélkül, szabadon igénybe vehető kínálat, de a választék kicsi, azaz a lakáspiac eléggé „szűk". Ennyiben tehát a lakásszektor, egészét tekintve, nem hiánygazdasági jellegű többé. Akinek van pénze, az bérelhet, illetve vehet lakást. Ez a kijelentés – a fenti definíciók szerint – összefér azzal a megállapítással, hogy a lakosság széles csoportjainak lakáshelyzete kedvezőtlen, sőt egyes rétegek lakásnyomorban élnek.

[11] Lásd Dániel Zsuzsa (1989) és Robert Buckley, Dániel Zsuzsa és Margret Thalwitz (1993) tanulmányait.

Összefoglalás

A magyar gazdaság nem nevezhető többé hiánygazdaságnak. Szinte minden szférájában vannak ugyan szórványos hiányjelenségek, de ugyanez elmondható érett piacgazdaságokról is. Vannak egyes jól körülhatárolható nem piaci, nem üzleti alapon működtetett szektorai (például az egészségügy), amelyekben intenzív és krónikus hiányjelenségek mutatkoznak; de éppen ugyanezekben a szektorokban hasonló a helyzet sok érett piacgazdaságban is. A gazdaság egészét tekintve azonban elmondható, hogy *ebben a tekintetben* eljutottunk a piacgazdaságokat jellemző állapotba.

A magyar fejlődés sajátossága, hogy a hiányjelenségek szűkebb térre szorulása, majd a hiánygazdaság felszámolása igen hosszú időszakra húzódott szét és fokozatosan ment végbe.[12, 13] A folyamat a nyolcvanas évek végén, de különösen a politikai fordulat után gyorsult fel.

III. OKOZATI ELEMZÉS

Sokan egyetlen tényezőre vezetik vissza a hiánygazdaság felszámolását, például csak az árak felszabadítására vagy csak a megszorító monetáris politikára. Gyakran találkozunk olyan magyarázattal, amely a kereslet–kínálat–árak jól ismert összefüggéseiből próbálja levezetni a hiánygazdaság jelenségeit. E tanulmány ennél sokrétűbb magyarázatot fejt ki. A szűken vett közgazdasági tényezők mellett nagy jelentőséget tulajdonít a politikai és institucionális változások hatásának. Nem próbálja egyoldalúan csak makro- vagy csak mikrogazdasági tényezőkkel magyarázni a hiánygazdaság megszűnését, hanem mindkét megközelítést alkalmazza.

---

[12] Ebben a tekintetben a kínai átalakulás menete hasonlít a magyaréhoz.

[13] [*Új lábjegyzet.* A magyarországi fejlődés fokozatosságáról lásd a kötet 7. tanulmányát.]

Privatizálás, decentralizálás és deregulálás

Itt az institucionális változások egy széles osztályát tekintjük át.[14]

1. *A szabad belépés kiszélesedése; új magánvállalatok keletkezése.* A klasszikus szocializmusban nincsen szabad vállalkozás. Szinte kizárólag a pártállam által alapított nagy termelési egységek, állami vállalatok és kváziállami termelőszövetkezetek működnek. Minden egyes új vállalat keletkezése nehézkes és hosszadalmas bürokratikus döntési folyamat végeredménye. Az a körülmény, hogy valamilyen termékből vagy szolgáltatásból hiány van, nem indukálja új vállalat keletkezését.

Ezzel szemben a kapitalista piacgazdaságot alapjában véve a szabad belépés jellemzi.[15] A hiány erőteljesen ösztönöz arra, hogy pótlására új vállalkozás lépjen be, hiszen itt különleges profitlehetőségek kínálkoznak. Még ha a már működő vállalatok érzéketlenül elmennének is a hiányjelzések mellett, az új vállalkozások egymagukban is előbb-utóbb képesek lennének betömni a hézagokat.

A magyar gazdaságban fokozatosan szélesedett a belépés lehetősége, és ennek nyomán mind több vállalat alakult. (Lásd a 7. tanulmány *7.15.* és *7.16. táblázatait*, 280. és 281. o.) Nyomon követhető, hogy a belépések számottevő részben azokon a területeken mentek végbe, ahol korábban hiány mutatkozott.

2. *Importliberalizáció.* A klasszikus szocializmusban szigorú adminisztratív korlátok szabnak határt az importnak. Ha valamilyen termékből hiány mutatkozik, ez nem készteti automatikusan importra a bürokrácia döntéshozóit. Ha úgy tartják helyesnek, importtal szüntetik meg a hiányt, de ettől el is zárkózhatnak. Kényszerhelyettesítésre szorítják a vevőt, vagy ha ez nem valósul meg, akkor egyszerűen tudomásul veszik a hiány fennmaradását.

---

[14] A szocialista gazdaság reformja, majd a posztszocialista transzformáció számos egyéb, a hiánygazdaság felszámolásához ugyancsak hozzájáruló institucionális változást hozott; ezekről a tanulmány későbbi helyein lesz majd szó.

[15] Itt most eltekintek attól, hogy egyes szegmensekben adminisztratív korlátozások vannak, vagy a már ott működő nagy erejű vállalatok nehezítik az újonnan jövő vállalkozó belépését.

A kifejlett piacgazdaságban rendszerint nincsenek olyan importkorlátozások, amelyek hiányt idéznének elő a hazai ellátásban.[16] A túlkereslet importra ösztönöz, hiszen itt a szokványosnál magasabb profit ígérkezik. A *tradable* (külkereskedelmileg forgalmazható) javak és szolgáltatások körében a liberalizált import jóformán egymagában is képes számos hiányt megszüntetni, még akkor is, ha a hazai termelés nem tudja, vagy nem akarja kielégíteni a túlkeresletet.

Magyarországon az elmúlt egy-másfél évtizedben fokozatosan, több lépésben került sor az import liberalizálására; az import 1993–1994-re már szinte teljesen mentes az adminisztratív kötöttségektől.[17] (Lásd az *1.4. táblázatot.*)

Az import hiánypótló szerepét megkönnyíti az 1. pontban említett változás, azaz a szabad belépés kiszélesítése. Nagy számban keletkeznek új külkereskedelmi magánvállalkozások. Korábban néhány tucat nagy állami külkereskedelmi vállalat jóformán monopolizálta egy-egy termékcsoport teljes importját. Most a helyükön vagy mellettük, velük versenyezve ezrével keletkeztek új, kisebb-nagyobb külkereskedelmi vállalkozások, amelyek igyekeznek gyorsan lecsapni minden olyan hazai piacra, amelyet a hazai termelés kielégítetlenül hagy.

3. *Az utasításos rendszer felszámolása.* A klasszikus szocializmus állami és kváziállami vállalatai számára részletekbe menő, kötelező érvényű outputfeladatokat és inputkereteket írnak elő. Ennek az utasításos rendszernek a körülményessége, merevsége és a tervutasítások kidolgozóinak érzéketlensége a felhasználók, illetve fogyasztók igényei iránt hozzájárul az alkalmazkodási folyamatok nagymérvű súrlódásaihoz, a gazdaság alkalmazkodóképességének gyengeségéhez s ezzel együtt a hiányok keletkezéséhez.

---

[16] Számos fejlett piacgazdaság külkereskedelem-politikai megfontolások alapján alkalmaz behozatali kvótákat. Rendszerint protekcionista megfontolásoktól vezérelve olyan termékekre írják elő azokat, amelyekből a hazai termelés is képes kielégíteni a piacot. Ilyen körülmények között az importkorlátozás nem generál hiányt.

[17] Az importliberalizálás történetéről és a posztszocialista átmenet alatti kiteljesedéséről lásd Gács János (1991*b*), (1994) tanulmányait. (Lásd továbbá a 7. tanulmány 64. lábjegyzetét.)

1.4. táblázat

A liberalizált importtermékek részaránya Magyarországon

Szektorok	Liberalizált importtermékek részaránya a forgalomban (százalék)		Liberalizált importtermékek aránya az 1988. évi értékesítés százalékában		
	1989	1990	1991	1992	1993
Bányászat	0	4	51,6	98,8	98,8
Villamosenergia-ipar	–	–	100,0	100,0	100,0
Kohászat	0	67	92,7	99,6	99,6
Gépipar	86	89	98,0	99,7	99,7
Építőanyag-ipar	31	28	100,0	100,0	100,0
Vegyipar	2	73	85,9	89,2	89,2
Könnyűipar	6	45	54,4	69,2	69,3
Egyéb ipar	0	43	–	–	–
Élelmiszeripar	60	60	10,9	10,9	10,9
Ipar	*43*	*71*	*71,6*	*77,4*	*77,5*
Mezőgazdaság	24	36	–	–	–
Erdőgazdalkodás	0	100	–	–	–
Import összesen	*42*	*69*	–	–	–

Forrás: 1989 és 1990: Gács János (1991*a*, 9. o.); 1991–1993: Macskási Zsolt összeállítása a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériuma adatai alapján.
Megjegyzés: Az 1990-es adat az adott év I-X. hónapjaira vonatkozik. Az 1989–1990-es és az 1991–1993-as időszakokra vonatkozó adatok közvetlenül nem hasonlíthatóak össze egymással.

Magyarországon már az 1968. évi reform nyomán megszűnt az utasításos rendszer. Megnőtt az állami vállalatok önállósága. Igaz, továbbra is sokféle bürokratikus beavatkozás korlátozta autonómiájukat, de azért tevékenységük a korábbihoz képest rugalmasabbá vált. Ez is szerepet játszott abban, hogy a reformszocialista gazdaságban kevésbé voltak gyakoriak és intenzívek a hiányjelenségek, mint a reform előttiben.

4. *A vállalati költségvetési korlát megkeményedése.* A klasszikus szocializmusban az állami és kváziállami vállalatok költségvetési korlátja puha. Túlélésüket tartós veszteség esetén is biztosítja az állam. Ez ahhoz vezet, hogy ár- és költségérzékenységük gyenge; nem reagálnak erőteljesen a relatív árak jelzéseire; nem tesznek nagy erőfeszítést a költségek csökkentésére. Az ár- és költségérzékenységnek ez a tompasága megmutatkozik mind a kínálati, mind a keresleti oldalon, gyengítvén a vállalat alkalmazkodóképességét.

Az érett kapitalista piacgazdaságban a vállalatok költségvetési korlátja kemény. A vállalatok profitot maximalizálnak. A tartósan veszteséges vagy súlyosan fizetésképtelen vállalatok tönkremennek. A vállalati magatartás nem épülhet arra a várakozásra, hogy az állam majd kihúzza a vállalatot a bajból, mert ez csak kivételesen fordul elő. Ezért a vállalat erősen ár- és költségérzékeny; igyekszik reagálni mind a kínálat, mind a kereslet oldalán a relatív árak változására. Nagy erővel törekszik a költségek csökkentésére. Ez, az érett piacgazdaság körülményei között, nemcsak a magánvállalatra, hanem az állami vállalatra is érvényes, feltéve, hogy az állami szektor eléggé szűk, és az állam nem rendezkedett be vállalatai paternalista oltalmazására.

Magyarországon a gazdaság egészét tekintve fokozatosan ment végbe a költségvetési korlát megkeményedése.[18] Ennek a folyamatnak több összetevője volt:

– A magánszektor részaránya fokozatosan nőtt, és nő továbbra is, részben állami vállalatok privatizálásának, részben új magánvállalatok keletkezésének eredményeképp. A magánvállalatnak rendszerint születésétől kezdve kemény a költségvetési korlátja; nagy többségük nem számíthat állami pénzügyi megsegítésre.

– Azok a vállalatok, amelyek állami tulajdonban voltak és maradtak, fokozatosan tanulják meg, hogy a túlélés nem garantált. A tanulási folyamat időnként felgyorsult. Az 1990. évi politikai fordulat önmagában is figyelmeztetően hatott: az állami szektor privilegizált helyzete véget fog érni. Az új posztszocialista politikai hatalom vilá-

[18] Lásd Kornai János (1993*b*).

gossá tette, hogy a jövő a magánszektoré; a privatizálás kilátása eleve megkérdőjelezte a múltban garantált automatikus túlélést. Ehhez adódott hozzá előbb szórványosan, majd szaporodó számban a csődök és felszámolások élménye. Végül a csődtörvény és a nyomában levonuló csődhullám tette egyértelművé: a puha költségvetési korlát korszakának vége. Noha a folyamat még korántsem fejeződött be, és újra és újra visszatérnek a puha költségvetési korlát tünetei, a túlélés automatikus garantálásában való bizakodás elpárolgott. Ennek megfelelően nőtt mind az átmenetileg, mind pedig a tartósan állami tulajdonban maradt vállalatok ár- és költségérzékenysége.

5. *Az árak felszabadítása; az ártámogatások leépítése.* A klaszszikus szocializmusban az árakat, csekély kivétellel, központilag szabják meg és hosszú időre rögzítik. A termelési javak allokációjában a tervutasítások játsszák a fő szerepet; az árak hatása gyenge, az imént említett körülmény, a költségvetési korlát puhasága következtében. A kemény költségvetési korláttal rendelkező háztartás keresletére azonban természetesen a szokásos módon hatnak az árak. Mivel a fogyasztási javak és szolgáltatások számottevő részének irreálisan alacsony az ára, amit a költségvetés által juttatott ártámogatások tesznek lehetővé, túlkereslet lép fel velük szemben.

Magyarországon már az 1968-as reformmal megkezdődött az árak fokozatos felszabadításának folyamata. Ez a nyolcvanas évek végén és különösen a kilencvenes években, a politikai fordulat után felgyorsult. (Lásd az *1.5. és 1.6. táblázatot*). A folyamat még nem fejeződött be teljesen. Nemcsak ott maradt meg az állami ármeghatározás, ahol ez még az állami beavatkozást a legszűkebb térre szorító gazdaságokban is szokásos (például természetes monopólium esetén), hanem egyéb szférákban is.[19] Mindazonáltal elmondható: Magyarországon az árrendszer liberalizálásának foka elég közel jutott számos érett európai piacgazdaságéhoz.

[19] Időnként olyan lépéseket tett a kormányzat, feltehetően politikai népszerűségének növelése érdekében, amelyek szöges ellentétben állnak az árliberalizálás általános tendenciájával. Ilyen volt az állami bérlakásokra 1993-ban előírt lakbérstop, amely egy időre konzerválta e fontos szektor hiányjelenségeit és súlyos finanszírozási gondjait.

1.5. táblázat

A piaci árak részarányának változása a termelőszférában

Ágazat	A piaci árak részaránya (belföldi értékesítés = 100)								
	1968	1975	1980	1985	1988	1990	1991	1992	1993
Bányászat	21	25	30	20	25	25	50	75	75
Villamosenergia–ipar	5	7	7	10	10	10	10	10	10
Kohászat	2	31	96	96	96	96	100	100	100
Gépipar	61	86	100	100	100	100	100	100	100
Építőanyag–ipar	57	75	80	84	100	100	100	100	100
Vegyipar	43	49	60	55	56	60	90	100	100
Könnyűipar	88	91	94	98	100	100	100	100	100
Élelmiszeripar	78	87	93	92	97	97	100	100	100
Ipar összesen	*58*	*71*	*81*	–	–	–	–	–	–
Építőipar	45	13	13	35	100	100	100	100	100
Mezőgazdaság (felvásárlás)	16	37	37	40	50	82	85	100	100
Szállítás, hírközlés	0	10	10	25	35	60	60	60	60
Vízgazdálkodás	0	10	10	15	25	25	25	25	25
Kereskedelem (árrés)	0	65	100	97	97	95	98	98	98
Anyagi ágak összesen	–	*57*	*67*	*68*	*78*	*83*	*80*	*90*	*90*

Forrás: 1968–1990: Lukács Mónika összeállítása, Pappné Ritter Jolán és Bodócsi András adatai alapján. 1991–1993: Szabó Bakos Eszter összeállítása, a Pénzügyminisztérium szabályozói főosztályának szakértői becslése alapján.

Az ármeghatározás deregulálásával-liberalizálásával párhuzamosan folyik az ártámogatások fokozatos leépítése.[20]

[20] A fogyasztói árkiegészítésre fordított költségvetési kiadás 1986-ban a GDP 5,5 százalékát tette ki, 1993-ban 0,7 százalékát. (Muraközy László, 1993, 39. o.)

1.6. táblázat

A piaci árak részarányának változása a fogyasztói árak területén

Fogyasztási cikkek	A piaci árak részaránya (belföldi értékesítés = 100)							
	1968	1978	1985	1988	1990	1991	1992	1993
Élelmiszerek	13	22	36	73	91	94	100	100
Élvezeti cikkek	0	0	29	100	100	100	100	100
Ruházati cikkek, lakástextíliák	25	89	97	100	100	100	100	100
Vas-műszaki cikkek	13	85	86	100	100	100	100	100
Bútor	0	0	97	100	100	100	100	100
Járművek	0	0	22	24	100	100	100	100
Háztartási vegyi cikkek	0	0	69	91	100	100	100	100
Kultúrcikkek	0	0	86	91	99	100	100	100
Ásványolajipari termékek	0	0	0	0	4	100	100	100
Építőanyagok, faáruk	9	0	70	100	100	100	100	100
Tüzelőanyagok	0	0	2	5	2	34	100	100
Gyógyászati cikkek	0	0	5	9	100	100	100	100
Egyéb vegyesipari cikkek	0	0	91	100	100	100	100	100
Kiskereskedelem összesen	*17*	*50*	–	*80*	*84*	*90*	*100*	*100*
Villamos energia, távfűtés, egyéb háztartási energiaszolgáltatás	0	0	0	0	0	11	40	40
Vízdíj	0	0	0	0	0	0	0	0
Lakbér, lakásberuházás*	0	0	80	82	82	82	–	–
Szabadpiaci forgalom	0	100	100	100	100	100	100	100
Egyéb szolgáltatás	0	0	–	–	–	79	75	75
Lakossági vásárlás összesen	*21*	*45*	*57*	*80*	*85*	*91*	*93*	*93*

Forrás: A táblázatot Lukács Mónika és Szabó Bakos Eszter állította össze Pappné Ritter Jolán, a Pénzügyminisztérium (szabályozói főosztály szakértői becslése) és a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján.

* 1993-ban a lakások ára szabad, a lakbérek pedig maximáltak.

Végeredményben 1993–1994-re Magyarország relatív árrendszere közel került egy igazi piaci árrendszerhez.[21]

A termelés adaptivitásának fejlődése

Az előző alfejezetben felsorolt institucionális változások együttesen azt eredményezik, hogy a termelés rugalmasabban és gyorsabban, kisebb súrlódással alkalmazkodik a mindenkori piaci helyzethez mind a kínálati, mind a keresleti oldalon. Szűkebb témánknál maradva, csak a túlkeresletről szólok (a túlkínálat hatása fordított irányú). A túlkereslet olyan reakciókat vált ki, amelyek a túlkereslet kiküszöböléséhez vezetnek:

– áralkalmazkodást, nevezetesen az árak relatív emelkedését és/vagy

– mennyiségi alkalmazkodást, azaz a kínálat növelését és a kereslet csökkenését.

Mennyiségi alkalmazkodásra késztethet vagy a túlkereslet közvetlen érzékelése, vagy az ár változása. Ez utóbbi azért tud hatni erőteljesebben, mert most már nemcsak a háztartás, hanem a vállalat is költség- és árérzékeny. A mennyiségi alkalmazkodás egy része rövid távú, az adott kapacitásokon végrehajtható, más része hosszú távú, új kapacitás létesítését igényli. Ez, még ha a beruházási szándék fennállna is, időbe telik – addig átmenetileg az áralkalmazkodás és a rövid távú mennyiségi alkalmazkodás küszöböli ki a hiányt.

---

[21] Az előző alfejezet megemlítette, hogy egyes szektorokban (például az egészségügyben) nem szűntek meg a hiányjelenségek. Ez többek között azzal is összefügg, hogy ezekben a szektorokban nem mentek végbe a fentiekben leírt 1.–5. institucionális változások.

Ezen a helyen csupán regisztrálom a helyzetet. Nem ennek a tanulmánynak a feladata állást foglalni abban, hogy milyen mértékben kívánatos e szektorok privatizálása, decentralizálása és deregulálása. Ezzel kapcsolatban együttesen kell mérlegelni több etikai, szociális és közgazdasági kritériumot. (Lásd a kötet 5. és 6. tanulmányait.) Annyit azonban igazol a magyar posztszocialista átalakulás tapasztalata: az ebbe az irányba mutató institucionális változások nélkül a hiány ezekben a szektorokban még akkor is fennmarad, ha a gazdasági környezet egészében felszámolódik a hiánygazdaság.

Az olvasó pontról pontra nyomon követheti, hogy az itt leírt, a piac elméletéből jól ismert alkalmazkodási folyamatok akkor és olyan széles körben válnak uralkodóvá, amikor és amilyen széles körben végbement az előző alfejezetben leírt első öt institucionális változás. Az ár- és mennyiségi alkalmazkodás gerjesztője a szabad belépés és import, a termelők felszabadítása a tervutasítás merevségeitől, a költségvetési korlát megkeményedése, azaz a jövedelmezőség kényszere, valamint az árak szabad mozgása.

Az institucionális változások nyomán kialakul az a piaci helyzet, amelyet Adam Smith óta az *eladók versenyének* neveznek,[22] kiszorítván a korábbi rezsimet, amelyet a *vevők versenye* jellemzett. A tökéletes verseny walrasianus tiszta elmélete elhalványította, vértelenné tette a közgazdász szakma szemében a verseny fogalmát. Egy extrém tiszta piaci helyzetnek adta ezt a nevet, amelyben atomizált vevők és eladók folytatnak tranzakciókat; az árakat anonim folyamatok alakítják ki; a termékek tökéletesen szabványosítottak stb. A szocializmusból a kapitalizmusba átlépő emberek talán élesebben érzékelik: a korábbi helyzetben is és az újban is a gazdaság legtöbb területén igazi rivalizálás folyt, amelyben nem lehet mindenki elégedett: vannak nyertesek és vesztesek. Vagy az eladó van fölényben a vevővel szemben, vagy megfordítva, a vevő van fölényben az eladóval szemben. Az utóbbi helyzet alakul ki akkor, ha a piacon a *korlátozott verseny* (*imperfect competition*) valamelyik változata érvényesül.[23] Minden modern piaci gazdaságban ez a legszélesebb körben uralkodó versenyforma. Ez a helyzet immár a mai Magyarországon is. Röviden összefoglalom a korlátozott verseny legfontosabb jellegzetességeit.

Az eladó[24] nem szabványos, hanem differenciált terméket kínál

---

[22] Adam Smith [1776] (1959, 106. o.).

[23] A korlátozott verseny elméletének úttörői Edward H. Chamberlin [1933] (1962) és Joan Robinson (1933). A jelenkori irodalomból kiemelem Avinash K. Dixit és Joseph E. Stiglitz (1977), Oliver D. Hart (1984), Paul R. Krugman (1979) és Robert E. Kuenne (1967) műveit.

[24] Ezen a helyen, akárcsak a tanulmány több más részében is, az eladó nemcsak a kereskedőt jelenti, hanem a termékeit értékesítő termelőt is.

a vevőnek. Igaz, termékének vannak közeli helyettesítői (máskülönben monopolista lenne), de az ő kínálata mégiscsak különbözik a többiekétől, minőségben, csomagolásban, a vevőhöz való földrajzi közelségben, a szállítás gyorsaságában, a fizetési feltételekben stb.

Tökéletes verseny esetén az eladó árelfogadó (*price-taker*); készen kapja az árat az anonim piaci folyamatok eredményeképpen. Ezzel szemben korlátozott versenyben az eladó ármeghatározó (*price-maker*). Az ár megszabásakor azonban figyelembe kell vennie, hogy saját termékének ára hatással lesz a keresletre. Lefelé lejtő keresleti görbével áll szemben, tehát ahogyan emeli az árat, úgy csökken a kereslet terméke iránt.

Elméletileg és tapasztalatilag is igazolható, hogy a profit maximalizálására törekvő termelő a korlátozott verseny körülményei között olyan árat szab meg, amely magasabb a határköltségnél; a termelés volumene pedig kisebb annál a mennyiségnél, amelynél az egységre jutó költség minimális. A termelőnél többletkapacitás (*excess capacity*) keletkezik. Ezért az eladó kész arra, hogy többet termeljen ezen az általa megszabott áron, feltéve, hogy a vevők ezen az áron készek lennének többet vásárolni.[25] Ezért, noha nem csökkenti az árat, de egyéb, nem ár jellegű eszközök igénybevételével is igyekszik elhódítani a vevőt a versenytársaitól.

Itt jutottunk el ahhoz a megállapításhoz, amely témám szempontjából lényegbevágó: a korlátozott verseny termelője versenyez a vevőért, igyekszik igényeit minél inkább megismerni[26] és azokhoz alkalmazkodni, hirdetéssel felhívni a figyelmet az árujára, igyekszik új, jobb termékekkel új igényeket kelteni, és ezzel is a versenytársak fölé kerekedni. Ő küzd a vevő kegyeiért – azaz megfordult a világ ahhoz

[25] A disequilibriumelmélet terminológiájával ez így fejezhető ki: névleges (*notional*) túlkínálat keletkezik. A termelő kész lenne az általa megszabott áron többet eladni, mint amennyit ténylegesen képes értékesíteni.

[26] Itt utalni szeretnék Hayek közismert érvelésére: a piac nagy előnye a bürokratikus szabályozással szemben, hogy sokkal erősebb érdekeltséget teremt a szétforgácsolva heverő információ megszerzésére és hasznosítására.

a hiánygazdasági helyzethez képest, amikor a vevő próbálta hízelgéssel vagy megvesztegetéssel megszerezni az eladó kegyeit.

A korlátozott verseny elmélete sokszor kiemeli – joggal – azt, ami ebben a versenyformában veszteségekhez vezet: a kapacitás kihasználatlanságát, a tékozló reklámköltségeket, a modellek és minták sűrű változtatgatását. Mi azonban, a szocializmusból jött vevők érzékeljük ennek előnyeit is: az eladót igen erős ösztönzés készteti arra, hogy erőfeszítésekkel elhódítsa a vevőt a riválisoktól.[27]

Nemcsak a valóságos, de még a potenciális riválistól való fenyegetettség tudata, az új versenytárs belépésének lehetősége is kiválthatja az említett ösztönző hatásokat. Ezt a gondolatot dolgozza ki a „megfenyegethető", „versenyre kihívható" piacok (*contestable markets*) elmélete.[28]

A valóságos rivalizálás egy másik aspektusa jelenik meg Schumpeter versenyelméletében.[29] Az ő értelmezésében a folyamat fő szereplője a vállalkozó, aki újításaival igyekszik költségekben és minőségben előnyre szert tenni versenytársaival szemben.

Az idézett elméletek, amelyek az érett kapitalizmust tartják szem előtt, magától értetődően adottnak veszik a vállalatoknak, a termelő-eladóknak azt a magatartását, amely a vevő megnyerésére irányul. A posztszocialista átmenetben viszont éppen csak kifejlődőben van ez a magatartás. Ez jól érzékelhető Magyarországon is, ahol terjedőben van az eladók versenye, a rivalizálás követelte magatartás. Sok termelő-eladó azonban még nem értette meg az új helyzetet, és folytatja a hiánygazdaságban megszokott rutint. Előbb-utóbb azonban az új piaci helyzet kikényszeríti az eladó újfajta magatartását. Az adaptív viselkedés elsajátítása hosszabb időt igénylő tanulási folyamat.

Meg kell említenem egy, az adaptivitás javulásával ellentétes

---

[27] A korlátozott versenynek ezeket az erőfeszítésekre ösztönző tulajdonságait emeli ki Scitovsky Tibor (1985) és Evsey Domar (1989). Lásd továbbá Martin L. Weitzman (1989) tanulmányát, amely a jelenség modellezésére tett kísérletet.

[28] Lásd William J. Baumol, John C. Panzar és Robert D. Willig (1982).

[29] Lásd Joseph A. Schumpeter [1942] (1976).

irányba ható jelenséget is. Az előző alfejezetben tárgyalt institucionális változások között szerepelt a költségvetési korlát megkeményedése is. Ez hosszú távon alkalmazkodásra nevel. Rövid távon azonban súrlódásokhoz vezet: esetleg olyan vállalat is tönkremegy, amelynek terméke nem pótolható azonnal, és ezért hiány keletkezik. Minél kevésbé hárulnak el az akadályok a szabad belépés és import elől, annál inkább megmutatkozhat ez a probléma.

A kereslet „elszaladásának" kiküszöbölése

A termelés adaptivitásának gyengesége mellett a hiánygazdaság újratermelésének másik fő kiváltó oka a *makro*kereslet elszaladása a *makro*kínálathoz képest. Ezt az állandóan újratermelődő aránytalanságot is ki kell küszöbölni a hiánygazdaság végérvényes felszámolásához. Mind az előző, mind pedig ebben az alfejezetben tárgyalt változások külön-külön is *szükséges feltételei* a hiánygazdaság felszámolásának.

A kereslet elszaladásának nevezem azt a jelenséget, amikor a kínálat felhasználóinak valamely csoportja nem érzi magát korlátozva vásárlásaiban saját pénzügyi helyzete (vagyona, jövedelme és hitelképessége) által, hanem kész annyit beszerezni az általa kívánt erőforrásból, termékből vagy szolgáltatásból, amennyi megszerezhető, vagy amennyit számára adminisztratív úton engedélyeznek. A tényleges tranzakciót a fizikai kínálat, a termelő eladási szándéka vagy adminisztratív kvóta korlátozza, más szóval ezek valamelyike az effektív korlát, viszont a keresletet effektív módon nem korlátozza semmi.

Természetesen az elszaladó keresletnek is vannak felső határai; józan ésszel senki sem tart igényt „végtelen" mennyiségű vásárlásra. Ezeknek a felső korlátoknak azonban nincsen jelentőségük, szinte sohasem válnak effektív korlátokká; a lényeges az, hogy az elszaladó kereslet szinte mindig nagyobb, mint a kínálat.

A makrokeresletnek négy olyan komponense van, amely a klasszikus szocializmusban hajlamos elszaladásra, mégpedig azért, mert a rendszer immanens tulajdonságai késztetik erre. A reform, majd a posztszocialista átalakulás kiküszöböli ezeket az elszaladásra késztető belső tulajdonságokat.

1. *A beruházási éhség megszűnése.* A klasszikus szocializmusban expanziós késztetés hatja át a bürokratikus hierarchia minden szintjén a döntéshozókat, és ez kielégíthetetlen beruházási éhséget okoz. Mindig akadnak minisztériumok, ágazati és vállalati vezetők, akik örömest hajlandóak beruházni. A krónikus hiány következtében mindig lesz értékesítési piacuk; a puha költségvetési korlát pedig felmenti őket az alól, hogy törődjenek a beruházás révén létrejövő termelés jövőbeli jövedelmezőségével.

A reformszocializmus idején a beruházási éhség nem szűnt meg.[30] A beruházási keresletet időszakonként adminisztratív úton fogta vissza a gazdasági irányítás. A beruházási éhség igazából akkor számolódott fel, amikor a fejezet elején áttekintett institucionális változások végbementek.

Az állami vállalat vezetőinek kielégíthetetlen beruházási éhsége nyomtalanul eltűnt, amikor a költségvetési korlát megkeményedett, és a termékek értékesítésének jövendő kilátásai bizonytalanná váltak. Ugyanebben az irányban hatottak a privatizálásra vonatkozó várakozások is.

A magánvállalatban – természeténél fogva – sohasem mutatkozik kielégíthetetlen beruházási éhség. Mérlegelni kénytelen a beruházás várható kockázatát: vajon megtérülnek-e a jelenlegi költségek a későbbi bevételekben, és hoznak-e ezen felül nyereséget. Az átalakulás bizonytalanságai közepette, pozitív és egyes időszakokban igen magas reálkamatlábak mellett a magánszektor beruházási kereslete meglehetősen visszafogott.

A gazdaság egészét tekintve a rendszer immanens tulajdonságai által gerjesztett beruházási éhség tehát megszűnt; a makrokereslet beruházási komponense nem hajlamos többé az elszaladásra. Ez jól nyomon követhető a magyar gazdaságban, ahol a beruházások részaránya a GDP-ben, sőt abszolút volumene is nagymértékben visszaesett.[31]

2. *Az exportpiacok megkeményedése.* A klasszikus szocialista

[30] Lackó Mária (1989) cikke igazolta a krónikus beruházási túlkeresletet.

[31] Lásd Kornai János (1993*c*, 585–588. o.). (Lásd továbbá a *7.5. táblázatot*, 242. o.)

rendszerben az exportálható termékek iránti kereslet több okból is hajlamos az elszaladásra.

A *puha devizás* relációban a partnerországok maguk is hiánygazdaságok, amelyekben túlkereslet mutatkozik számos termék iránt. Emiatt igénytelenek a minőség és a szállítási feltételek tekintetében, és szorgalmazzák, hogy minél többet importáljanak a náluk hiányzó termékekből. Ami a hazai exportmagatartást illeti: mind a külkereskedelmi, mind pedig a termelővállalat számára kényelmes az igénytelen keleti piac, és ezért ugyancsak szorgalmazzák ezt az exportot. Mindezekből következik, hogy igen sok termék esetében nem a partnerország kereslete, hanem a hazai fél kínálata alkotja az effektív korlátot.

A *kemény devizás* relációban természetesen effektív a partnerország keresleti korlátja. A kereslet azonban növelhető árengedményekkel, amelyeket a támogatások tesznek lehetővé. És mivel nagy a kemény devizáért vásárolható import iránti éhség, illetve a gazdaságirányítást erősen szorítja az adósságszolgálat, a „bármi áron, bármi költséggel exportálni" elv szerint próbál minél többet kihozni a hazai termelésből export céljaira.

Végeredményben tehát a klasszikus szocialista rendszer immanens tulajdonságai olyan magatartást alakítanak ki, amelyek az exportálható termékek iránti keresletet is hajlamossá teszik az elszaladásra.

Magyarország átorientálódása a kemény devizás piacok felé már jóval az 1990-es politikai fordulat és a KGST 1991-es összeomlása előtt megkezdődött. Akkor azonban még növelhető volt a kemény devizáért folytatott export a támogatások gátlástalan osztogatása révén is. Emellett akkor még, legalábbis végső menedékként, ott volt a KGST-piac is.[32] Ennyiben tehát nem volt konzisztensen effektív a keresleti korlát, és még nem számolódott fel teljes egészében az exportkereslet elszaladására való hajlam.

---

[32] A felső gazdasági vezetés időszakonként adminisztratív úton korlátozta a Szovjetunióba, illetve más szocialista országokba irányuló exportot, mert nem bízott abban, hogy megfelelő ellenértéket kapunk. Tette ezt az alsóbb szintű vezetők törekvéseivel szemben, akik örömmel folytatták volna ezt a kényelmes exportot.

A változás ebben a tekintetben a nyolcvanas évek végén és főként az 1990-es politikai fordulat, valamint a KGST összeomlása után teljesedett ki. Attól kezdve gyorsult fel a költségvetési korlát megkeményedése, nőtt meg a jövedelmezőségi kényszer alatt működő magánvállalati export súlya, és csökkent az export szubvencionálása. Mindinkább lehetetlenné vált a „bármi áron, bármi költséggel exportálni" elvnek az érvényesítése. Egyértelművé lett, hogy az exportpiac vételi szándéka valóban effektív korlát. Sem Magyarország belső rendszerének immanens tulajdonságai, sem pedig a hiánygazdaságok közti sajátos KGST-kapcsolat nem generálja többé az exporttermékek iránti kereslet elszaladására való hajlamot.[33]

3. *Az állami kiadások korlátozása.* A klasszikus szocialista rendszerben a kormányzati kiadás, a makrokereslet harmadik nagy komponense is hajlamos az elszaladásra. Minden állami bürokrácia kész a túlköltekezésre; ez nem rendszerspecifikus. A klasszikus szocialista rendszer abban különbözik a parlamenti demokráciától, hogy nincsen beépített mechanizmus e túlköltekezési szándék megfékezésére. A kormány nem kényszerül nyilvános elszámolásra; nincsen parlamenti ellenzék, amely előzetesen bírálná a kormány kiadási terveit, és utólagosan ellenőrizné a költségvetés végrehajtását. A legfelsőbb irányítás a nyilvánosság kizárásával, saját belátása szerint állítja össze az állami költségvetést. Mivel a központi bank is ugyanennek az irányításnak van alávetve, bármekkora költségvetési hiány finanszírozható a központi bank által nyújtott kölcsönnel – azaz inflációs eszközökkel, a bankóprés működtetésével. Ennyiben az állam költségvetési korlátja is puha. A tényleges költségvetési deficitet rendszerint elrejtik a parlament elé kerülő dokumentumok. A parlament amúgy is automatikusan üti rá a törvényes jóváhagyás pecsétjét a pártállami vezetés által előterjesztett tervezetekre.

---

[33] Nézetem szerint ez a változás sem tekinthető szokványos „külső sokknak". A szocializmus összeomlása mélyreható belső institucionális változásokhoz vezetett különkülön mindegyik posztszocialista országban. *Ugyanez* az összeomlás vezetett, nemzetközi méretekben, ezen országok egymás közti külkereskedelmi kapcsolatainak megrendüléséhez és a jövőbeli kapcsolatok jellegének radikális átalakulásához.

Ez a helyzet csupán a politikai fordulat után változott meg.[34] A bürokrácia költekezési hajlama természetesen megmaradt. Emiatt és egyéb okok következtében tartósan fennáll a veszélye annak, hogy az állami költségvetés deficites legyen. (Mint ismeretes, ez be is következett.) Ez azonban a parlament, a számvevőszék, a sajtó, és végső soron a közvélemény, továbbá a nemzetközi pénzügyi szervezetek (IMF, Világbank) szeme láttára történik. Az ellenőrzés fékezi a költekezési hajlamot. Ebben az értelemben már nem beszélhetünk arról, hogy nincs beépített mechanizmus a kormányzati kereslet fékezésére.

4. *A halmozási tendencia megszűnése.* A klasszikus szocializmusban a termelőket halmozási tendencia jellemzi. Mivel az inputellátás bizonytalan, az üzemmenet folyamatossága érdekében minden vállalat igyekszik minél több anyagot, félkész terméket, alkatrészt felhalmozni. És mert a puha költségvetési korlát miatt amúgy sem érzékeny a költségekre, ezt nyugodtan megteheti.[35] Mindez a termelési javak iránti intermedier keresletet, a makrokereslet egy további fontos komponensét, hajlamossá teszi az elszaladásra.

Ez a hajlam is megszűnik (lásd az 1.2. táblázatot), elsősorban a fejezet elején leírt institucionális változások hatására. Mivel sokféle tényező következtében fokozatosan felszámolódik a hiánygazdaság, ez tompítja a halmozásra való késztetést is. (Lásd az 1.1. táblázatot.)

A szocialista gazdaságban az elszaladó kereslet 1., 2., 3. és 4. komponense együttvéve sajátos potenciális elköltetlen pénztömeget (*monetary overhang*) képez. Igaz, nincs a beruházó, az exportáló vál-

---

[34] Az első többpárti választást megelőző évben, 1989-ben Németh Miklós kormánya nyilvánosságra hozta, hogy a korábbi költségvetések (és a külföldi adósságállományról szóló bejelentések) hamisak voltak. A költségvetési hiány és az adósság nagyobb volt annál, mint amennyit korábban közöltek.

Ez az esemény mintegy előszele volt annak a változásnak, amely 1990-től valósult meg konzisztensebben. Érzékelhetővé vált: mostantól kezdve sokkal nehezebb elrejteni az adófizető polgárok elől az állam pénzügyeit.

[35] A költségvetési korlát puhasága, a hiány és a halmozási tendencia közti összefüggést igazolja matematikai modellel Stephen M. Goldfeld és Richard E. Quandt (1990*a*), (1990*b*).

lalat, a kormányzati kiadásról döntő hivatalnok, illetve az inputkészletet halmozó vállalat kezében a túlkereslet azonnali realizálására szolgáló likvid fizetési eszköz. De azért számít arra, hogy ha már a kínálat vagy az adminisztratív engedély lehetővé tette számára az ügyletet, akkor valamiképpen meglesz rá a pénz is. E potenciális fizetőképesség túlkeresleti nyomást gyakorol, és a visszaszorított inflációhoz hasonló hatásokat fejt ki. Ez a potenciális elköltetlen pénztömeg felszívódik a korábbiakban leírt institucionális változások következtében.

Összefoglalva: az institucionális változások fokozatosan felszámolják azokat a mechanizmusokat, amelyek a politikai és gazdasági rendszer belső lényegi tulajdonságaitól indíttatva elszaladási tendenciát hívnak életre a makrokereslet egyes fő összetevőinél.[36]

Ezen a helyen az institucionális változások halmazába már nem csak a fejezet elején áttekintett privatizálást, decentralizálást és deregulálást soroljuk be, hanem a jelen alfejezetben említett néhány további változást is: a KGST-országokkal folytatott külkereskedelem sajátos külkereskedelmi kapcsolatrendszerének megszüntetését, továbbá az állami költségvetés és az állami kiadások nyilvános – elsősorban parlamenti – ellenőrzését. Amikor tehát a tanulmány a továbbiakban institucionális változásokról szól, ezen a kibővített változáshalmaz értendő.

A lakossági jövedelem és a fogyasztás szerepe

A makrokereslet legnagyobb összetevőjének, a lakossági fogyasztásnak a szerepe a hiánygazdaság feltételeinek újratermelésében lényegbevágóan eltér az imént tárgyalt másik négy komponensétől. A klasszikus szocializmusban nincsen olyan immanens mechanizmus, amely *szükségképpen* generálná a lakossági jövedelmek és ezzel együtt a fogyasztási cikkek iránti háztartási kereslet elszaladását. Ez az egye-

[36] Ez a fokozatos változás nem monoton módon, s nem egyirányúan megy végbe. A szocialista rendszeren belül, még a politikai fordulat előtt végrehajtott reformok idején a kereslet elszaladásának egyes tendenciái nemhogy lefékeződnének, de még jobban megerősödnek. A makrokereslet effektív korlátok közé szorítása jóval konzisztensebben valósulhat meg a politikai fordulat után.

düli olyan fő összetevője a makrokeresletnek, amelyet igen szigorúan és hatékonyan korlátoz a bürokrácia. Hatásos ösztönzők kényszerítik ki e korlátok betartását a hierarchia minden fokán.[37]

A klasszikus szocializmust nem jellemzi *szükségképpen* a fogyasztási piacon visszaszorított infláció. Tartós lehet az az állapot, amelyben nem halmozódik fel egyre nagyobb mértékben a lakosság elköltetlen (mert elkölthetetlen) jövedelme, és nem képződik lakossági elköltetlen pénztömeg (*monetary overhang*).[38] A tervezők igyekeznek összhangot tartani a lakosság kezébe jutó vásárlóerő, a fogyasztási cikkek kínálata és a rögzített fogyasztói árszínvonal között, a hiányjelenségek szokásos gyakorisága és intenzitása mellett.

Két ízben is kiemeltem a *szükségképpen* szót. Nem zárható ki ugyanis az eshetőség, hogy valamely klasszikus szocialista ország vezetése mégis kiengedi a kezéből a gyeplőt, és valóságos általános és tartós túlkereslet lép fel a lakossági fogyasztás területén is. Hiány okozta kényszermegtakarítás, elköltetlen pénztömeg halmozódik fel. Mivel a fogyasztói árszínvonalat többé-kevésbé rögzítik, ilyen esetben visszaszorított infláció lép fel.

Megváltozik a helyzet a reformszocialista gazdaságokban. Ezekben az országokban a visszaszorított és a nyílt infláció különféle kombinációi jutnak érvényre a következő tényezők együttes hatására.

A nominálbérek színvonala emelkedik, esetleg jóval gyorsabban, mint a termelékenység. Ebbe az irányba hat a politikai liberalizáció, a munkások mozgalmainak követelései, valamint az erre az időszakra még mindig jellemző munkaerőhiány. A gyengülő pártállam kevésbé erélyesen tud és akar fellépni a bérnyomással szemben, mint ahogyan

---

[37] Ha a makrokereslet öt fő komponense közül az előző alfejezetben tárgyalt négy hajlamos az elszaladásra, akkor összegük, az aggregált kereslet is elszalad. Ez bekövetkezik még akkor is, ha az ötödik, a legnagyobb komponens, a fogyasztói kereslet jól meghatározott, a gazdasági vezetés által erélyesen kézben tartott nagyság.

[38] Az állami szektor termékei iránt mutatkozó túlkereslet okozta kényszermegtakarítást részben vagy egészben felszívhatja a második gazdaság és a feketepiac. Lásd Domenico M. Nuti (1986).

azt a korábbi represszívebb rezsim tette. Minél erősebbek a bérfelhajtó erők, annál nagyobb fogyasztási túlkereslet alakulhat ki.

A kormányzat vagy képes ellenállni az árak területén az inflációs nyomásnak, és akkor erősebben mutatkoznak a visszaszorított infláció jelenségei, vagy nem tud (sőt esetleg nem is akar) ellenállni annak, például mert feltett szándéka az árak liberalizálása. Ilyenkor mind a túlkereslet (keresleti oldalról), mind a támogatások megszüntetése (költségoldalról) felfelé mozgó árdinamikát hoz létre.[39] A korábbi árstabilitás vagy a visszaszorított infláció helyébe nyílt infláció lép.

Lengyelországban egészen az 1990-es fordulatig a hiány, a visszaszorított és a nyílt infláció sajátos keveréke valósult meg, amelyen belül mind nagyobb mértékben elszabadult a nyílt infláció. Ennek vetettek véget az 1990. január 1-jei drasztikus stabilizációs intézkedések.

Magyarországon sokkal kevésbé szélsőséges folyamatok zajlottak le, sokkal hosszabb időszakra szétnyújtva, sokkal inkább fokozatosan. (Lásd a *4.3. táblázatot*, 155. o.) Már a nyolcvanas években, egészen 1987-ig számottevő, de még egy számjegyű az infláció; ettől kezdve gyorsul. A politikai fordulat, 1990 után még egy ideig tovább tart az infláció gyorsulása; 1991-ben éri el csúcspontját, 35 százalékos éves inflációs rátával. Azóta sikerült némileg lelassítani; 1992–1993-ban 22–23 százalék körül mozgott az évi inflációs ráta.

Felhívom a figyelmet az előbbi fejtegetés állításai közötti logikai kapcsolatra. Nem azt állítottam, hogy az infláció megindulása, majd gyorsulása volt az ok, és a hiánygazdaság felszámolása a következmény. A hiánygazdaság nem szüntethető meg pusztán azzal, hogy a gazdaságot inflációs pályára állítják, miközben a gazdaság egyéb tulajdonságai nem változnak. Tanulmányom gondolatmenete ennél sokkal összetettebb magyarázatot kínál. Mind a hiánygazdaság felszámolása, mind az infláció *következmény*, mégpedig részben *azonos, közös okok* miatt kialakuló következmény. Ha azonban már megindult és

[39] Ahol netán részleges túlkínálat mutatkozik, ott sem csökken az ár, amely köztudomásúan lefelé merev. Az áraknak ez az aszimmetrikus viselkedése még inkább felfelé nyomja az általános árszínvonalat.

gyorsul az infláció, akkor esetleg hatást gyakorol a hiányhelyzetre. Minél gyorsabb az infláció, annál inkább csökken a vásárló kezében lévő pénzkészlet vásárlóereje (*real balance effect*). Ha egyáltalán volt, akkor ezek után felszívódik az elköltetlen pénztömeg (*monetary overhang*).

Most már visszatérhetünk az előző alfejezet tárgyához, az elszaladó makrokereslethez. A hiány felszámolásának *szükséges feltétele*, hogy a lakosság jövedelme – benne mind a bérjellegű, mind a más forrásból származó jövedelem – ne szaladjon el. Ha nyakló nélkül növekednek a nominálbérek és más jövedelmek, mégpedig olyan fejlődési szakaszban, amikor az árak liberalizálása még kevéssé haladt előre, akkor a hiány rendkívül intenzívvé válhat. (Ez volt a helyzet Lengyelországban és a Szovjetunióban, illetve annak utódállamaiban a nagy pénzügyi reform előtt).[40] Magyarországon ez nem következett be, mert az ár-, bér- és pénzügyi politika eleve óvatosabb volt ebben a tekintetben.

Milyen tényezők állhatnak a bérek elszaladásának útjában? Amikor már elég kemény a költségvetési korlát, nemcsak a magánszektorban, hanem az állami vállalatokban is, akkor a vállalat túlélési és nyereségmaximalizálási érdeke útját állja a bérnyomásnak. Ebbe az irányba hat a növekvő munkanélküliség, a munkaerő túlkínálata. Amíg azonban ez az institucionális átalakulás és a munkaerőpiac új állapota létre nem jön, a makrokereslet elszaladásának megakadályozására elkerülhetetlennek látszik a nominálbérek bürokratikus korlátozása. Ez történt például Magyarországon és Lengyelországban is, ahol a túlzottnak minősített béreket fizető vállalatot büntető jellegű adó sújtotta. Ez a bürokratikus korlátozás, önmagában véve, nem *szükséges* feltétele a hiánygazdaság felszámolásának, amely esetleg megvalósulhat enélkül is. Olyan rendszabály ez, amely előbb-utóbb összeférhetetlenné válik a vállalatok autonómiájával és az allokáció hatékonyságával. Jellegzetesen *átmeneti* intézkedés, amely felgyorsíthatja az „átbillenést" az eladók piacából a vevők piacába.

[40] Lásd David Lipton és Jeffrey D. Sachs (1990).

A monetáris politika szerepe

Szükség van-e restriktív monetáris politikára ahhoz, hogy a hiánygazdaság felszámolódjék? Mielőtt a kérdésre felelnék, tisztázzuk a fogalmakat! A monetáris politika a pénzkínálat befolyásolására irányuló tevékenységében a következő alternatívák között választ:

A) Szűkíteni akarja a pénzkínálatot a pénzkereslethez képest. A pénzkínálat növekedési rátája legyen kisebb, mint a várható infláció és a várható reálkamatlábak figyelembevételével számított várható nominális GDP által generált pénzkeresleté. Ha erre törekszik a monetáris politika, akkor még abban is döntenie kell, hogy *milyen mértékben* kívánja ezt a szűkítést végrehajtani.

B) Sem szűkíteni, sem bővíteni nem kívánja a pénzkínálatot a pénzkereslethez képest. Arra törekszik, hogy a pénzkínálat növekedési rátája éppen akkora legyen, mint a várható infláció és a várható reálkamatlábak figyelembevételével számított várható nominális GDP által generált pénzkeresleté. Más szóval, feltételezve a pénz forgási sebességének változatlanságát, a pénzkínálat növekedési szorzója egyezzék meg a várható inflációs szorzó és a várható reálnövekedési szorzó szorzatával.

C) Bővíteni akarja a pénzkínálatot a pénzkereslethez képest. A pénzkínálat növekedési rátája legyen nagyobb, mint a várható infláció és a várható reálkamatlábak figyelembevételével számított várható nominális GDP által generált pénzkeresleté. Ha erre törekszik a monetáris politika, akkor még abban is döntenie kell, hogy *milyen mértékben* kívánja ezt a bővítést végrehajtani.

A magyar pénzügyi zsargon restriktívnek minősíti nemcsak az *A* típusú politikát, amelyet a nyugati szaknyelv feszített és erősen antiinflációs politikának nevezne (*tight monetary policy*), hanem a *B* típusút is, amely pedig utat enged a mindenkori „tervezett" inflációnak. Valójában ez csak annyiban restriktív, hogy biztosítja az infláció kézbentartását. Az infláció nem nő gyorsabban, mint ahogy azt

a gazdaságpolitika megtervezi, elsősorban a költségemelkedések oldaláról.[41]

Az *A*, *B* és *C* alternatíva a monetáris politika háromféle lehetséges *szándéka*. Még ha a monetáris politika irányítói egyértelműen határoznának is a szándékot illetően, akkor is nyitva van még számos további kérdés. Milyen eszközöket tudnak és akarnak igénybe venni szándékaik elérésére? És ami a legfontosabb: képesek-e a szándékot következetesen és konzisztens módon megvalósítani?

A magyar közgazdasági kutatás egyelőre adós annak a feladatnak a megoldásával, hogy az elmúlt hat-nyolc év monetáris politikáját minősítse a fenti kategóriáknak megfelelően. A rendelkezésre álló adatok inkonzisztenciát tükröznek a különböző, egymásnak esetleg ellentmondó szándékok és az egymással konfliktusban álló eszközök között. A végeredmény az időszak nagy részében leginkább a középső esetnek, a hozzáigazodó *B* típusú monetáris politikának felel meg. Legfeljebb egy-egy rövidebb időszakban érvényesült, többé vagy inkább kevésbé konzisztens módon, *A* típusú, szűkítő jellegű politika. 1993-ban és 1994-ben sok jele van annak, hogy áttérés mutatkozik a bővítő, *C* típusú monetáris politikára, noha az erre utaló jelek nem egyértelműek, és a monetáris expanzió mértéke nem nagy.[42]

Most pedig visszatérhetünk a tanulmány fő témájához, a hiánygazdaság felszámolásához. A hiánygazdaság felszámolásának *elsődleges* feltétele azoknak az institucionális változásoknak a végrehajtása, amelyeket e fejezet első és harmadik alfejezete írt le, és amelyek Magyarországon eredményesen végbementek. Ezt azonban *másodlagosan* ki kell egészítenie alkalmas monetáris politikának. Ha a monetáris politika *A* típusú, szűkítő jellegű, akkor ez katalizátorként felgyorsíthatja a hiánygazdaság felszámolását. Akkor ez az elszaladásra hajlamos

---

[41] A *B* típusú politikát a nominális GDP pénzkeresletéhez folyamatosan *hozzáigazodó* (*accommodating*) monetáris politikának szokta nevezni a szakirodalom. Ez sokkal találóbb, mint a restriktív jelző.

[42] A fenti megállapítások megfogalmazásakor felhasználtam Balassa Ákos (1993) és Várhegyi Éva (1993) tanulmányait.

makrokeresleti komponensek növelésének útjába még egy torlaszt emel. A beruházási éhségről való leszoktatást elősegíti, ha szigorúan korlátozzák a beruházási hitelek állományát. A halmozási tendenciáról való leszoktatást elősegíti, ha szűkösebb a készletfinanszírozásra rendelkezésre álló hitelek állománya. Ha még élnek az árak bürokratikus rögzítésének maradványai, tehát fennáll az infláció adminisztratív visszaszorításának lehetősége, akkor a makrokereslet növekedését fékező-lassító politika enyhíti a visszaszorított inflációt kísérő hiányjelenségeket. A szűkítő monetáris politika fékezi a bérnyomásnak utána engedő jövedelempolitikát, és ezen belül az engedékeny bérpolitikát.

Mindez bizonyos fokig elmondható még a *B* típusú, a várt inflációhoz hozzáigazodó monetáris politikáról is. Ez, ha nem is lendíti előre, de legalább nem akadályozza a hiánygazdaság felszámolását – feltéve, hogy az elsődleges feltétel teljesül, a felsorolt institucionális változások végbemennek.

E gondolatmenet alapján elmondható: a hiánygazdaság felszámolásának *szükséges feltétele*, hogy legalább *B* típusú vagy ennél szigorúbb monetáris politika érvényesüljön.

A *C* típusú monetáris politika kifejezetten a hiánygazdaság felszámolása ellen dolgozik, ha olyankor alkalmazzák, amikor még a felszámoláshoz szükséges minimális institucionális változások sem mentek végbe. A posztszocialista országok egy részében a hiánygazdaság felszámolása éppen azért akadt el vagy lassult le, mert *C* típusú monetáris politika uralkodik. Ha viszont már alapjában véve véget ért a hiánygazdaság felszámolása, akkor a *C* típusú, expanzív monetáris politikára való áttérés nem vezet a hiánygazdaság újraélesztéséhez – feltételezve, hogy az intézményi rendszerben nem megy végbe restauráció. Viszont ez a monetáris politika hozzájárul az infláció felgyorsulásához, az esetleges korábbi stabilizációs eredmények aláásásához. Ez azonban immár nem hiánygazdasági jelenség, hanem a piacgazdaságokban szokásos összefüggés a monetáris politika és az infláció között.

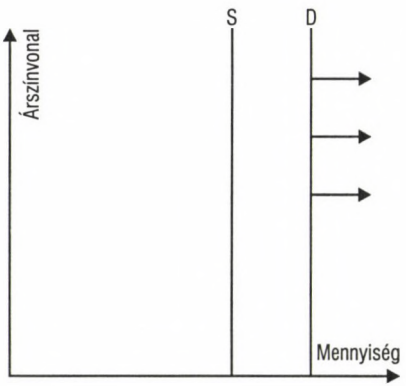
Néhány fő makroösszefüggés áttekintése

Az *1.1. és 1.2. ábra* az eddig elmondottak szemléltetésére szolgál; a makroökonómiában jól ismert ábrázolásmóddal, végletesen leegyszerűsített formában mutatja be az alapvető makroösszefüggéseket.

Az 1.1. ábra a klasszikus szocializmus normálállapotát illusztrálja. A tényleges makrotermelés egyenlő a makrokínálattal, *S*-sel. A rendszer kínálatkorlátos. Mind a kínálati görbe, *S*, mind pedig a keresleti görbe, *D* vertikális; nem reagál az árszínvonalra. A makrokereslet függőleges egyenese jobbra van a kínálat függőleges egyenesétől: azaz makrotúlkereslet mutatkozik. A jobbra mutató nyilak jelképezik: a makrokeresleti görbe hajlamos arra, hogy elszaladjon. Közömbös, hogy pontosan mennyivel nagyobb *D*, mint *S* – csak az a lényeges, hogy (egyes összetevőinek elszaladási hajlama következtében) mindig nagyobb nála. A makrotúlkereslet nemcsak abból a keresletből áll, amelynek pénzügyi fedezete a vevők zsebében van. Hozzáadható az a vételi szándék is, amelynek pénzügyi fedezete nincsen ugyan kézben,

1.1. ábra

A hiánygazdaság makroállapota

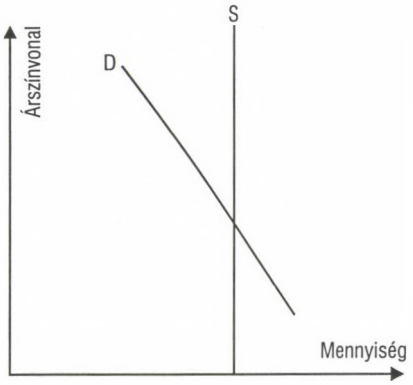


de amelyről a vállalat vagy állami intézmény tudja: ha megvalósul, akkor az állam fedezni fogja a kiadást.[43]

Az 1.2. ábra azt az állapotot mutatja be, amikor megszűnt a hiánygazdaság. A szembetűnő különbség az 1.1 ábrával szemben az, hogy a makrokeresleti görbe elfordult. E görbe (az ábra komparatív statikus világában, azaz minden egyéb körülmény változatlanságát feltételezve) lefelé lejt. Ha más tényező nem is, de az úgynevezett reálmérleghatás keresletcsökkentésre kényszeríti a pénztulajdonosokat, ha az árszínvonal emelkedésének arányában csökken pénzkészletük vásárlóereje. A makrokínálattal kapcsolatban azt feltételezzük, hogy a görbe vertikális, azaz nem függ az árszínvonaltól.

1.2. ábra

A hiánygazdaság felszámolása utáni makroállapot



[43] Erre a sajátos elköltetlen pénztömegre hívta fel a figyelmet e fejezet harmadik alfejezete.

A makrokeresleti görbe elfordulása *lehetővé teszi*, hogy a két görbe metssze egymást, azaz a makrokínálat és makrokereslet egybeessék.[44] A végbement institucionális változások pedig mozgásba hozzák azt a piaci mechanizmust, amely ezt az egybeesést makroszinten valóban *megvalósítja*.

A közgazdászok egy része az 1.2. ábrán szemléltetett helyzetet így jellemezné: az áruk piacán helyreállt a gazdaság alapvető piaci egyensúlya. A magam részéről nem zárkóznék el ettől a megállapítástól, hiszen *bizonyos értelemben* megállja a helyét. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy ez a metszéspont kétdimenziós statikus ábrán látható, amely a kínálatot és keresletet egyetlen változó, az árszínvonal függvényében mutatja be. Lehetséges, hogy a gazdaságban egy adott pillanatban az éppen érvényes árszínvonal mellett a makrokereslet megegyezik a makrokínálattal – de közben a dinamikát tekintve állandóan nő az árszínvonal, azaz infláció megy végbe, a kínálat csökken, mikroszinten nem esik egybe a kereslet és a kínálat, és így tovább. Nem lenne tehát helyes az 1.2. ábrán szemléltetett gazdaságról további gondos minősítés nélkül azt mondani, hogy piaci egyensúlyban van.

---

[44] Az 1.2. ábra az úgynevezett klasszikus esetet mutatja be: a makrokínálati görbe vertikális. Ismeretes az úgynevezett keynesi eset is, amelyben a makrokínálati görbe az árszínvonal függvényében felfelé emelkedik. Noha a kétféle eset megkülönböztetése mind elméletileg, mind gazdaságpolitikailag igen fontos, az elemzésnek ezen a pontján közömbös, hogy melyik esetet mutatjuk be. Számunkra most az a lényeges, hogy a keresleti görbe elfordulása miatt most már létezik a két görbe metszéspontja.

A kétféle eset megkülönböztetésének kifejtése megtalálható a makroökonómiai összefoglaló munkákban. (Lásd például Jeffrey D. Sachs és Felipe B. Larrain, 1993, 55–76. o.) A disequilibriumiskola munkái is alkalmazzák ezt a megkülönböztetést. (Lásd például Edmond Malinvaud, 1977, 29–32. o.) Csupán utalni szeretnék arra, hogy a két eset eltérése végső soron a bérek és a munkaerőpiac viselkedésének kétféle magyarázatával függ össze.

A hiány öngerjesztése

Amint az eddigiekből is kiderült, számos ok együttesen hozza létre a hiánygazdaságot. Attól kezdve, hogy ez az állapot létrejött, az emberek megszokták az őket körülvevő hiányjelenségeket, és ez beépül várakozásaikba és magatartásukba. Ez tovább fokozza a hiányt; a hiány hiányt szül.

Két példát említek; mindkettőről szó volt már a fentiekben. Az egyik a halmozási tendencia: az a tény, hogy inputhiányra lehet számítani, készletfelhalmozásra készteti a vállalatokat – és ez tovább növeli a kínálat és a kereslet közti aránytalanságot. A másik példa: a hiány kiváltó tényezői közé soroltam a beruházási éhséget. A beruházó többek között azért mer nyakló nélkül beruházni, mert nem fél attól, hogy a termék a nyakán marad, hiszen krónikus hiánygazdaságban mindig akad vevő.

A hiányra vonatkozó várakozások az *önmegvalósító* gazdaságpszichológiai jelenségek körébe tartoznak. A többi között ezért is nehéz a hiány megszüntetése. Csak amikor a gazdaság szereplői kézzelfoghatóan, huzamosabb időn át érzékelik, hogy a hiány valóban megszűnt, akkor kezdik újjáformálni várakozásaikat, és megtanulni az új viselkedési rutinokat.

A politikai fordulat hatása

A fejezet elején leírt institucionális változások még a szocialista rendszer politikai keretei között végbemenő reformok idején kezdődtek meg. Éppen Magyarország példája igazolja azt, hogy egy hosszú időn át húzódó reformfolyamat már nagy lépéseket tehet a hiánygazdaság felszámolása felé. Ennek elismerése azonban összefér azzal a megfigyeléssel, hogy végül is a politikai fordulat gyorsította és szilárdította meg ezeket a változásokat. Addig felemás volt a helyzet; senki sem volt biztos abban, hogy a változások visszafordíthatatlanok. Történelmi tapasztalatok igazolták ezt a szorongást, elsősorban az 1968. évi Prágai Tavasz leverése, vagy például a magyar gazdasági reform részleges visszarendeződése 1972–1973-ban. Amíg a kommunista pártnak politikai monopóliuma volt, nem válhatott uralkodóvá a magánszektor, és

nem voltak törvényes garanciák a magántulajdon biztonságára. Az állami vállalat még úgy érezte, hogy privilégiumait ugyan kissé megtépázták, de azok azért alapjában véve fennmaradtak.

Magyarországon a politikai fordulat 1989–1990-ben következett be. A kommunista párt elvesztette politikai egyeduralmát. Lezajlottak a parlamenti választások, amelyek után nemcsak a kormányt alakító, de az ellenzéki pártok is hitelesen szögezhették le: a magántulajdonon alapuló piaci gazdaság hívei. Ettől kezdve már nemcsak burkolt utalásokkal célozgattak a kapitalizmusra, hanem hivatalos kormányprogrammá vált a gazdaság átvezetése a szocialista rendszerből a kapitalista rendszerbe. A hatalmi struktúra és a hivatalosan hirdetett ideológia e gyökeres és gyors megváltozása adott lendületet a fejezet elején leírt institucionális átalakulásnak, amely végül is a hiány felszámolásához vezetett.

Az okozati elemzés összefoglalása

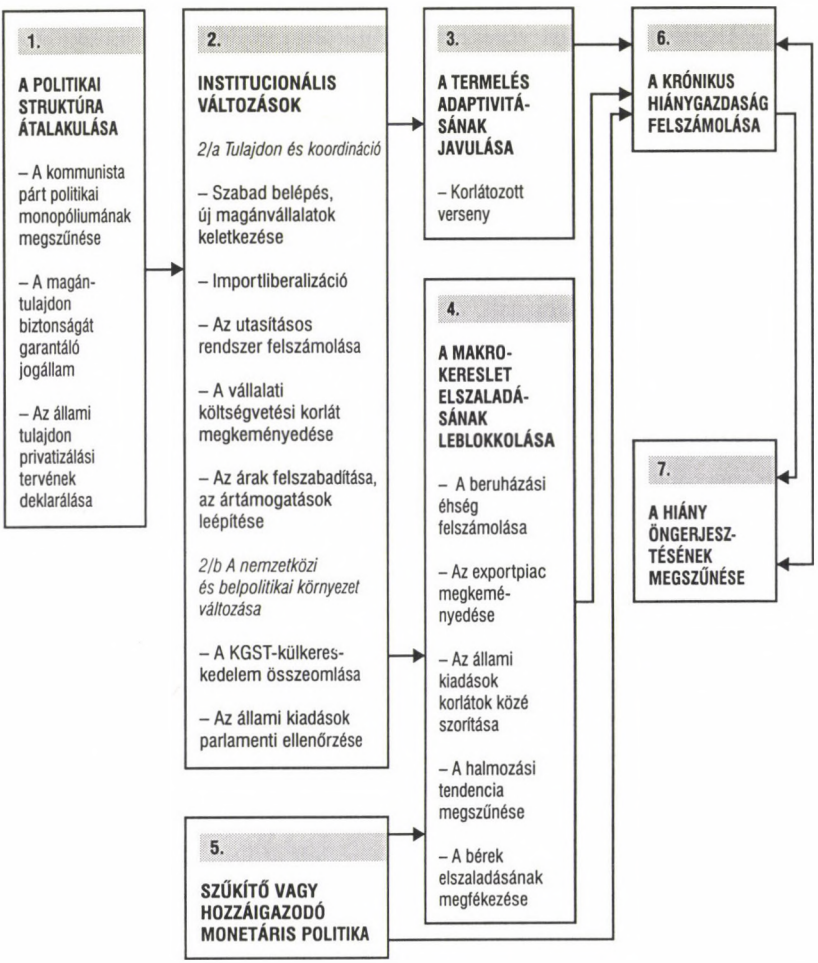
Az *1.3. ábra* összefoglalja a hiány felszámolására ható tényezők közötti kapcsolatot. A könnyebb áttekintés kedvéért csak a hatások *főirányát* tüntettem fel. Emellett valamennyi tényező kölcsönösen hat egymásra, és persze visszahatás is létezik. Azaz az oksági láncolatban a főirány szerint balról jobbra haladva, a jobb oldalhoz közelebb lévő tényezők visszahatnak a tőlük balra lévő tényezőkre.

Az alapvető oksági összefüggés sokak számára magától értetődőnek tűnik: ha egyszer megszűnik a szocialista rendszer, azzal együtt megszűnik a hiánygazdaság is.[45] A végső ok (a rendszerváltás) és a tanulmányban vizsgált végső következmény (a hiánygazdaság felszámolása) között azonban számos közbeeső tényező játszik szerepet. Az ok-okozati kapcsolatok láncolatának sajátos fajta hierarchiáját fejtette ki a tanulmány eddigi része, és mutatja be sematikus formában az ábra. Eszerint a politikai struktúra meghatározóan hat az institúciókra. Ezek

[45] A hiánygazdaság korában terjedt el a következő találós kérdés: „Mi történne akkor, ha a Szaharában hatalomra kerülne a kommunista párt? Válasz: hiánycikké válna a homok."

1.3. ábra

A hiány felszámolásának okozati láncolata



alakítják ki a gazdasági alanyok viselkedését, s végső soron ez a viselkedés generálja a rendszerre jellemző egyensúlyi állapotot.

A hiánygazdaság felszámolásához egyaránt szükség van megfelelő makroszintű kormányzati politikára, elsősorban erre a célra alkalmas monetáris, fiskális és jövedelmi politikára; továbbá olyan mikroszintű átalakulásra, amely létrehozza a gazdasági alanyok piackonform viselkedését.

Tanulmányom alapgondolata azonos azzal, amit korábbi munkáim sugalmaztak: a krónikus hiánygazdaság a klasszikus szocialista rendszerre jellemző, *rendszerspecifikus* képződmény. Felszámolása felé megtörténhetnek az első lépések még a politikai fordulat előtt; ezek azonban felemás, még meg nem gyökeresedett, nem robusztus változások. A hiánygazdaság felszámolása akkor véglegesedik, amikor magának a politikai-gazdasági rendszernek az átalakulása kellőképpen előrehaladt.[46]

A krónikus hiánygazdaság megszüntetésének nem szükséges feltétele az, hogy az általános rendszerváltás és ezen belül a tanulmányban kiemelt konkrét institucionális változások teljes következetességgel, „százszázalékosan" végbemenjenek. *Erre a célra*, azaz a hiánygazdaság megszüntetéséhez az is elegendő, ha a változások elértek egy bizonyos küszöbértéket. Néhány példát sorolok fel ennek a gondolatnak a megvilágítására.

– Nem szükséges (nem is lehetséges) tökéletesen szabad belépés. Kell azonban annyi szabadság, hogy a hiány aránylag gyors belépést indukálhasson.

– Nem kell, hogy az állami tulajdon privatizálása befejeződjék.

---

[46] Felmerül a kérdés: vajon Kína képes-e felszámolni a hiánygazdaságot, még mielőtt a kommunista párt politikai egyeduralma megszűnne? Annyi bizonyos, hogy Kína már eddig is messze előrehaladt azokban az átalakulási folyamatokban, amelyeket a tanulmány előző alfejezetei írtak le. Hozzá kell tenni: maga a kínai kommunista párt is bizonyos fokig átalakulóban van; elveiben és gyakorlatában sok tekintetben elszakadt már a kommunista pártokra jellemző magatartástól.

Milyen mértékű átalakulásnak kell végbemennie a politikai struktúrában ahhoz, hogy a hiánygazdaság végérvényesen felszámolódjék? A kínai tapasztalat igen fontos e kérdés teljes megválaszolásához – de a tudományosan meggyőző válasszal még várni kell; még hosszú időszakon át figyelemmel kell kísérni a kínai politikai és gazdasági reform menetét.

Akkora magánszektorra azonban szükség van, amekkora képes az állami szektor által kielégítetlenül hagyott keresletet aránylag gyorsan kielégíteni. Ezt a szempontot külön is hangsúlyozni szeretném. Nem szükséges a magánszektor túlsúlyának kialakulását megvárni a hiány felszámolásához elengedhetetlen pénzügyi intézkedésekkel. De a magánszektor egy minimális részaránya nélkül a legradikálisabb pénzügyi stabilizáció sem vezet tartós eredményre a hiány felszámolásában.

– Nem kell erre a célra teljesen liberalizálni az importot. Kell azonban annyi importszabadság, hogy a hazai termelés által hagyott hiányokat az import gyorsan megszüntethesse.

– Még ha nem keményedik is meg végérvényesen és messzemenően a költségvetési korlát, legalább azt a keménységi fokot érje el, hogy az állami vállalat ne érezhesse tovább garantáltnak a túlélést. Érzékelnie kell, hogy élethalálharcot kell folytatnia a piacon.[47]

– Az előbbi gondolat folytatásaképpen: a gazdasági környezet változásának elégségesnek kell lennie ahhoz, hogy lényegesen enyhüljön a beruházási éhség.

– Ha az árak egy része kötött marad is, legalább akkora hányaduk váljék szabaddá, hogy érdemben megmozdulhasson az árszínvonal, és így legalább makroszinten megegyezhessen a kínálat és a kereslet.

Magyarország 1968-tól kezdve fokozatosan közeledett ezekhez a küszöbértékekhez. A politikai rendszerváltozást követő első néhány év elég volt ahhoz, hogy minden lényeges ponton elérjük a szükséges küszöbértékeket. Körülbelül 1992-től kezdve gazdaságunk nem nevezhető többé krónikus hiánygazdaságnak.

Lengyelországban sokkal rövidebb időszakra összesűrítve, hirtelen megrázkódtatással zajlott le a hiánygazdasági állapot felszámolása. Ez azért volt lehetséges, mert a szocialista rendszer utolsó éveiben már meg-

---

[47] Ezt érezték a magyar állami vállalatok a KGST-piac összeomlása után, és ez késztette őket az export, illetve import gyors átállítására. Ez még a csődtörvény és a csődhullám előtt volt, vagyis megelőzte a költségvetési korlát drasztikusabb megkeményítését.

Hasonló volt a lengyel tapasztalat az 1990. januári intézkedések után.

indult egy szerényebb mértékű, de mégiscsak valóságos reformfolyamat; már létezett számottevő magánszektor. Továbbá azért szűnhetett meg a hiánygazdaság, mert a stabilizációs aktust már az 1988–1989-es politikai fordulat *után* hajtották végre. Ez megadta a végérvényesség érzetét olyan alapkérdésekben, mint az állami tulajdon privilegizáltságának megszüntetése, a szabad belépés, a magántulajdon védelme és biztatása stb.

Ezzel szemben a Szovjetunió több utódállamában a radikális stabilizációs intézkedéseket olyankor hajtották végre, amikor még nem állt össze a fentiekben körvonalazott „minimumcsomag", például annyira fejletlen volt a magánszektor, s annyira védett az állami szektor, hogy még nem bontakozhatott ki kellőképpen a szabad belépés, a verseny, a kereslethez való alkalmazkodás. Érthető, hogy ezekben az országokban egyszerre mutatkozik hiány és infláció.[48]

Az elmondottakból az következik, hogy a hiánygazdaság felszámolása végbemehet fokozatosan, hosszú időszakra széthúzva vagy a kereslet-kínálat arányának hirtelen átbillenésével, rövid időszakra összetömörítve. Az utóbbi fejlődési útvonal azonban csak akkor képes tartósan felszámolni a hiányt, ha addigra már legalább egy kritikus, minimális mértékig végbement a politikai-gazdasági rendszer átalakulása.

A krónikus hiánygazdaság felszámolása a rendszerváltozás következménye. Ez a megállapítás megfordítható. Az, hogy egy ország milyen messzire jutott a hiánygazdaság felszámolásában, és mennyire sikerült tartóssá tennie ezt a felszámolást, egyúttal jelzője annak is, hogy hol tart a rendszerváltásban.

Nem ez az egyedüli mérföldkősorozat a rendszerváltás haladásának mérésére, de ez egyike a legfontosabb jelzőinek. A politika és a közgondolkodás nyelve sokszor használja ezt a formulát: „átmenet a piaci gazdaság felé". Nos, egy gazdaság akkor nevezhető piacgazdaságnak, ha *nem* jellemző rá a krónikus, általános és mindent átható

---

[48] Ezt a jelenséget nevezte találóan, az 1990 előtti Lengyelország tapasztalata alapján, Grzegorz W. Kolodko és Walter W. McMahon (1987) *shortage-flation*-nek, a stagfláció fogalom analógiájára. Hámori Balázs (1985, 173. o.) a tömör *nincsfláció* kifejezést vezette be.

hiány. Ezért annak tisztázása, hogy melyik ország hol tart a hiánygazdaság felszámolásában, egyszerű, kézzelfogható, jól kvantifikálható mérőszámokat ad annak megállapítására: hol tart a piacgazdaság meghonosodásában.

Magyarország ezzel a léptékkel mérve már eléggé messzire jutott. Az előbbi gondolatmenet alapján elmondható: a magyar gazdaság piacgazdasággá vált. Igaz, a piaci mechanizmus még igen nagy súrlódásokkal működik, még nem „érett" – de már ez vált a jellemző koordinációs mechanizmussá.

IV. HIÁNYGAZDASÁG ÉS MUNKAERŐPIAC

A tanulmány fő témája a termékek (és szolgáltatások) piaca. Most azonban, rövid kitérőként, bevonjuk az elemzésbe a munkaerőpiac vizsgálatát is.

A klasszikus szocialista rendszerben a termékpiacon mutatkozó krónikus túlkereslet hosszabb időszakon át összefér azzal, hogy túlkínálat van a munkaerőpiacon. Elsősorban az elmaradott mezőgazdaságot jellemzi nyílt vagy rejtett munkanélküliség. Ezt a munkaerő-felesleget és a munkaerő-tartalék más elemeit azonban előbb-utóbb felszívja a szocializmusra jellemző erőltetett növekedés – feltéve, hogy a történelem elegendő időt hagy e folyamat befejezésére.

A Szovjetunióban és a kelet-európai szocialista országokban végbement a munkaerő-felesleg felszívása. Az akkori közgazdasági zsargon ezt úgy nevezte, hogy befejeződött a növekedés extenzív szakasza (az erőforrások mind nagyobb mértékű bevonásán alapuló szakasz), és napirendre került az intenzív szakasz, amelyben a növekedést az erőforrások hatékonyabb hasznosítása, növekvő tényezőtermelékenység révén kellett volna biztosítani.

Attól kezdve, hogy a szocialista gazdaság belép az intenzív szakaszba, a növekedés lelassul, sőt számos szocialista ország gazdasága stagnálni kezd. A gazdaság nem képes növelni a termelésbe már bevont erőforrások hatékonyságát, gyenge teljesítményt mutat a tényező-

termelékenység növelésében. Minden fejlesztési-növekedési rutin elsősorban az extenzív terjeszkedésre állt be. Ebből következik, hogy az expanziós késztetés hatására minden termelési döntéshozó szeretne nemcsak több beruházáshoz jutni (beruházási éhség), hanem ezzel együtt több munkaerőhöz is. Az extenzív szakaszon túljutott szocialista gazdaságban krónikussá válik a munkaerőhiány; a munkaerőpiacon is kialakul az eladók piaca.

Köztudott, hogy a vállalaton belül alacsony a munkaerő kihasználása, azaz kapun belüli munkanélküliség mutatkozik. A puha költségvetési korlát mellett nincs kellő ösztönzés költségcsökkentésre, így a munkaerővel való takarékoskodásra sem. Ezt még fokozza a munkaerő-halmozás, az inputkészlet halmozásával analóg tendencia. Mivel állandósul a munkaerőhiány, ezért célszerű munkaerőt tartalékolni, hátha a termelésben fennakadás következik be egyik-másik munkás váratlan távolmaradása miatt, vagy pedig azért, mert később nem lesz kivel betölteni a munkahelyet. Márcsak ezért sem bocsátják el a felesleges munkaerőt.

Ezeket a gazdasági meggondolásokat kiegészítik a politikai-etikai szempontok: a foglalkoztatás, sőt a munkahely biztonságának garantálása.

Amikor a szovjet és a kelet-európai szocialista rendszer összeomlott, gyakorlatilag mindegyik országban krónikus munkaerőhiány mutatkozott.[49] Ez szerves része volt a hiánygazdasági szindrómának.

A posztszocialista átmenet során a termékek és szolgáltatások krónikus hiányának felszámolásával párhuzamosan végbemegy a munkaerőhiány felszámolása is, sőt a túlkereslet átcsap túlkínálatba. Megjelenik és egyre nő a munkanélküliség. Magyarországon 1990 májusáig a betöltetlen álláshelyek száma még felülmúlta az álláskeresők számát. Ezt követően a munkanélküliek száma gyorsan növekedett és 1993 februárjában érte el a csúcspontot, 13,6 százalékos munkanélküliségi rátával. Azóta némiképpen csökkent, 1994 áprilisában a munka-

[49] A magyarországi munkaerőhiány méréséről és dinamikájáról lásd Fazekas Károly és Köllő János (1985) tanulmányát.

nélküliségi ráta 11,8 százalék volt. Hasonló változás ment végbe kivétel nélkül mindegyik posztszocialista gazdaságban.[50]

Az imént ezt a kifejezést használtam: a két esemény *párhuzamosan* megy végbe. Ez azonban nem azt jelenti, hogy egymástól függetlenül zajlanak le. Alapjában véve *ugyanazok az okok*, amelyek következtében a termékhiány megszűnik, elvezetnek a munkaerő iránti túlkereslet megszűnéséhez, majd e folyamat folytatásaként a munkaerő túlkínálatához, illetve e túlkínálat nagyarányú növekedéséhez.[51] Csupán néhány tényezőt emelek ki, a teljesség igénye nélkül.

A makrokereslet elszaladásának leblokkolása, a makrokereslet stagnálása-visszaesése, a beruházási éhség megszűnése véget vet a munkaerő iránti éhségnek is. Sokkal kevesebb *új* munkahelyet teremtenek, mint amikor tetőzött az erőltetett növekedés.

Ugyanakkor mind több *régi* munkahelyet szüntetnek meg. Az állami vállalat költségvetési korlátjának megkeményedése költségérzékennyé teszi a termelést. Míg a rendszerváltás előtt az állami vállalatok szemet hunytak a kapun belüli munkanélküliség fölött, most ezt egyre kevésbé engedhetik meg maguknak. Ugyanakkor a politikai környezet megváltozása, a teljes foglalkoztatás és a munkahely biztonsága elvének hivatalosan deklarált feladása módot is ad arra, hogy az állami vállalat elbocsátásokat hajtson végre. Ehhez hozzátehetjük: az új magánvállalatok eleve arra törekszenek, hogy csak a valóban nélkülözhetetlen munkaerőt foglalkoztassák.

A munkaerőhiányból a munkanélküliségbe való átbillenést felgyorsítja a transzformációt kísérő recesszió. Sajátos hármas összefüg-

---

[50] Egyes posztszocialista országokban, például Oroszországban igen lassan nő a munkanélküliség. Számos jel arra mutat: ez éppen azért történik így, mert *nem* megy végbe konzisztens módon az átalakulás. Továbbra is puha a költségvetési korlát, számos tönkremenésre ítélt vállalat életben marad, és képes a tulajdonképpen feleslegessé vált munkaerőt visszatartani.

[51] Félreértések elkerülésére: nem azt állítom, hogy a termékhiány megszűnése lenne a munkaerőhiány megszűnésének, majd a munkanélküliség kialakulásának *oka*. Nézetem szerint a termékhiány és a munkaerőhiány felszámolása jórészt *közös* okokra vezethető vissza.

gés keletkezik *1.* a hiány felszámolását előmozdító változások, *2.* a termelés visszaesése[52] és *3.* a munkanélküliség kialakulása, majd növekedése között. A makrokereslet „megfogása" (egyebek között az e célt szolgáló jövedelempolitika és monetáris politika) magával rántja a makrokínálatot is, a jól ismert multiplikátor-összefüggések következtében. A recesszió következtében csökken a munkaerő-kereslet is. A növekvő munkanélküliség miatt tovább csökken a fogyasztói kereslet, ami tovább redukálja a makrokeresletet. A recesszió nyomán nemcsak munkaerőből, hanem termékekből is túlkínálat mutatkozik. Vagy ha nincs is felhalmozódó outputkészletek formájában kézzelfoghatóan megnyilvánuló túlkínálat, de nő a kihasználatlan termelőkapacitás, és ezzel együtt nő a névleges (*notional*) túlkínálat.[53] A tényleges termelés lényegesen kisebb a potenciális outputnál. Ilyenformán a korábbi túlkeresleti gazdaság most már szemmel láthatóan az ellenkezőjébe, túlkínálati gazdaságba csapott át.

A fentiekben csupán röviden érintettem az átmenet, a hiányból a többletbe való „átbillenés" mechanizmusát és mozgatórugóit. Túlnőne a jelen tanulmányon annak tisztázása: miért *állandósul* a munkanélküliség? Vannak jól ismert részmagyarázatok; a teljesség igénye nélkül csak néhányat említek meg.

– A termelés állandó átstrukturálódása miatt nincs összhangban a munkaerő keresletének és kínálatának összetétele. Minél nagyobb az átstrukturálódás mélysége és sebessége (márpedig a posztszocialista gazdaságban még hosszú ideig igen nagy lesz), annál nagyobb a súrlódás okozta munkanélküliség.

– A munkaadónak érdeke lehet a szűkebb foglalkoztatás összekapcsolása magasabb bér fizetésével, mert akkor a munkanélküliségtől való félelem magasabb teljesítményre késztet (*efficiency wage* elmélet).

---

[52] A termelés visszaesésének több oka van; a jelen tanulmányban körvonalazott folyamat csupán az egyik mozzanata ennek az összetett ok-okozati összefüggésnek. Lásd Kornai János (1993*c*).

[53] A névleges túlkínálat fogalmáról lásd a 25. lábjegyzetet.

– A ténylegesen foglalkoztatottak lehetőleg maguknak harcolnak ki magasabb bért, még akkor is, ha a magasabb bérszint szűkíti a foglalkoztatást (*insider–outsider* elmélet).

– Ha a foglalkoztatás túl messzire megy, túlságosan közeledik a valóban *teljes* foglalkoztatáshoz, akkor ez béremelkedést és inflációs nyomást gerjeszt, s ezért ettől a magas foglalkoztatási szinttől visszaretten a gazdaság (*natural rate* hipotézis).

– Összefüggés van egyfelől a korlátozott verseny, másfelől a gazdaság keynesi típusú alulfoglalkoztatottsága között.[54]

Most csak címszavakban utaltam a legismertebb elméletekre. Kibontakozóban van a felsorolt (és néhány más, itt nem említett) elméletek szintézise.[55] Kérdés: vajon ezek az elméletek együttvéve nem sugallják-e azt a gondolatot, hogy a kapitalizmusnak immanens tulajdonsága a krónikus munkanélküliség?

Itt számos nehéz elméleti kérdés merül fel. A *szocializmusra* vonatkozóan sok elméleti vizsgálat, tapasztalat és vita után határozottan merném állítani: a krónikus hiánygazdaság *rendszerspecifikus* vonás. A gazdasági fejlettség bizonyos fokán a termékek krónikus hiányával párhuzamosan kialakul a munkaerő krónikus hiánya is.

Az a sejtésem, hogy a *kapitalizmusnak* hasonlóan rendszerspecifikus vonása a valóságos vagy névleges (*notional*) túlkínálati jelenségek gyakorisága, a korlátozott versennyel járó többletkapacitás, valamint a krónikus munkanélküliség. Ha a szocialista rendszerre a hiánygazdaság jellemző, akkor a kapitalista rendszer „többletgazdaságként" jellemezhető.

A piacgazdaság mikropiacai többnyire sokkal közelebb vannak a walrasi egyensúlyi állapothoz (kínálat egyenlő kereslet), mint a szo-

---

[54] Ezt az összefüggést igazolja a korlátozott verseny egy speciális modelljén Oliver D. Hart (1982).

[55] A legjelentősebb új eredmény a szintetizálás terén Edmund S. Phelps *Structural Slump* című könyve (1994). Ha a kifejezésmód és a terminológia számos lényeges különbségétől eltekintünk, e könyv és a jelen tanulmány mondanivalója kompatibilis egymással. Phelps érvelése alátámasztani látszik a szocialista és a kapitalista gazdaság munkaerőpiacának itt előadott összehasonlítását.

cialista gazdaság mikropiacai. Mindazonáltal a piacgazdaságban is megfigyelhetőek a walrasi egyensúlytól való eltérések. Ott, a szocialista gazdasághoz viszonyítva, más az eltérések előjelének relatív gyakorisága. A szocialista rendszerben jóval gyakoribbak, nagyobbak és tartósabbak voltak a (tényleges és névleges) túlkeresleti jelenségek, mint a túlkínálatiak. Ezzel szemben a kapitalista rendszerben gyakoribbak, nagyobbak és tartósabbak a (tényleges és névleges) túlkínálati jelenségek, mint a túlkeresletiek.

A sejtés szót használtam – ennél határozottabb állítást nem mernék megkockáztatni. Nehéz elválasztani, hogy e jelenségekből mennyi az, ami ciklikus jellegű, mennyi tulajdonítható az adaptáció elkerülhetetlen súrlódásainak – és mi az, ami magából a rendszerből következik.

Miközben az üzleti ciklusnak és a munkanélküliségnek óriási irodalma van, amelyet megosztottság és éles viták jellemeznek, tulajdonképpen igen kevés szó esik arról, hogy a mai kapitalista világ gondjaiból mi a rendszerspecifikus. A szakma legtöbb nyugati művelője számára egyszerűen adott a kapitalista piacgazdaság rendszere; szokatlan maga a kérdésfeltevés is.[56] A rendszerspecifikus jelleg vizsgálatához egyrészt történelmi nézőpont kell, másrészt a kapitalizmustól eltérő rendszerekkel való összehasonlítás. A posztszocialista transzformáció egyedülálló lehetőséget ad erre a történelmi összehasonlító szemléletre.

V. ÉRTÉKELÉS

Végezetül rátérek a változások *értékelésére*. Mennyiben minősíthető kedvező vagy kedvezőtlen fejleménynek a hiánygazdaság felszámolása? Nem törekszem egyetlen átfogó összegzésre, hanem megkísérlem elemeire bontani a hatásokat.

---

[56] Ez a fajta kérdésfeltevés jóformán a kapitalista rendszer ellenfelei, marxisták, szélsőbaloldaliak számára van fenntartva. Holott ez jól értelmezhető kérdés azok számára is, akik hívei a rendszernek. Erre a szempontra még visszatérek a tanulmány zárófejezetében.

A fogyasztói jólét

A krónikus hiánygazdaságban a fogyasztó jólétét nem csupán az határozza meg, amit ténylegesen elfogyaszt, hanem a vásárlást megelőző és kísérő körülmények is.

Míg a vevők piacán a tranzakcióval összefüggő fáradság, információs és keresési erőfeszítés főképpen az eladóra hárul, addig az eladók piacán fordított a helyzet. Minden család szabadidejéből kénytelen hosszú órákat feláldozni sorban állásra, illetve keresésre.[57]

Ha végül is vásárlásra kerül sor, gyakori a kényszerhelyettesítés. Ez, a hasznossági elmélet nyelvén, azt jelenti, hogy a vevő kénytelen kisebb hasznossággal megelégedni. Ugyanez történik akkor is, intertemporális értelemben, amikor a vevő a hiány kényszerítő hatására elhalasztja a vételt. Még nagyobb a fogyasztói jólétben elszenvedett veszteség, ha a vevő teljesen feladja eredeti vételi szándékát.

A vevő közérzetét tovább rontja a kiszolgáltatottság, az a körülmény, hogy az eladó gorombán bánik vele, kénytelen előtte megalázkodni, hízelegni neki vagy megvesztegetésével próbálkozni.

Ez a sokféle fogyasztói veszteség szűnik meg a hiánygazdaság felszámolásával.

Olyan változásokról van szó, amelyeket lehetetlen alkalmas szintetikus mutatószámmal kifejezni. A szokványos statisztika csak a fogyasztás mennyiségét és összetételét tükrözheti, de nem fejezi ki a fogyasztáshoz kapcsolódó fáradság és csalódás okozta veszteségérzetet.

A leginkább félrevezető a reálbérindexek felhasználása, a piaci helyzet drámai változásai közepette. Mit jelent az áremelkedés egy olyan áru esetében, amely a hivatalos állami árjegyzék szerint korább-

[57] Természetesen az eladók versenye sem menti fel a vevőt a keresés és információszerzés minden fáradsága alól. Különösen a korlátozott verseny körülményei között bonyolult feladat a helyettesítők közötti választás, a nagyszámú minőségi paraméter és a relatív árak együttes mérlegelése alapján. Minél fejlettebb a gazdaság, és minél gazdagabb a választék, annál nehezebb a választás.

ban olcsó volt, de nem lehetett kapni, most pedig a szabadpiacon drága, de kapható?[58] Ez a változás, *ceteris paribus*, csökkenti a reálbérindexet, miközben kétségkívül növeli az egyén jólétét, a vásárló által élvezett hasznosságot, feltéve, hogy a jólétet meghatározó gazdaságpszichológiai tényezők közé besoroljuk a hiány okozta veszteségérzeteket is.

Ha statisztikailag nehéz vagy éppenséggel lehetetlen is „megfogni" a hiány felszámolásának ezt a kedvező hatását, kérdés: vajon mennyire értékelik ezt az érintettek, a változást átélő egyének? Valószínűleg sokkal kevésbé értékelik utólag a hiány megszűnését, mint amennyire értékelték előzetesen, még a változás megtörténte előtt a hiány okozta veszteségeket. A hiány megszűnését a mai magyar vásárló megszokta, természetesnek veszi, és ezért nem is örül neki különösképpen. A hasznossági elmélet nyelvén ezt így fejezhetném ki: meghatározott kedvezőtlen esemény (a vevő által érzékelt hiánygazdasági körülmények) megszűnésének hasznossága nem azonos (esetünkben kisebb), mint *ugyanazon* esemény létének *disutility*je, hasznosságcsökkentő hatása.[59] A változást irányító politikus haragudhat ezért, és hálátlannak bélyegezheti az embereket – ettől azonban nem fog módosulni az emberi természet. Ugyanaz a háziasszony, aki elkeseredve állt sorban a hentesnél, és örült, ha válogatás nélkül bármilyen húst odalöktek elé, ma nemcsak közönyösen, hanem sokszor inkább bosszankodva szemléli a

---

[58] Meggyőzően mutatja be ezt a problémát Andrew Berg és Jeffrey D. Sachs (1992) cikke.

[59] Ezt az aszimmetriát nem fejezik ki a fogyasztói magatartást leíró szokványos hasznossági függvények. Az aszimmetria modellezése nagy technikai nehézségekkel járna, és mélyreható elméleti revíziót igényelne.

Akárcsak a klasszikus fizika, a közgazdaságtan főáramlata is a reverzibilitás hallgatólagos feltételezésével szerkeszti meg elméleteit. Az időbeni irreverzibilitás figyelembevételére jelentős lépések történtek a fizika egyes ágaiban. A közgazdasági elméletnek ez irányú revíziója még alig indult meg. A közgazdaságtan főáramlatán kívül jelentek meg azok a figyelemre méltó munkák, amelyek már beépítik az elméletbe az irreverzibilitás gondolatát. Lásd az evolúcionista iskola képviselőinek munkáit: W. Brian Arthur (1984), Alfred Marshall [1890] (1961) és Richard R. Nelson és Sidney Winter (1982).

nagy választékot, és elkeseredett a hús magas ára miatt. Különösen akkor „hálátlan" a húshiány megszűntéért, ha kispénzű, és nem engedheti meg magának, hogy a kedvére való húst megvegye.

Ez a példa nemcsak az emberi természet feledékenységére világít rá rendszerek összehasonlítása közben, hanem egyúttal arra is, hogy a piaci rezsimváltásnak *disztributív* következményei vannak. Tegyük fel, az egyszerűség kedvéért, hogy mindkét rezsimben pontosan azonos mennyiségű és összetételű árut adnak el a vevőknek, de ez a termékhalmaz nem elégíti ki az összes potenciális vevő szükségletét. Mindkét rezsim meghatározott szelekciós kritériumokat alkalmaz annak kiválasztására, ki kapja meg az árut, és kit zárnak ki. A hiánygazdaság szelekciós folyamataiban sokféle elv keveredik: érdem, a hatalom iránti lojalitás és a hierarchiában betöltött pozíció, rászorultság, összeköttetés és megvesztegetés, a sorba való belépés időpontja, valamint a véletlen. E kritériumok konkrét keveréke országonként, korszakonként és piaconként eltérő volt. A piacgazdaságban is többféle kritérium hat, de kétségkívül szoros pozitív korreláció van a jövedelmi helyzet (amelynek alakulása természetesen ugyancsak sokféle tényezőtől függ) és a vásárlási szándék teljesülése között. Itt elsősorban „a pénz beszél".

A biztonságérzet

A szocialista rendszernek ugyanazok a vonásai, amelyek a hiánygazdaságot létrehozzák, egyúttal sajátos stabilitást biztosítanak az árakban, bérekben, foglalkoztatásban és szociális ellátottságban. E vonásokat már korábban elemezte a tanulmány, most csupán a biztonságérzetre gyakorolt hatás szempontjából tekintjük át őket. A hiánygazdaság felszámolása összefonódik e biztonságérzet megrendülésével.

A központilag szigorúan szabályozott és hosszú időre rögzített árak és bérek merevsége nehezíti a gazdaság alkalmazkodóképességét, és súlyosan rontja a hatékonyságot. Ugyanakkor növeli a háztartás biztonságát jövendő anyagi helyzetének előrelátásában. Ehhez képest a piac ár- és béringadozásai, az árfolyamok és kamatlábak ingadozásai sokkal kiszámíthatatlanabbak.

A szocialista rendszer állami újraelosztás útján, alacsony szinten,

de bizonyos fokig átlátható szabályok szerint biztosít szociális szolgáltatásokat. Mivel ezek teljesen vagy csaknem teljesen ingyenesek, krónikus hiány mutatkozik szinte valamennyiből. Amilyen mértékben átkerülnek e szolgáltatások a piaci szférába, olyan mértékben számolódnak fel a hiányjelenségek – de ennek függvényében szorul szűkebb sávba az államilag garantált ellátás.

Amint arról már részletesen szó volt a IV. fejezetben, nemcsak az áruk piaca, hanem a munkaerőpiac is átbillen eladók piacából vevők piacává. Mindaz, amit az előbbi alfejezetben a *fogyasztó* nyereségének tekintettünk az árupiacon (kevesebbet kell a kínálatot keresnie, inkább válogathat, nem kell megalázkodnia az eladó előtt), az a *munkavállaló* vesztesége a munkaerőpiacon. Most neki kell munkát keresnie, nem válogathat munkahelyek között, ő kerülhet megalázó helyzetbe. Esetleg ugyanaz az egyén egyszerre nyertes fogyasztóként, és vesztes munkavállalóként. A hiánygazdasággal együtt véget ér a foglalkoztatás és a munkahely garantált biztonsága.

Az állampolgár függősége – a bürokrácia és a gazdaság kapcsolata

Senki sem „tervezte meg" előre, hogy a szocialista rendszer hiánygazdaságként működjék. De ha már a hiánygazdaság kialakult, akkor jól szolgálta a pártállam egyeduralmát, a bürokratikus hierarchia hatalmát.[60] A hiány súlyosan korlátozza az egyén választási lehetőségét. A hiány az egyik fontos biztosítéka annak, hogy az egyén az állami termelővállalattól és a pártállami bürokráciától függő viszonyban éljen.[61] Ezt mindennapos tapasztalataival átélte nemcsak a fogyasztó, de a vállalati igazgató is. A lakosság kollektívan is kiszolgáltatott a legfelsőbb vezetés politikai döntéseinek, amely szuverén módon határozhat kínálatról, keresletről, árakról, bérekről, a hiány mértékéről és eloszlásáról.

[60] A hiány létrejöttének indítékai közül ezt emeli ki Andrei Shleifer és Robert Vishny (1992) tanulmánya.

[61] Ahogy ezt Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György [1983] (1991) szemléletesen kifejezte: diktatúrát gyakorolnak a szükségletek felett.

A hiánygazdaság felszámolása megszünteti *ezt a fajta* kiszolgáltatottságot. Nem akarom a vevők piacát idealizálni; nem hiszem, hogy az a korlátlan fogyasztói szuverenitás megtestesítője. A fogyasztó ízlését erősen befolyásolják a termelők, nemritkán manipulatív módon. De mindezt csak korlátok között tehetik. A piac olyan mechanizmus, amely súrlódások közepette ugyan, de eléggé nagy mértékben hozzáigazítja a termelést a fogyasztó preferenciájához. Vagy legalábbis a fogyasztónak jóvá kell hagynia vásárlási választásaival, ha a termelő valami újjal próbálkozik; nem lehet tartósan erőszakot elkövetni a vevőn.

A mindenkori parlament és kormányzat, még ha demokratikus államformában működik is, bizonyos fokig befolyásolhatja és korlátozhatja a fogyasztói akaratot. Ehhez azonban hozzá kell tenni: minél inkább demokratikus a rendszer, annál kevésbé diktálhat a fogyasztónak.

Végeredményben a hiánygazdaság felszámolása növeli a szabadságjogokat.[62]

A bürokrácia és a gazdaság alanyai közötti viszony tárgyalása kapcsán érdemes megemlíteni még egy jelenséget: a korrupciót. A hiánygazdaságban is létezett korrupció: a *vevő* akart ily módon – az eladó, illetve a kiutalást végző bürokrata megvesztegetésével – hozzájutni a kívánt áruhoz vagy szolgáltatáshoz. A hiánygazdaság felszámolásával, a magánvállalkozás körének gyors kibővülésével a korrupció iránya megváltozik: most az *eladó* akar vesztegetéssel állami megrendeléshez jutni. Emellett megjelenik a korrupció mindenütt, ahol a magánvállalkozó sikere az állami tisztviselő akciójától is függ: ki és milyen feltételek között jut hozzá a privatizálásra kerülő állami tulajdonban lévő vagyontárgyhoz, kapja meg valamely állami épület vagy telek

[62] Pontosabban azt, amit az etika negatív szabadságnak nevez: azaz amikor valami*től* (például az állami represszióról vagy az életünkbe való beavatkozásától) szabadok vagyunk. A pozitív szabadság kiterjesztése (amikor valami*hez* szabadok vagyunk) a jelen összefüggésben attól függ, hogy milyen erőforrások és javak állnak az egyén rendelkezésére, azaz az általános jóléttől és a jövedelemeloszlástól.

bérleti jogát, kap engedélyt egy államilag szabályozott tevékenységhez és így tovább. Most már sokkal több az olyan gazdag üzletember, aki nagy összegeket szánhat vesztegetésre. A szocialista rendszer felszámolásával együtt a represszió is lazul; a szabadságjogok kiterjesztésének nagy vívmánya kínos melléktermékként magával hozza az ellenőrzés fellazulását. A korrupció, különösen az átmenet még nem eléggé konszolidált időszakában, tömegesebbé és szembeötlőbbé válik.

Növekedés, minőségi fejlődés és műszaki haladás

Mindaz, amit a változás előnyeiről és hátrányairól eddig elmondtam, a kétféle állandó állapot statikus összehasonlításából adódik. Ehhez még hozzá kell tennünk azokat a hatásokat, amelyek a rendszer működésének dinamikájára gyakorolnak befolyást.

A gazdaság mennyiségi növekedésére, amelyet például az aggregált output mutatóival mérhetünk, első közelítésben negatívan hat a változás. A szocialista rendszer kezdeti gyors növekedésének fő hajtóereje, a beruházási éhség többek között arra a várakozásra épült, hogy a hiány fennmarad, és gyakorlatilag bármilyen kibocsátás értékesíthető; tehát a növekedést sohasem fékezi le a kereslet korlátozott volta. Ez a régi hajtóerő a posztszocialista átmenet során megszűnik, miközben a profitmotívum által gerjesztett új hajtóerők kezdetben még gyengék. Ehhez még hozzájárulnak az „átbillenést" kísérő egyéb recesszív hatások is.

Ugyanakkor a piaci rezsimváltás előnyös változásokat kényszerít ki a termelés hatékonyságában. E változás egy része gyorsan megmutatkozik, és hamar érezteti a hatását a vállalat mindennapi életében. Csökken az inputok beszerzése körüli bizonytalanság, kevesebb a zökkenő az anyagok, félkész termékek, alkatrészek beszerzésében, megszűnik a munkaerőhiány, leépül a kapun belüli munkanélküliség. Mindez elősegíti a termelési tényezők hatékonyabb kihasználását, ami előbb-utóbb hozzájárul a gazdaság gyorsabb növekedéséhez.

Még ennél is fontosabb a hosszú távú hatás. A hiánygazdaság a legsúlyosabb, legvégzetesebb kárt azzal okozza, hogy – más hátráltató tényezőkkel együtt – visszatartja a műszaki haladást. Megfosztja a gaz-

dasági életet attól a hajtóerőtől, amit a verseny újításra ösztönző hatása jelent. A két rendszer versenyében gazdasági téren elsősorban azért maradt alul a szocializmus, mert hosszú távon elmaradt a munka termelékenységének a növelésében.

A politikai-gazdasági rendszerek összehasonlításából azt a meggyőződést merítettem, hogy az átbillenés az eladók piacából a vevők piacába ezen változtatni fog. Bizonyosnak tartom, hogy a posztszocialista régióban is felgyorsul majd a másutt kidolgozott újítások elterjedése, sőt bizonyára feltűnnek majd az igazi úttörő, eredeti újítások is. Itt azonban csupán a bizakodásomat tudom kifejezésre juttatni; a tényekre, amelyek bizonyítják vagy cáfolják ezt a prognózist, még várni kell.

Az értékelés összegezése

A transzformáció és ennek keretében a hiánygazdaság felszámolása előnyös és hátrányos, örvendetes és fájdalmas változások együttese. Arra törekedtem, hogy tárgyilagosan bemutassam mind a kedvező, mind a kedvezőtlen hatásokat. A gazdaság áttér az egyik normálpályáról a másikra. A normál jelző is kifejezi: itt nem idealizált, tiszta és végletes tulajdonságokkal rendelkező elméleti modellekről van szó, hanem valóságos történelmi képződményekről, amelyekben keveredik a „jó" és a „rossz". Mindkét pályát olyan tulajdonságok együttese jellemzi, amelyek megítélése az ítéletet kimondó egyén vagy csoport értékrendjétől függ.

Nem akarom elhallgatni saját ítéletemet: saját értékrendem szerint az előnyök túlsúlyban vannak a hátrányokkal szemben. A hiánygazdaság megszüntetését a posztszocialista átalakulás vívmányának tartom, miközben tisztában vagyok azzal, hogy e vívmánynak keserves költségei is vannak.

Feltételezhető, hogy az emberek számottevő része, más értékrend alapján, kedvezőtlenebb értékítéletet alkot.[63] Sok minden magyarázhat-

[63] Egy 1991-ben lefolytatott kikérdezés során a válaszolók 59 százaléka úgy vélekedett, hogy az árakat még akkor is alacsonyan kell tartani, ha emiatt bizonyos termékekből hiány lesz. (Lásd Lázár Guy, 1993, 43. o.)

ja ezt. Egyeseknél a már korábban említett történelmi feledékenység, amely elmosta a hiány okozta szenvedések és veszteségek emlékét. Másoknál az a körülmény, hogy a vevők piacára való áttérés redisztributív hatása nem a nyertesek, hanem a vesztesek közé sodorta. Végül van még egy körülmény a közhangulat megmagyarázására. A rendszereket összehasonlító elméleti kutató szemében perdöntő érv a hosszú távú hatás; elsősorban az, hogy miképpen hat majd a hiánygazdaság felszámolása a munkatermelékenység alakulásának tartós trendjére. Az emberek többsége azonban, érthető módon, keveset törődik ezzel, és türelmetlenül várja élete közvetlenül érzékelhető jobbra fordulását.

Mindez megmagyarázza, hogy az emberek számottevő része nem tulajdonít különösen nagy fontosságot a hiánygazdaság felszámolásának, holott ez a posztszocialista átmenet egyik legfontosabb, leginkább kézzelfogható és hosszú távon különösen sokat jelentő fejleménye.

2.
A LEGFONTOSABB: A TARTÓS NÖVEKEDÉS

A makrogazdasági feszültségekről és a kormány gazdaságpolitikájáról[1]

Tanulmányomban öt makrogazdasági feszültség, nevezetesen az infláció, a munkanélküliség, a költségvetési hiány, a fizetésimérleg-hiány és a termeléscsökkenés problémáit vizsgálom. Noha írásom eléggé terjedelmes, így sem nyújt teljesen átfogó képet; számos fontos kérdésre (így többek között a monetáris politika kérdésére) nem tér ki.

Az említett öt makrogazdasági feszültség elemzése alkalmat ad arra, hogy hozzászóljak a kormány gazdaságpolitikájához. Ahol manapság, 1994 nyarán egy közgazdász megfordul, legyen ez magántársaság vagy szakmai megbeszélés, nekiszegzik a kérdést: egyetért-e az új kormány gazdaságpolitikai csomagtervével. Nem tudok e kérdésre kategorikus *igennel* vagy *nemmel* felelni. Az olvasó előtt a részletes elemzés során fog kibontakozni, mi az, ami nézetem szerint helyes a meghirdetett gazdaságpolitikában, és mi az, amivel szemben el kell mondanom fenntartásaimat, aggályaimat vagy ellenvetéseimet.

[1] A jelen tanulmány, terjedelmi okok miatt némi rövidítéssel, öt folytatásban megjelent a *Népszabadság* 1994. augusztus 29. és szeptember 2. közötti számaiban, majd a *Gazdaság* című folyóirat 1994/2. számában. Mivel a tanulmány napilap számára készült, nem tartalmaz hivatkozásokat, nem közli részletesen az adatforrásokat.

I. AZ INFLÁCIÓ, A MUNKANÉLKÜLISÉG ÉS A BÉREK

Ismeretes, hogy szoros összefüggés van az infláció üteme és a munkanélküliség nagysága között. Az egyéb körülményeket (köztük az inflációs várakozásokat) adottnak véve az infláció lassítható a munkanélküliség növelése árán, s megfordítva, a munkanélküliség csökkentésének vannak olyan eszközei, amelyekkel mellékhatásként együtt jár az infláció gyorsulása. Sajnos, nálunk mind a két alapvető jelentőségű mutatószám rossz helyen rögződött. Az infláció az 1991. júniusi évi 38,6 százalékos csúcshoz képest lassult, azóta azonban beleragadt a mérsékelt infláció 17–25 százalékos sávjába. (Lásd a *4.3. táblázatot*, 155. o.) A munkanélküliségi ráta 1990-től kezdve 1993 februárjáig fokozatosan nőtt. Azóta valamelyest csökkent ugyan, de még így is 11 százalék volt 1994 júniusában. (A munkanélküliség alakulását mutatja be a *2.1. táblázat.*)

A hangsúly az előbbi mondatokban nemcsak azon van, hogy e két mutató értéke sajnálatosan magas, hanem azon is, hogy ezen a magas szinten *rögződött*. Félő, hogy ezek a magas értékek válnak szokványossá, ezek alakítják ki a gazdaság szereplőinek magatartását.

Tekintsünk először az inflációra! Sokféle ok miatt kerültünk bele ebbe a keserves folyamatba; ezen a helyen nem vállalkozom az okozati elemzésre. Azt sem tekintem itt most feladatomnak, hogy átfogóan vizsgáljam az infláció fékezésének, lelassításának valamennyi feltételét; csupán egyetlen, bár önmagában is igen fontos problémára összpontosítom a figyelmemet.

Ma már elmondható, hogy inerciális inflációval van dolgunk, amelyet a bér- és áralakulás saját tehetetlensége hajt előre. A béreket gyakorlatilag indexelik, azaz a korábbi inflációs tapasztalatot a jövőre előrevetítve eleve teljes (vagy majdnem teljes) kompenzációt érvényesítenek. Sőt megtörtént, éppen 1994 első felében, hogy „túlkompenzálás" ment végbe. Miközben a fogyasztói árak 1994 májusában 18 százalékkal voltak magasabbak a tizenkét hónappal korábbiaknál, addig a nominális átlagkeresetek ugyanabban az időszakban majdnem 21 szá-

2.1. táblázat

Betöltetlen álláshelyek és munkanélküliség, 1990–1994

	Hónap	Betöltetlen álláshelyek száma	Regisztrált munkanélküliek száma	Munkanélküliségi ráta (százalék)
1990				
	március	34 048	33 682	0,7
	június	37 859	43 506	0,9
	szeptember	26 969	56 113	1,2
	december	16 815	79 521	1,7
1991				
	március	13 583	144 840	3,0
	június	14 860	185 554	3,9
	szeptember	15 351	292 756	6,1
	december	11 529	406 124	8,5
1992				
	március	15 124	477 987	8,9
	június	25 346	546 676	10,1
	szeptember	25 634	616 782	11,4
	december	24 097	663 027	12,3
1993				
	március	26 471	693 983	13,3
	június	30 771	657 331	12,6
	szeptember	35 784	669 761	12,9
	december	28 089	632 050	12,1
1994				
	március	33 341	610 994	12,2
	június	38 141	549 882	11,0
	augusztus	39 500	550 800	11,0

Forrás: Az Országos Munkaügyi Központ jelentései, 1990–1994.

zalékkal emelkedtek. Az adók levonása utáni nettó nominálkeresetek még ennél is nagyobb mértékben nőttek. A bérek emelkedése felfelé szorítja az árakat; pörög a bér–ár spirál: az inflációs várakozások önmagukat valósítják meg.

Ehhez kapcsolódnak a forintleértékelések. Ha nem eléggé radikálisak, a forint reálértékben felértékelődik (ennek káros hatásáról a tanulmány egy későbbi része szól majd). Ha viszont reálleértékelés megy végbe, és az keresztülgyűrűzik az áremeléseket kompenzáló béremeléseken is, akkor ez megint csak az infláció egyik hajtóerejévé válik. Forog az infláció és az ismételt leértékelések egymást gerjesztő spirálja.

Kategorikusan ki kell mondani: a helyzet kulcsa a bérek alakulása. Ezzel kapcsolatban válasszunk külön két kérdést: a nominálbérek és a reálbérek ügyét. (Sajnos, mind a hivatalos nyilatkozatokban, mind a nyomukban kibontakozott vitákban e két jelenség összekeveredett.)

Vegyük először a nominálbért! Képzeljünk el egy ideális esetet: minden érdekelt megegyezik abban, hogy meghatározott időponttól, mondjuk 1995. január 1-jétől kezdve fél éven át nem emelkedik egyetlen bér és egyetlen ár sem. Gondolatkísérletünkben feltételezzük, hogy a korábbi időszakban foganatosított ár- és bérintézkedéseknek nincsenek áthúzódó hatásaik, és a többi gazdasági körülmény változatlan marad. Nos, ha mindenki kölcsönösen elhinné, hogy a gazdaság többi szereplője valóban megtartja ezt a megegyezést, s maga is pontosan végrehajtaná, akkor az infláció megállna – anélkül, hogy ettől a reálbér és a reálfogyasztás csökkenne. Vigyázat: e gondolatkísérletben nem a nulla változás, a bér- és árstop a legkritikusabb elem, hanem a megegyezésben részt vevő felek *szavahihetősége*! Ha egyik vagy másik csoport megpróbálja a többiek jóhiszeműségét kijátszani, a megegyezés felborul – és minden kezdődik elölről.

Nem hiszem, hogy a mai helyzetben ilyen messzire menő megegyezés születhetne, de minél közelebb kerülne a megegyezés ehhez a ponthoz, annál inkább sikerülne az inflációt lelassítani.

Sajnos, a mi adottságaink között a *nominális bérek* problémájához társul egy másik jelenség: a *reálbéreknek* és végső soron a *reál-*

fogyasztásnak a közgazdaságilag indokoltnál magasabb szintje. Tudom, hogy ez a mondat sokakból ellenállást vagy éppenséggel felháborodást válthat ki. Hogyan is merészeli bárki azt állítani, hogy a szegénységtől gyötört Magyarországon „túl magas" a reálbér vagy a reálfogyasztás? Vállalva a felzúdulást, mégis ki kell tartanom az előbbi kijelentés mellett.

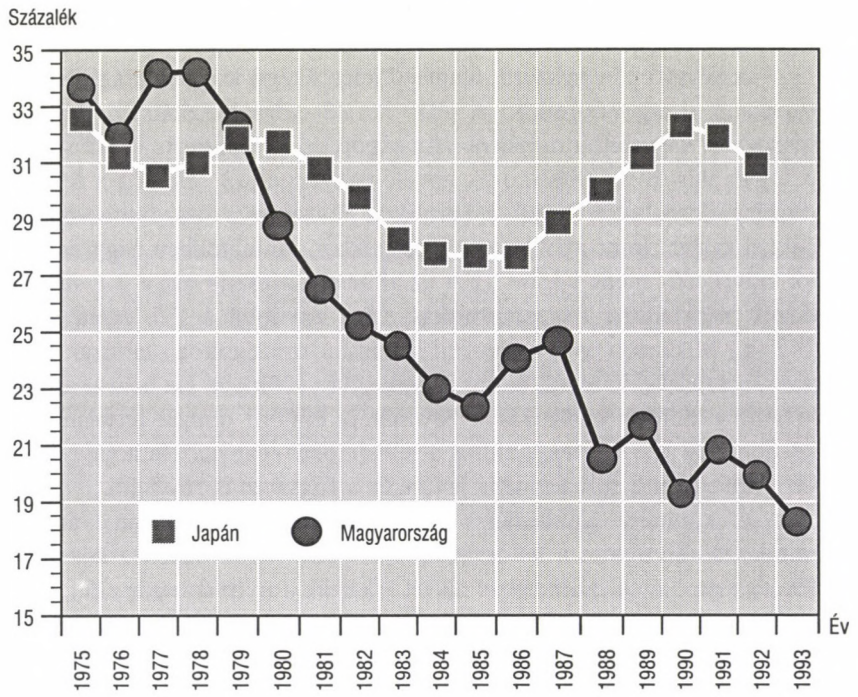
A következő egyszerű, alapvető jelentőségű közgazdasági összefüggést kell átgondolnunk. A GDP két fő célra használható fel: fogyasztásra vagy felhalmozásra. (Az export és az import is végső soron a fogyasztás és a felhalmozás növelését szolgálja.) Jelenleg a felhalmozás, illetve azon belül a beruházás részaránya összezsugorodott; sokkal kisebb, mint azokban az országokban, amelyekben nagy és tartós növekedés ment végbe. (Ezt az állítást támasztja alá a *2.1. ábrán* közölt nemzetközi összehasonlítás. Lásd továbbá a *7.5. táblázatot*, 242. o.) Miközben a gyorsan fejlődő ázsiai országokban tartósan magas a beruházási hányad, addig nálunk egyre csökken. Ha nem akarunk kizárólag külföldi erőforrások bevonására építeni (ennek problémáira később még visszatérek), akkor a felhalmozás–fogyasztás arányt meg kell változtatni a felhalmozás javára és a fogyasztás rovására.

A kormány gazdaságpolitikusai bizonyára tisztában vannak mindezzel. Tisztelem a bátorságot, amellyel a bérek ügyéhez közeledtek, és a probléma számottevő részét feltárták a nyilvánosság előtt. Ám attól tartok: elkerülhetetlen, hogy ebben még messzebbre menjenek. Nem csupán arról van szó, hogy rövid távon elszaladtak a keresetek, és ezt egy ugyancsak rövid távra szóló, egyszeri intézkedéssel korrigálni kell. Nyíltan ki kell mondani, hogy a gazdaság növekedését ássák alá azok az arányok, amelyek hosszú idő óta érvényesülnek a felhalmozás és a fogyasztás között, s amelyek immár mélyen berögződtek a gazdasági szereplők magatartásába és koordinációs mechanizmusaiba. Ezeket az arányokat következetesen és tartósan meg kell változtatni; a felhalmozási hányad csökkenési tendenciája helyébe a hányad növekedési tendenciájának kellene lépnie.

Sok szó esik a vitákban a kiszorító hatásról, vagyis arról, hogy a költségvetés kiadásai elvonják az erőforrásokat a termelő beruházá-

2.1. ábra

A beruházási hányad idősora Japánban és Magyarországon
(Beruházás/GDP százalékban)



Forrás: Az IMF kiadványa: *International Financial Statistics;* a Központi Statisztikai Hivatal kiadványai: *Magyar statisztikai évkönyvek, Magyar statisztikai zsebkönyvek* és *Magyarország nemzeti számlái,* a Magyar Nemzeti Bank kiadványai: *Éves jelentések.*

sok elől. Anélkül, hogy e probléma jelentőségét kisebbíteném, hangsúlyozni szeretném: ez másodlagos jelentőségű. Még fogalmilag sem szerencsés összemosni *1.* az állami felhalmozást (beruházást és készletnövelést), *2.* a költségvetésen keresztülmenő transzfereket, az állami

költségvetésből fedezett béreket, fizetéseket, és a lakosság kezében lévő állampapírok után fizetett kamatokat, amelyek végső soron a fogyasztás finanszírozásához járulnak hozzá, valamint *3.* az államigazgatás és a fegyveres erők dologi kiadásait. Ebben az összefüggésben az *1.* tételt hozzá kell adni a többi felhalmozáshoz, a *2.* tételt pedig a többi lakossági fogyasztáshoz. A *3.* tétel számottevő ugyan, de jelentősége nem túl nagy a valóban húsba vágó fő problémához, a felhalmozás és a fogyasztás arányához képest. Elsősorban a fogyasztás szorítja ki a felhalmozást, s csak másodsorban az állami bürokrácia és a fegyveres erők dologi kiadásai.

Tulajdonképpen nem könnyű megérteni, miért is alakult ki a jelenlegi helyzet mind a nominál-, mind a reálbérek vonatkozásában. Minden közgazdasági tankönyv és a piacgazdaságok minden tapasztalata is azt sugalmazza: az olyan súlyos recesszió, mint amely most országunkban végbement, valamint a tömeges munkanélküliség lefelé szorítja a béreket; infláció esetén fékezi a nominálbérek növekedését, és lefelé nyomja a reálbéreket. Miért érvényesült nálunk ez a triviális összefüggés egyes években csak igen tompítottan, más években pedig egyáltalán nem, sőt éppen az ellentétes irányban, azaz felfelé mozdultak el a reálbérek? Mert a kormány, amely egyúttal a legnagyobb munkaadó, megrettent a taxisblokádtól, és népszerűsködés céljából nem mert szembeszegülni a bérnyomással? Mert a szakszervezetek ereje a tb-választások nyomán rendkívül megnőtt, és nem a közgazdaságilag indokolt kompromisszum, hanem minél magasabb nominálbérek elérésére törekedtek? Mert a magánvállalkozók és az állami vállalati vezetők számottevő része az egykori szocialista elitből került ki, és még nem tanult meg „kapitalista módra" gondolkodni? Vagy úgy gondolta: miért is ne emeljen béreket, ha majd könnyen kompenzálhatja azt az emelkedő árakban? Mert még mindig elég puha a költségvetési korlát ahhoz, hogy ne érezzenek a vállalati vezetők elegendő késztetést a bérfegyelem erélyes érvényesítésére?

Azt hiszem, valamennyi felsorolt kérdés igenlő megválaszolása tartalmazná az igazság egy részét (lehetséges, hogy egyéb tényezőknek is szerepük volt). Alapos közgazdasági és szociológiai elemzést igé-

nyelne a gazdaságtörténetben szokatlan jelenség magyarázata; a tudományos kutatás adósunk ennek a fontos problémának az elfogulatlan vizsgálatával.

Hogyan változhat meg a helyzet? A történeti tapasztalat három fő lehetőséget ismer.

Az *első* lehetőség: az eddiginél is súlyosabb recesszió megy végbe. A munkanélküliség rohamosan tovább nő, eléri a 20 vagy akár a 30 százalékot. Végül is az elviselhetetlen munkaerő-piaci helyzet gátat szab a béremelkedésnek, megtöri a bérnyomást, és helyreállítja azokat az arányokat, amelyek a termelés fellendüléséhez szükségesek. Ez a legbrutálisabb változat; jó lenne elkerülni, de a piac ránk kényszerítheti, ha a gazdaság szereplői nem viselkednek bölcsebben.

A *második* lehetőség: adminisztratív úton korlátozzák a bérek emelését. Ez volt mindvégig a szocialista rendszer gyakorlata. Egy ideig még az 1990-es politikai fordulat után is folytatódott, bár eléggé fellazítva, a túlzott béremelést büntető adók formájában. Később azonban maradéktalanul felszámolták az állami bérszabályozást. Ebben a tekintetben messzebbre mentünk, mint jó néhány kapitalista ország, amelyben időről időre igénybe veszik a bérszabályozás adminisztratív eszközeit is az infláció fékezésére. Ez történt például az 1985. évi izraeli stabilizáció idején. Az adminisztratív módszerek alkalmazása a mai magyar gazdaságban nem elképzelhetetlen, de sok meggondolás szól ellene.[2] Olyan gazdaságban élünk, amely csak most ocsúdik fel a bürokratikus szabályozás bénító hatása alól; az üzleti és a politikai élet feltehetően berzenkedne adminisztratív korlátok bevezetésétől, és a visszarendeződés jelének tekintené.

Ha azonban nem látjuk szívesen sem az első, sem a második

---

[2] [*Új lábjegyzet*: Amikor végül is 1995 márciusában megkezdődött a radikális kiigazítási-stabilizációs program végrehajtása, a kormányzat mégiscsak kénytelen volt adminisztratív úton is korlátozni a nominálbérek emelkedését. Pontosabban: ezt tette a kormányzat közvetlen befolyása alatt álló szférában, az állami költségvetés, illetve az állami többségű vállalatok által fizetett bérek és fizetések körében. A magánszektor bérezése állami beavatkozás nélkül is többé-kevésbé követte az állami szektorban érvényesülő bérpolitikát.]

módszert, akkor csak a *harmadik* marad: az önkéntes korlátozás. Számos gazdaságtörténeti példa van erre: kezdve a háború utáni nyugatnémet szakszervezetek önmegtartóztató bérpolitikáján, folytatva a sokszor emlegett Franco utáni spanyol példán, és végezve Mexikó esetével.

Nem ennek a tanulmánynak a feladata azt elemezni: mennyiben előnyös és mennyiben hátrányos a posztszocialista átalakulás szempontjából, hogy Magyarországnak most szocialista többségű parlamentje és kormánya van. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a bér- és jövedelempolitika szempontjából előnyei lehetnek. Több politikai támogatásra számíthat, nagyobb erkölcsi tőkével kezdhet hozzá az ezzel kapcsolatos megszorító jellegű intézkedésekhez olyan kormány, amely számottevő részben munkások és alkalmazottak szavazataival és szakszervezeti támogatással került hatalomra. A „kormány–munkaadó–munkavállaló" érdekkonfliktus jelentős részét „házon belül", a szocialista párt vezetésén és parlamenti frakcióján belül kell megoldaniuk.

Az előttünk álló időszakban a bérek ügye lesz a magyar társadalom érettségi vizsgája. Lesz-e a kormányban elegendő állhatatosság, hogy kitartson a meghirdetett politika mellett? Milyen szerepet vállalnak a szakszervezetek: megértik és átérzik-e kormányzati felelősségüket, s belátják-e a közgazdasági összefüggések parancsoló követelményeit – vagy felelőtlen követelésekkel lépnek fel?

Próba elé kerülnek az ellenzék pártjai is. A Fidesz gazdasági szakértői hasonló gondolatmenetet fejtettek ki a választások előtt, mint amelyen a fentiekben végighaladtunk. Vajon hű marad-e ez a párt ezekhez az elvekhez az új politikai felállásban is? És vajon a volt kormánypártok, ha már elmulasztották, hogy kormányzásuk idején szembeszálljanak az árral, legalább most, amikor nem maguknak kell végrehajtaniuk a népszerűtlen intézkedéseket, képesek lesznek-e megtartóztatni magukat az olcsó népszerűséghajhászástól?

Ami a tartós kilátásokat illeti, a bérek alakulása természetesen végső soron a termelés és a termelékenység növekedésétől függ. A tartós növekedés alapfeltétele annak, hogy *bármelyik* gazdasági folya-

mat egészségesen menjen végbe – ez a gondolat, zenei nyelven szólván, vezérmotívumként fog végighúzódni tanulmányomon minden egyes makrogazdasági problémával kapcsolatban. Most kell először kimondani e vezérmotívumot: akkor szűnhet meg az életszínvonal-javulást visszatartó fogcsikorgató önkorlátozás, ha a termelés és a munka termelékenysége folyamatosan és tartósan nő, és ebből nyugodt lelkiismerettel fedezhető a reálbérek és a reálfogyasztás növekedése. (Félreértések elkerülésére: az infláció lassítását célzó nominálbér-fékezésre, s vele együtt a bér–ár spirál lelassítására még a növekedés viszonyai közepette is szükség lehet.) Sokkal inkább elviselhető a felhalmozás–fogyasztás arány változtatása oly módon, hogy a fogyasztás is nő, csak lassabban, mint a felhalmozás.

Térjünk át a munkanélküliségre! Ennek sok oka van, de a makrogazdaságtan egyértelműen arra tanít, hogy az egyik igen fontos tényező a bérszínvonal. A bérek (és amint arra majd később kitérek, a bérhez kapcsolódó adóterhek) nagymértékben befolyásolják a költségszintet, ezen keresztül a vállalat profitját. A jövedelmezőségnek van egy kritikus küszöbértéke. Ha ez az adott költségszint mellett elérhetetlen, akkor a vállalatnak – bárki tulajdonában legyen is – nem érdemes termelnie, és inkább elbocsátja a dolgozóit. A bérek és a bérre rakódó adóterhek messzemenően befolyásolják a magyar termelés versenyképességét mind a hazai, mind a külföldi piacokon, s ezért kihatnak az exportra, és ezen keresztül is a gazdaság bővülésére. Bizonyos fokú érdekellentét áll fenn a foglalkoztatottak és a munkanélküliek között. Minél magasabb bérszintet erőszakolnak ki a foglalkoztatottak számára, annál több ember veszítheti el a munkahelyét.

Itt újra fel kell idézni a vezérmotívumot: a fő kérdés a növekedés. Amíg a gazdaság az összesített termelési adatokat tekintve stagnál, addig kiéleződik az *insider–outsider*, a bennlévők és kinnlévők ellentéte, az adott helyzetben relatíve túl magas bérek munkahelyromboló hatása. A megnyugtató megoldást az jelenti, ha tartósan és gyors ütemben teremtődik mind több munkahely, mégpedig nagyobb számban, mint amennyi régi munkahelyet a gazdaság szerkezeti átalakulása megszüntet.

II. A KÖLTSÉGVETÉSI HIÁNY

Miközben teljes mértékben egyetértek a pénzügyi kormányzat szándékaival a bérpolitikában, a meghirdetett fiskális politikát csak féligmeddig tartom helyesnek. Ennek is vannak számomra elfogadható, szívesen látott elemei, de szerintem vannak kétséges, vitatható részei is.

Teljes mértékben helyeslem a kormányzat törekvését a kiadások csökkentésére. Elismerem ennek erkölcsi jelentőségét; azt demonstrálja, hogy az állam önmagán kezdi a takarékoskodást. De végül is itt nem erkölcsi leckék felmondásáról, hanem éles közgazdasági összefüggésekről van szó, és ebből a szempontból a kiadások csökkentése – bármily hasznos is – bizonyára nem képes egymagában megoldani a nagy költségvetési feszültségeket.

A makrogazdasági elmélet, de az egyszerű józan okoskodás is nyilvánvalóvá teszi, hogy szoros, szinte aritmetikai összefüggés érvényesül a költségvetési egyenleg és a GDP között. A *kiadások* túlnyomó része nem függ a GDP-től, kisebb része viszont függ tőle, de negatív előjellel. Minél inkább csökken a GDP, annál többet kell a költségvetésnek vagy az ahhoz pénzügyileg kapcsolódó külön alapoknak munkanélküli-segélyre és egyéb szociális támogatásokra költeniük. Ezzel szemben a *bevételek* túlnyomó része szinte közvetlenül függ a GDP-től, mégpedig pozitív előjellel. Minél inkább nő a GDP, annál több (még változatlan kulcsok esetén is) a személyi jövedelemadó, a forgalmi adó, a fogyasztási adó, a társasági adó, a társadalombiztosítási járulék, a vám és így tovább. Fordított esetben pedig, azaz a GDP csökkenése esetén mindezek a bevételek elkerülhetetlenül csökkennek. Ezért elmondható, hogy rövid távon a költségvetési egyenleg elsősorban a GDP növekedésének vagy csökkenésének függvénye, és csak másodsorban függ egyéb tényezőktől.

Amíg a GDP zsugorodik, a költségvetési hiány elkerülhetetlenül újratermelődik. Nem szoktak róla beszélni, de érdemes rámutatni: az állami kiadások reálértékben 1989 óta minden évben csökkentek; és 1993-ban körülbelül 20 százalékkal voltak alacsonyabbak, mint 1989-ben – ám ennek ellenére a hiány nőttön-nőtt. Itt újra hangsúlyozom

gondolatmenetem vezérmotívumát: csak növekvő gazdaságban érhető el a költségvetési hiány tartós kiküszöbölése. A növekedés nem elégséges, de szükséges feltétele e feszültség tartós feloldásának. Sajnálatos, hogy a kormányprogramban elsikkad e fontos összefüggés.

Ugyanez a gondolatmenet alkalmazható az államadósság értelmezésére. Önmagában, egy statikus pillanatra vonatkoztatva nem értékelhető, hogy a költségvetés adósságterhe abszolút nagyságát tekintve sok-e vagy kevés. Mint minden adósság, ez is jellegzetesen dinamikus probléma. Ha a GDP növekszik, és vele együtt nőnek a költségvetés fő összegei, akkor ugyanaz az abszolút adósságszolgálat a költségvetési bevételek mind kisebb hányadát köti le. Ha viszont a GDP zsugorodik, s vele együtt a költségvetési bevételek is csökkennek, akkor azonos abszolút összegű adósságszolgálat a bevételek mind nagyobb hányadát köti le. A fő kérdés tehát nem az, hogy sok-e vagy kevés-e az adósság, hanem hogy mire használjuk a hitelt. Ha az hatékonyan elősegíti a GDP növelését, akkor megteremti saját visszafizetésének forrásait, sőt még azon felül is hozzájárulhat a növekedéshez. Ha viszont rosszul hasznosítják, akkor mind súlyosabb ballasztként nehezedik az adófizetőkre.

Az adósságállomány önmagát szaporítja mindaddig, amíg az állampapírokért fizetett reálkamatláb nagyobb a gazdaság növekedési üteménél. Ha ez a helyzet, akkor a növekvő adósságszolgálat egymagában is állandóan költségvetési hiányt gerjeszt. A hiány finanszírozásának igénye megnöveli a hitelkeresletet, és ez felfelé hajtja a kamatlábakat. A magas kamatláb viszont fékezi a beruházást, és ezen keresztül a növekedést. Ez a gondolatmenet rávilágít a költségvetési hiány, az államadósság, a kamatláb és a növekedés közötti szoros kölcsönhatásra, és arra a fiskális örvényre, amely mind mélyebbre húzhatja a gazdaságot. Persze törekedni kell az államadósság növekedésének lefékezésére és a kamatterhek csökkentésére. Végeredményben azonban csak a növekedés gyorsulása fordíthatja meg a pörgés irányát: ahelyett, hogy mélyebbre süllyednénk, kivergődhetünk az örvényből.

A GDP és a költségvetési bevétel közötti összefüggés mintegy automatikusan érvényesül. Ezt kiegészíti egy korántsem automatikus

összefüggés: mennyire következetes az adók behajtása. A kormányprogram – igen helyesen – szól erről, és nagyobb erélyt helyez kilátásba. A közvélemény, valljuk be, ambivalens.

Az adók alóli kibújásnak sokféle módja van. Az egyik eset: a vállalatok, köztük nagyüzemek is, súlyosan elmaradnak az adó, a vám vagy a tb-járulék fizetésével. Indokolt az erélyes behajtást megkövetelni, de tudnunk kell, hogy ennek nem kívánt mellékhatásai lesznek. Áremelésre késztet, mivel a vállalat meg akarja keresni a tartozás fedezetét – vagy ha ez nem megy, akkor esetleg csődbe sodródik vagy felszámolják, ami viszont munkahelyek megszűnését és termelés kiesését vonja maga után. Ezeket a következményeket nem látják szívesen azok, akik az adó és egyéb tartozások sürgős behajtását követelik.

A másik gyakori eset: a kis- vagy középvállalkozó trükkökkel, a számlaadásnak vagy a foglalkoztatás bejelentésének elmulasztásával növeli a jövedelmét. A vállalkozó ilyenkor az államtól elvont összegen esetleg osztozik a vevővel vagy a be nem jelentett munkavállalóval. Emiatt a szigorú és következetes adóbehajtás nemcsak az adócsaló vállalkozókat fosztja meg a többletjövedelemtől, hanem a lakosság százezreit is, akik cinkosságot vállalnak azzal, hogy a szürkegazdaság vevőjeként nem követelnek számlát vagy feketén dolgozva nem ragaszkodnak a munkavállalás bejelentéséhez. Az érintettek többsége nem a jövedelmi skála legalján élő legszegényebbek közül kerül ki, hanem sokkal inkább azok közül, akik középen vagy afelett helyezkednek el. Az előző kormányzat nem vállalta, hogy e széles rétegek sérelmére erélyesen fellépjen. Vajon lesz-e erő és elszántság a mostani kormányban, hogy ezt megtegye?

A költségvetésről szólva még két kérdést szeretnék érinteni. Az első, élesen vitatott kérdés annak a körülbelül egymillió embernek a jövedelme, akik az államtól kapják a fizetésüket. Számos összefüggést kell ezzel kapcsolatban figyelembe venni: nem utolsósorban a hatályos törvények előírásait és az érintettek szociális helyzetét. A probléma „munkaadói oldalon", érthető módon, a költségvetési hiánnyal kapcsolatban merül fel, hiszen ez a kiadási oldal egyik legnagyobb tétele. Érdemes azonban azt is átgondolnunk, hogy makrogazdasági szem-

pontból ez a probléma két döntésre vezetődik vissza. Az első az alapvető döntés: hogyan osztódjék fel a GDP fogyasztásra és felhalmozásra, hiszen a költségvetésből finanszírozott alkalmazotti keresetek is a fogyasztási költés forrását képezik. Ha pedig ebben elértük a szándékolt arányt, akkor merül fel a második, *redisztributív* kérdés: az összes fogyasztásból mennyi jusson a költségvetés által fizetett alkalmazottaknak, és mennyi a többieknek. Adott fogyasztási alapból a lakosság bármely csoportja úgy kaphat csak többet, ha mások kevesebbet kapnak. Akik az állami alkalmazottak számára magasabb fizetéseket követelnek, azok tulajdonképpen nem a pénzügyminiszterrel vitatkoznak a költségvetésről, hanem végső soron a lakosság többi részével az összes fogyasztási alap elosztásáról.

A költségvetéshez kapcsolódó másik nagy problémakört a „nagy elosztási rendszerek reformja" néven szokták emlegetni. A gyakorlott politikai elemző számára könnyen érthető, hogy miért beszél erről minden politikai személyiség nagy általánosságokban vagy homályos utalásokkal, mintha cenzúra korlátozná a szókimondást. A magyar társadalom egyik érzékeny pontjáról van szó, amelyről koránt sincs igazi konszenzus. A magam részéről nem kívánok parlamenti képviselő vagy miniszter lenni, nem gyűjtök szavazatokat, így kertelés nélkül szólhatok.

Senki, még a következetesen liberális elveket valló közgazdász sem javasol szélsőséges állapotot, amelyben az állam kivonulna minden jóléti funkcióból. Tulajdonképpen két tiszta modellt érdemes szembeállítani.

Az egyik tiszta modellben az állam csak a rászorultakon igyekszik anyagilag segíteni az adófizetők pénzéből. Noha ez nem valósítható meg teljes következetességgel, de a rászorultsági elv szolgálna irányadó szempontként a jóléti intézmények kialakításakor, a törvények és rendeletek megfogalmazásában és a költségvetési kiadások megszabásában. Ez az elv a szegényekkel, a gyengékkel, a rászorultakkal való társadalmi szolidaritást próbálja érvényesíteni. Hátránya, hogy valamiképpen igazolni kell a rászorultságot, ami sok esetben megalázó. Természetesen az állam elősegíti a társadalom többi része számára is

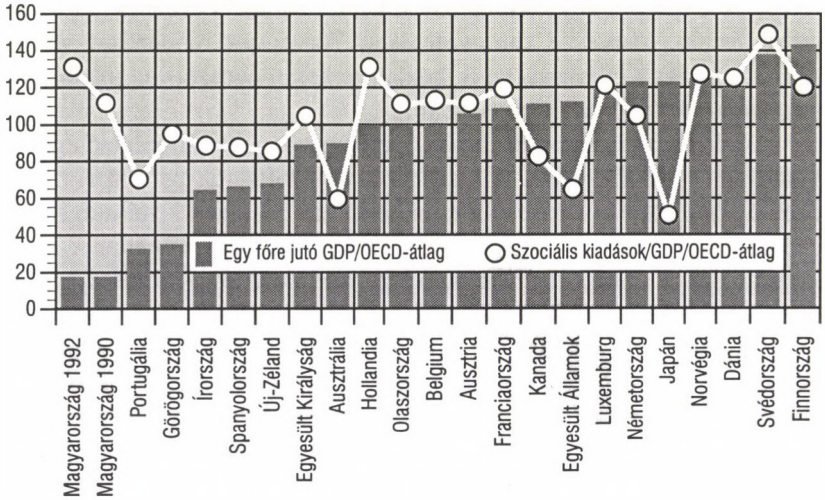
az önsegélyezést. Aktívan részt vesz a decentralizált (és jórészt nonprofit intézményként vagy piaci vállalkozásként működő) biztosítóintézetek, betegsegélyező intézmények és nyugdíjpénztárak széles hálózatának kiépítésében, kezdőtőkéjük előteremtésében. Az államra hárul az a feladat, hogy kialakítsa e hálózatok működésének jogi kereteit és megszervezze felügyeletüket. Törvényes rendezésre vár a munkaadók és a munkavállalók közötti terhek megosztása a jóléti-biztosítási kiadások finanszírozásában.

A másik tiszta modell messze túlmegy ezen, és különböző egyéb kritériumok alapján olyan polgárokat is az adófizetők pénzén részesít szociális juttatásban, akik arra nem szorulnak rá. Ilyen kritérium lehet az, hogy valaki anya, vagy sok gyermeke van, vagy egyetemet akar végezni, vagy beteg, vagy egyszerűen az a tény, hogy polgára a magyar államnak.

A mai magyar gyakorlat igen közel áll a második modellhez, a végletesen paternalista állami szerepvállaláshoz. Az állam jóval szélesebb, átfogóbb kritériumok alapján ad juttatásokat az adófizetők pénzéből, mint a világ legtöbb más állama. Egy korábbi írásomban használtam egy kifejezést, melyet most megismételnék: Magyarország a Kádár-rendszer idején koraszülött jóléti állammá vált. Miközben országunk fejlettsége messzemenően elmarad a skandináv országokétól, jóléti ígérvényekben már a rendszerváltás előtt elérte, sőt néhány ponton meg is haladta az ottani állami kötelezettségvállalást. (Lásd a *2.2. ábrát*, továbbá a *7.8.* és *7.9. táblázatokat*, 248. és 249. o.) Az Antall–Boross-kormány nem változtatott ezen a tendencián, sőt még további állami jóléti kötelezettségeket vállalt. Nemcsak az történt, hogy nem közeledtünk az első modellhez, hanem éppen az ellenkező irányba léptünk. Soha nem látott mértékű centralizáció ment végbe a nyugdíjak és az egészségügy rendszerében, és szinte semmit sem haladtunk a decentralizálás és a privatizálás irányában. Olyan költségvetésen kívüli, központosított alapok jöttek létre, amelyeknek saját (erős szakszervezeti befolyás alatt álló) önkormányzatuk van, de amelyek hiánya esetén az állami költségvetésnek automatikusan „állnia kell a cechet", fedeznie kell a mindenkori hiányt az adófizetők pénzéből. Ez a szisz-

2.2. ábra

Az egy főre jutó GDP és a szociális kiadások részaránya az OECD-átlag százalékában 1990-ben



Forrás: Tóth István György (1994, 322 o.). A szerző adatait az OECD és a KSH adataira alapozta.

Megjegyzés: A számítások 1990. évi adatokra épülnek; kivétel az első oszlop, amely kizárólag Magyarországra vonatkozóan közöl 1992. évi adatokat is. Az oszlopok növekvő sorrendje a gazdasági fejlettséget tükrözi: a táblázatban szereplő országok közül Magyarország a legkevésbé fejlett. Ezzel szemben a szociális kiadások részarányát tekintve csupán Svédország múlja felül lényegesen; Norvégiával és Hollandiával majdnem azonos szinten áll. A második és az első oszlop összehasonlítása jelzi: ez az olló 1990-től 1992-ig még tovább nyílt.

téma egyedülálló a világon; ennyire intézményesített, grandiózus „puha költségvetési korlát" sehol máshol nem létezik.

A fennálló helyzet sokak erkölcsi érzékét sérti: miért is kellene az adófizetők pénzéből támogatni azokat, akik erre nem szorulnak rá? Az igazán súlyos veszteség azonban nem az erkölcsöt, hanem a gaz-

dasági fejlődést éri. Elsősorban ezért magasak az adóterhek, különösen a munkabérekhez és egyéb keresetekhez kapcsolódó, azokkal arányos adók és járulékok. Ezek az egész világon valószínűleg nálunk a legmagasabbak! Súlyosan akadályozzák a termelés bővítését, a beruházást, munkahelyek teremtését, és erős ösztönzést adnak arra, hogy a vállalkozók a lebukás veszélyét is vállalva, minél inkább eltitkolják a foglalkoztatást.

Helyesléssel olvastam a kormányprogram utalásait arra, hogy a kormány fokozottan kívánja érvényesíteni a rászorultsági elvet. Igen, de ezek inkább csak halvány célzások, mintsem világos munkaprogramok. Milyen mértékben kívánnak változtatni? Milyen messzire kíván a kormányzat eltávolodni a második modelltől, és mennyire kíván közeledni az első modellhez?

Természetesen az első modell hívei, akik közé magamat sorolom, nem gondolnak arra, hogy azt egyik napról a másikra be lehet vezetni. Nemcsak a megszervezése vesz igénybe hosszabb időt, hanem tekintettel kell lenni a lakosság különböző csoportjainak alkalmazkodási lehetőségeire is. Hogy csak egyetlen példát említsek: a nyugdíjak ügyében más várható el a pályája kezdetén álló fiataltól, aki még valóban választhat különböző nyugdíjképzési sémák között, mint az idősebb embertől, akinek nincs más választása, mint hogy az állami nyugdíjra számítson. A reformokat mindenképpen türelmesen, emberségesen, tapintattal kellene megvalósítani. Ha távol is áll tőlem az oktalan sürgetés, mégis meg kell kérdezni az új kormánytól: milyen ütemben kíván előrehaladni a változtatásokban?

Amit a tanulmányban korábban a bérpolitika kapcsán kifejtettem, erre a problémakörre is érvényes. A mai politikai felállás tulajdonképpen egyedülálló alkalmat teremt arra, hogy a koraszülött jóléti állam, a második modell túlzásainak leépítésével kapcsolatos érdekellentéteket a kormányzó párton belül próbálják feloldani, és az ehhez kapcsolódó hatalmi küzdelmeket „házon belül" vívják meg.

Hiba lenne azonban ezt a konfliktust csupán különböző irányzatok hatalmi harcaként felfogni. A közeledés az első modellhez, a rászorultsági elv következetesebb érvényesítéséhez széles rétegek pillanatnyi érdekeit sérti. A rászorultak helyeselnék e változást. Az igazán

gazdagok, azt hiszem, nem tiltakoznának ellene, mert az ő jövedelmükhöz képest csekély veszteség érné őket. A probléma főként azokkal a középrétegekkel lenne, akik nem tekinthetők rászorultaknak, de akik számára néhány száz vagy néhány ezer forint kiesés kínosan érzékelhető károsodást okozna. Vállalja-e az új kormány, hogy mégis keresztülviszi ezt a változtatást? Elindul-e, ha nem is gyorsan, hanem fokozatosan és tapintatosan, de határozottan és következetesen ebben az irányban? És hogyan viszonyulnak majd ehhez a volt kormánypártok? Szocialistábbak lesznek-e a szocialistáknál?

Itt ismét emlékeztetni kell a tanulmány vezérmotívumára, a növekedés szerepére. A legszorosabb kétirányú összefüggés van az állami jóléti kiadások csökkentése és a gazdasági növekedés között. Az egyik hatásirány: a túl magas jóléti adóterhek és járulékok fékezik a vállalkozást. Akárcsak a bérek elszaladása, a túl magas jóléti adóterhek is nehezítik az életképességhez, különösen pedig a bővítéshez, új munkahelyek teremtéséhez szükséges jövedelmezőségi küszöb elérését. Végső soron tehát visszatartják, fékezik a növekedést. Minél nagyobb mértékben sikerül csökkenteni a kötelező adókkal finanszírozott jóléti kiadásokat, annál inkább csökkennek a foglalkoztatáshoz kapcsolódó termelési költségek, ami kétségkívül ösztönzi a munkahelyek teremtését, a termelés bővítését, és végső soron gyorsítja a növekedést. Nem kevésbé lényeges azonban a másik hatásirány sem: csak a növekedés teszi lehetővé, hogy kisebb ellenállással valósuljon meg a változás. Növekvő életszínvonal mellett könnyebb lemondani egyes ingyenes állami juttatásokról, és áttérni – legalábbis részlegesen – önkéntes biztosításra. Ameddig a stagnálás vagy recesszió következtében süllyed a középosztály életszínvonala, addig érthető, hogy foggal-körömmel ragaszkodni próbál szerzett jogaihoz.

Még egy makrogazdasági összefüggést érdemes itt megemlíteni. Sok szó esik arról, hogy a beruházásokat nem fedezik a megtakarítások, ezért az utóbbiakat jobban kell ösztönözni. Ezzel kapcsolatban a legtöbb szakértő a magasabb betéti kamatlábak szerepét hangsúlyozza. Én szeretném ennek kiegészítésére megemlíteni: az egészségügy, a nyugdíjrendszer és más szociális juttatások részleges decentralizálása,

részleges piacosítása és privatizálása további igen erős ösztönzést adna a megtakarításra. Az emberek megértenék: jelentős részben önmaguknak kell gondoskodniuk arról, hogy legyen tartalékuk betegség, öregség vagy előre nem látható kiadások esetén. A tartalékképzés egy része végbemehet úgy, hogy bankbetétben halmoznak fel pénztartalékokat, vagy hamar pénzzé tehető értékpapírokba fektetik be a pénzüket. A tartalékképzés másik része közvetítők segítségével bonyolódik. Az állampolgárok biztosításokat kötnek, decentralizált nyugdíjalapokhoz, betegsegélyezőkhöz csatlakoznak, mely esetben ezek az intézmények végzik el az ő megbízásuk alapján a megtakarítási és befektetési funkciókat. Az érett piacgazdaságban a biztonsági tartalék képzésének igénye és szükségessége a megtakarítás egyik fő ösztönzője. Sajnálatos módon ezt a fajta megtakarítást fékezte le a múlt paternalista gyakorlata.

Visszatérve a költségvetéshez, a kiadási oldal csökkentésének igazi nagy lehetősége az áttérés a *paternalista* modellről a *rászorultsági elv* következetes alkalmazására. Ez azonban előreláthatólag nem járul hozzá a költségvetési hiány enyhítéséhez. Rövid távon már csak azért sem, mert – mint említettem – bizonyára lassan megy végbe az átalakulás. Hosszú távon pedig azért nem, mert egyik célja éppen az, hogy a jóléti állami kiadások csökkentésével párhuzamosan csökkenjenek a fedezetéül szolgáló adók és kötelező járulékok is. Csak összezavarja a fiskális problémák felelősségteljes átgondolását az, aki a deficitet megszüntető csodaszerként emlegeti a „nagy ellátási rendszerek reformját".

III. A FIZETÉSI MÉRLEG HIÁNYA

Nyugtalanító jelenségek mutatkoztak 1993-ban és 1994 első felében a kereskedelmi és fizetési mérlegben. A hazai felhasználás gyorsabban nőtt, mint a termelés. Az export fejlődése megtorpant, az import viszont valósággal megugrott. Mindez együttvéve azzal járt, hogy számottevően megnőtt a fizetési mérleg hiánya, s ennek következtében Magyarország nettó adósságállománya többévi csökkenés után ismét nőni kezdett.

Kétségtelen, hogy egy felelős kormányzatnak erre reagálnia kell: nem tehet úgy, mintha mi sem történt volna. Sajnálatos, hogy az előző kormány ezt elmulasztotta. Megismétlem azt, amit már a bérekkel kapcsolatban elmondottam: elismerést érdemel a bátorság, amellyel az új kormány szembenézett a helyzettel. Imponáló az erély és gyorsaság, amellyel azonnal cselekedett. Mindazonáltal nem vagyok biztos abban, hogy minden szempontból a leghelyesebb úton jár.

Az olvasó érzékelheti, hogy óvatosan fogalmazok. Nem „taktikai megfontolásokból" teszem ezt, hanem mert nem vagyok teljesen biztos a helyzet és az azonnali teendők megítélésében. (Határozottabb véleményt fogok megkockáztatni a hosszabb távú feladatok ügyében.) Az egyik problémát éppen abban látom, hogy nem történt meg a nyugtalanító jelenségek okainak alapos elemzése, sem pedig a megoldás alternatív útjainak kidolgozása és megvitatása. Ehelyett a régi reflex működött: „Baj van a fizetési mérleggel – nosza, alkalmazzunk szigorú restrikciót." (Itt jegyzem meg, hogy a magyar szakzsargonban a restrikció elnevezés terjedt el, holott itt nem egyszerűen korlátozásról, hanem több gazdasági folyamat, például a makrokereslet, a termelés és a beruházás határozott csökkentéséről, a gazdasági aktivitás szűkítéséről, *kontrakciójáról* van szó. Tanulmányom, éppen a hangsúly kedvéért, ezt az utóbbi kifejezést fogja használni.) A kontrakció tűzoltó módszerként nagy valószínűséggel beválik, hiszen a hazai felhasználás drasztikus visszaszorítása csökkenti az importot és valósággal rákényszeríti a hazai termelőket az exportra. Igen ám, de ennek nagy ára van, és nem biztos, hogy kizárólag ezzel a drasztikus eljárással érhető el a cél.

Mielőtt az alkalmazott radikális kúra megítélésére vállalkoznék, előbb a bajok diagnózisára kell visszatérnünk. Tekintsük át, a teljesség igénye nélkül, a fizetésimérleg-egyensúly romlásának okait. Nem fontossági rangsor szerint haladok, hanem abban a sorrendben, amely a leginkább megkönnyíti a problémák megvilágítását.

1. Szerepük volt rajtunk kívül eső tényezőknek. Csak kettőt említek. Az egyik a nyugat-európai, ezen belül elsősorban a német importkereslet visszaesése, továbbá az időjárás okozta kiesés a mezőgazdaság exportkínálatából. Azért érdemes ilyen tényezőket is szóba hoz-

ni, hogy világossá váljék: amit az export romlásából az ilyen külsőleges adottságok magyaráznak, azt nem érdemes a fiskális és monetáris politikára áthárítani.

2. Számos exporttevékenységet korábban az állami támogatás tartott életben. E támogatások megvonása és a jövedelmezőség erőteljesebb kikényszerítése, a csőd- és a felszámolási eljárások számos vállalat megszűnéséhez vagy a termelés nagymérvű csökkenéséhez vezetett. Ez a változás, bár hosszú távon egészséges szelektív hatást fejtett ki, rövid távon hozzájárult az export csökkenéséhez.

3. Károkat, mégpedig mind inkább növekvő károkat okozott a hibás devizaárfolyam. Az 1993. évi és az 1994 elejei külkereskedelmi teljesítmény romlásában nagy szerepet játszott az, hogy már korábban hibás volt az árfolyampolitika, hiszen a hatások mindig jelentős késleltetéssel mutatkoznak. Az exportnak, az importnak és a termelésnek idő kellett, amíg alkalmazkodott az árfolyamhoz – jelen esetben káros módon alkalmazkodott a hibás árfolyamhoz.

Ezért teljes mértékben helyeslem a forint leértékelését. Magam is azok közé tartozom, más közgazdászokkal egyetemben, akik ezt régóta sürgetik. Az előző kormány mulasztása, hogy a leértékelésre nem szánta rá magát. Legfőbb ideje, hogy megtörtént. Ez ösztönözni fogja az exportot, segít az import visszafogásában, versenyképesebbé teszi a magyar árut itthon és külföldön, s így feltehetően segíteni fog a kereskedelmi és fizetési mérleg javításában. A kedvező hatások persze nem mutatkoznak azonnal; amint azt az imént említettem, a nemzetközi tapasztalat szerint sok hónapos késleltetéssel várható a reakciók keresztülgyűrűzése. A helyeslésen túlmenően több kiegészítő észrevételt szeretnék tenni:[3]

– A leértékelés óhatatlanul lökést ad az árszínvonalnak. Az intéz-

[3] [*Új lábjegyzet*: A tanulmány megjelenése idején meg voltam győződve arról, hogy a már megvalósított leértékelésen felül további jelentős leértékelésre van szükség. Ezt a véleményemet közöltem is a pénzügyi kormányzattal. Nem kívántam ezt az álláspontot publikálni, mert ez hozzájárulhatott volna az akkor már egyre erősödő leértékelési várakozáshoz, ami káros és veszélyes spekulációs hatással járt.]

kedés előnyei szétmállanak, ha azt gépiesen követi a bérszínvonal teljes kompenzációt biztosító emelkedése. Ez visszavezet ugyanahhoz a kérdéscsoporthoz, amelyről az infláció tárgyalásakor volt szó. Ezért a kérdés, amely minden közgazdászban felmerül: mi lesz a bérek reakciója a forint leértékelésére? Ha teljes indexelés követi, akkor belekerülünk a számos fejlődő országból jól ismert leértékelési örvénybe, amelyben pusztító körforgást végez a leértékelések, áremelkedési hullámok, bérindexelések és restrikciók sorozata.

– A leértékelés fontos eszköze a versenyképesség növelésének, de nem az egyedüli eszköze. Úgy gondolom, hogy az eddiginél nagyobb mértékben kell alkalmaznunk, gondos és objektív, tárgyilagos szelektivitással, a vámok és a támogatások rendszerét az export elősegítésére és a hazai termelés védelmére. Öt évvel ezelőtt nem ezt mondtam. Akkor nagy szükség volt egy erőteljes külkereskedelem-liberalizálási kampányra. Ez elősegítette a világpiaci árakkal konform relatív árrendszer kiépülését. Lényeges mértékben hozzájárult a hiánygazdaság felszámolásához. Szinte kényszerítette a magyar gazdaságot arra, hogy felvegye a versenyt a külföldi riválisokkal, és felszámolja a leginkább életképtelen termelést. Most azonban már nem kell ebben a tekintetben szélsőséges szabadkereskedelmi politikát folytatnunk. Nem érdemes pápábbnak lenni a pápánál, s messzebbre menni a vámok és támogatások megszüntetésében, mint az érett piacgazdaságok. Vigyázzunk, persze, arra, hogy az esetleges új vámok és támogatások meg ne sértsék a GATT-szerződést, az Európai Unióval kötött egyezményt és más megállapodásainkat. Kérdés: van-e erre vonatkozó elgondolása a kormányzatnak? És ha igen, hogyan akar védekezni az ellen, hogy a közgazdasági ésszerűség helyett a lobbyk és politikai kliensek kilincselése szabja meg a vámokat és a költségvetési korlátot felpuhító támogatásokat?

A hibás árfolyam okozta külkereskedelmi teljesítményromlás ismét olyan tényező, amelyért nem hibáztatható a termelés vagy a felhasználás expanziója.

4. A fizetési mérleget feltehetően rontotta, hogy számos vállalat nagy készleteket halmozott fel. Sajnos, az erre vonatkozó statisztika

nem eléggé megbízható, s esetleg eltúlozza ezt az adatot, de ezt figyelembe véve is úgy tűnik, hogy valóban nagy készletfelhalmozás ment végbe.

Mi motiválta erre a vállalatokat? Hiszen most már alapjában véve felszámolódott a hiánygazdaság, amelyben az anyag- és félkésztermékellátás zavaraitól való félelem késztetett halmozásra. A fő motívum, nézetem szerint, a leértékelési várakozás volt. Ha a termelő biztosan számít rá, hogy előbb-utóbb leértékelik a forintot, akkor józan érdeke azt diktálja: szerezzen be még az alacsonyabb forintáron minél több importterméket. Ez éppen a legérzékenyebb ponton támadta meg a fizetési mérleg egyensúlyát: importot gerjesztett, anélkül hogy együtt járt volna a termelés növelésével.

A jelenséget végeredményben az idézte elő, hogy a vállalat okosabb volt, mint a kormány; tudta, hogy a forintot előbb-utóbb erősen le kell majd értékelni. A tanulság – akár a fenti 1. és 2. pont esetében – ismét az, hogy e negatív jelenség nem a termelés expanziója miatt következett be. Ha a jövőben el akarjuk kerülni ezt a jelenséget, akkor nem szabad a gazdaságot a leértékelési várakozások állapotában tartani, hanem az árfolyamot *folyamatosan*, esetleg akár naponként kell kiigazítani.

5. Megugrott a gyógyszerimport. Nem azért következett ez be, mert nőtt a gyógyszerfogyasztók jövedelme, hanem más, a gazdasági szférán kívüli okok folytán, amelyek elemzése nem tartozik ide.

6. Kérdéses, hogy valóban helytállóak-e az export és az import adatai? Nincs-e az export–import olló szétnyílása mögött az a jelenség, amelyet – némileg elnagyoltan – a „tőke menekülésének" (*capital flight*) neveznek? Vagy legalábbis annak egy mérsékeltebb változata, a tőke részleges kivonása és külföldre történő áthelyezése?

A jelenség a szokványos statisztika módszereivel nem érhető tetten. Mi sem egyszerűbb egy külföldi kapcsolatokkal, esetleg külföldi társsal (partner céggel vagy egyénnel) rendelkező magyarországi vállalatnak, mint a hatóságok számára aláértékelt számlát bemutatni az export oldalán, és/vagy felértékelt számlát az import oldalán. Ily módon máris külföldre került a szóban forgó vállalat Magyarországon

működő tőkéjének egy része – anélkül, hogy ez a tőkemozgás hivatalosan keresztülmenne a magyar bankrendszeren és devizahatóságokon. Nem kell, hogy a magyarországi tevékenységet teljesen leállítsa; talán csak szűkíti azt, s ennek ellentételeként mobilizálható tőkéje lesz külföldön. Ezt a tőke-reallokációt megteheti az egyéni vállalkozótól és kis kft-től kezdve az óriás multinacionális vállalatig bármely gazdasági egység. Az a sejtésem, hogy ez erősen hozzájárult a kereskedelmi mérleg kedvezőtlenebbre fordulásához. Közvetett módon erre utal az is, hogy a kereskedelmi mérleg romlásával egy időben, egy-két kiemelt nagy privatizálási akciótól eltekintve, mintha lelassult volna a külföldi közvetlen beruházás látványos növekedése. A közgazdasági motiváció feltehetően azonos. A vállalkozó-befektető-tulajdonos, legyen az akár magyar, akár külföldi állampolgár, illetve az általa megbízott menedzser, azt a kérdést teszi fel magának: hol célszerűbb a tőkét befektetnie, Magyarországon vagy más országban? Hangsúlyozom: minden adminisztratív korlátozás ellenére nemcsak a külföldi, hanem a magyar állampolgárságú vállalkozó is módját találja annak, hogy külföldön fektesse be a tőkéjét, ha érdeke ezt kívánja.

Sok közgazdász, köztük a kormányapparátusban és a bankrendszerben dolgozó szakértők egy része is osztja azt az aggodalmat, hogy a tőkekivonás (vagy rosszabb esetben a tőkemenekülés) számottevő mértékben közrejátszik a külkereskedelmi és fizetési–hitelezési folyamatok kedvezőtlen alakulásában. Ha ez így van, akkor *ez* nem változtatható meg puszta restrikcióval, sőt az esetleg még ronthat is a helyzeten. Nem kecsegtet semmiféle eredménnyel a tőkekivonás adminisztratív akadályozásának kísérlete sem. Egyetlen dolog segít: újra meg kell szerezni a tőke *bizalmát*. Kedvet kell csinálni ahhoz, hogy a vállalkozó itt hagyja a pénzét, tőkéjét, sőt az eddiginél többet hozzon be! Még visszatérek arra, hogy mitől függ ez a bizalom és befektetési kedv.

7. Végül a fizetési mérleg romlásában bizonyára szerepe volt, az említett hat tényező *mellett*, annak is, hogy *1.* a gazdaság egyes szféráiban nőtt a beruházás és a termelés, s ez fokozott importigényt gerjesztett, és *2.* a fogyasztás megugrásának is (amelyről a tanulmány egy korábbi részében volt szó) volt importnövelő, exportkiszorító hatása.

Ezeket az összefüggéseket semmiképpen sem szeretném figyelmen kívül hagyni az elemzésben. Az egyik probléma ezzel kapcsolatban az, hogy nem tudjuk pontosan, mennyit magyaráz a bajból az 1.–6. tényező (ami nem függ össze expanzív jelenségekkel), és mennyit a 7. tényező, amely összefügg azokkal. Továbbá nem tudjuk pontosan, mennyit magyaráz a 7. tényezőn belül az *1.* jelenség, azaz a termelés és a beruházás növekedésének hatása, és a *2.* jelenség, azaz a fogyasztás növekedésének hatása. Márpedig éppen ezt kellene tudni ahhoz, hogy alkalmasan határozzuk meg a különböző fizetésimérleg-javító intézkedések arányait.

A magam részéről csak azt tehettem meg, hogy a fentiekben áttekintést adjak a fizetési mérleg romlásának fő okairól, s ily módon szembeszálljak azzal a félrevezető szimplifikálással, hogy a bajt egyszerűen a „mesterséges növekedés" okozta. A részletes számításokon alapuló teljes diagnózis, amely arra is felelne, hogy egy-egy tényező mennyit magyaráz meg a fizetési mérleg hiányából (esetleg milyen egyéb, itt meg sem említett tényezők hatottak még), nem várható egy kutató közgazdásztól. A meggyőző diagnózis kidolgozása apparátust, nagyszámú szakértő bevonását, alapos szakmai vitákat igényel.

Amint a tanulmány korábbi részéből kiderült: megértem és helyeslem azokat az intézkedéseket, amelyek fékezni akarják a fogyasztás elszaladását és csökkenteni kívánják a kormányzat bürokratikus kiadásait. Nem tudom azonban támogatni azt a politikát, amely akarva-akaratlanul a termelés, különösképpen pedig a beruházások korlátozásához s mi több, abszolút visszaeséséhez vezetne, és a gazdaság újabb összehúzódását, kontrakcióját váltaná ki.

A legnehezebb elméleti és gyakorlati problémákkal akkor találjuk magunkat szembe, amikor tisztázni próbáljuk az összefüggést egyfelől a gazdaság növekedése, másfelől a fizetésimérleg-hiány és a külföldi adósság között. (Az olvasó elnézését kérem: a kérdést kétszer is érinteni fogom, némi elkerülhetetlen átfedéssel: most, a fizetési mérleg tárgyalásakor, és később, amikor a növekedéssel foglalkozom.)

Közismert, hogy vannak emberek, akik úgy gondolják: kölcsönt felvenni, adósságot csinálni mindenképpen rossz és elítélendő dolog.

Már a *Hamlet* Poloniusa is ezt tanácsolta Laertesnek: „Kölcsönt ne végy, ne adj: mert a hitel elveszti önmagát, el a barátot; Viszont, adósság a gazdálkodás hegyét tompítja". Nemcsak az egyén, hanem a vállalatok vagy az ország adósságaival kapcsolatban is eléggé beleívódtak sokak gondolkodásába hasonló nézetek. Rémítőnek érzik, ha Magyarország, amely már eddig is sok adósságot halmozott fel, most tovább növelné az adósságállományát. Ez olyan folyamat, vallják e nézet hívei, amelyet *mindenképpen* meg kell akadályozni.

Nézetem szerint ez az álláspont közgazdaságilag tarthatatlan. A cáfolatra vállalkozó gondolatmenetben induljunk ki egy jól ismert makro-összefüggésből: a gazdaság összes felhalmozása (állóeszközberuházása és készletnövekménye) mínusz a gazdaságban keletkező összes új megtakarítás egyenlő a külföldi reálerőforrások bevonásával, ha a felhalmozás nagyobb a megtakarításnál. (Fordított esetben, azaz ha a felhalmozás kisebb a megtakarításnál, különbségük egyenlő a hazai erőforrások külföldre való áthelyezésével. Ettől az esettől most eltekintünk.) Az összefoglaló „külföldi erőforrás" kifejezést használom, ami magában foglalja mind a külföldről felvett hitelt, mind a külföldiek által országunkban végzett közvetlen beruházást, mind pedig a visszafizetési kötelezettség nélkül kapott segélyeket. Felhívom a figyelmet arra, hogy ez olyan összefüggés, amelyet a szaknyelv azonosságnak nevez. Nem elhatározás vagy gazdasági magatartás kérdése, hogy érvényesül-e, hanem ez a mérlegösszefüggés mindenképpen megvalósul.

Ha fennáll az a helyzet, mint most a mi esetünkben, hogy a beruházás meghaladja a megtakarítást, akkor háromféle irányban próbálhatja a gazdaságpolitika befolyásolni a gazdasági folyamatokat: előmozdítja *1.* a felhalmozás csökkenését, *2.* a megtakarítás növekedését és *3.* a külföldi erőforrás bevonását. E három törekvés természetesen nem zárja ki egymást. Az *1.* lehetőségen belül mindenképpen célszerű elősegíteni, hogy az állóeszköz-állomány növekedjék és ne a készletek; erről már szóltam. A *2.* feladatkörrel, a megtakarítás növelésével később foglalkozom. Egyelőre vizsgáljuk meg az *1.* és a *3.* feladat, a felhalmozás (ezen belül a beruházás) és a külföldi erőforrás-bevonás kapcsolatát.

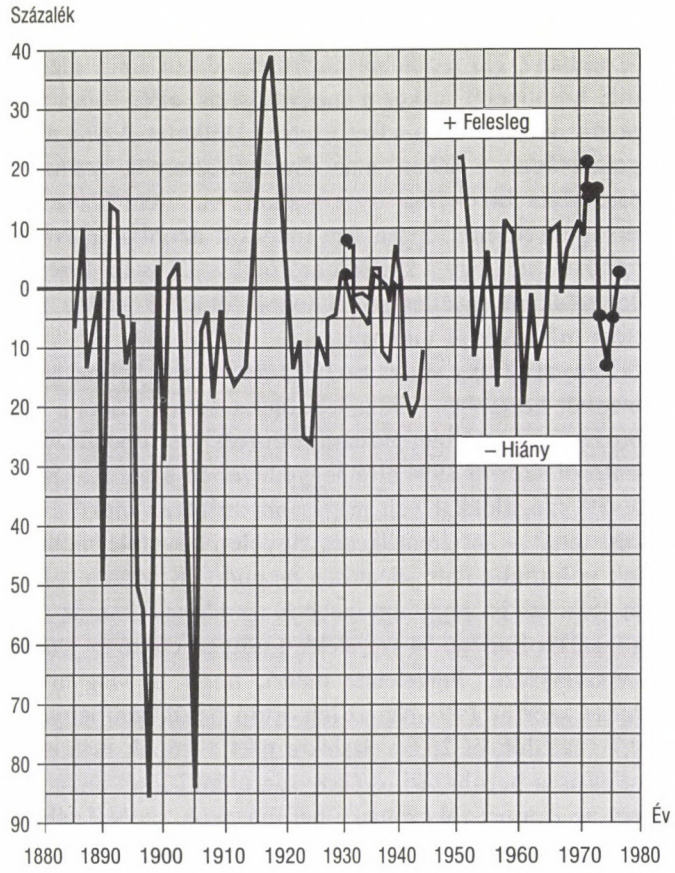
A legfontosabb a *közép- és hosszú távú* hasznok és költségek szembeállítása. Ez újra felidézi tanulmányom vezérmotívumát, a tartós növekedés problémáját. Egyfelől tisztázandó, hogy a most bevont külföldi erőforrás milyen többlettermelési folyamot tesz lehetővé az elkövetkező években és évtizedekben, másfelől milyen erőforrás-kivonási folyamatokat indít el a visszafizetési kötelezettség ugyanabban a jövendő időszakban? Ha az előbbi nagyobb, akkor ez a megvalósítás mellett szól; ha kisebb, akkor a megvalósítás ellen. Ezernyi példát ismer a gazdaságtörténet mindkét esetre. Délkelet-Ázsia rohamosan növekvő gazdaságai, a háború utáni Európa államai, számos fejlődő ország tapasztalata bizonyítja, hogy a siker, bár nem biztos, de azért igenis lehetséges. Semmiképpen sem indokolt azonban eleve reménytelennek minősíteni, hogy a külföldi erőforrást jól is fel lehet használni! (Szemléltetésként egyetlen példát hozok fel a *2.3. ábrán*, mégpedig Japán fizetési mérlegének történetét.)

És itt kanyarodjunk vissza az 1993–1994. évi helyzethez. Az elmúlt tíz-tizenkét hónapban mintha lendületet vettek volna a beruházások. A Pénzügyminisztérium gazdaságelemzési és modellezési főosztályának jelentései szerint 1994 első negyedévében a beruházások folyóáras értéke 59 százalékkal volt magasabb, mint az előző év hasonló időszakában, tehát – az áremelkedés figyelembevétele mellett is – a beruházások volumene igen jelentősen megnőtt. Közvetve a beruházás gyorsulását jelzi az is, hogy ugyanebben az időszakban az építési tevékenység (reál)volumene 34 százalékkal nőtt az előző év hasonló időszakához viszonyítva. Figyelemre méltó, hogy a Magyar Nemzeti Bank jelentése szerint 1993-ban az importon belül igen lényeges mértékben, 20,7 százalékról 26,6 százalékra nőtt a gépek és felszerelések részaránya; ez is a beruházási tevékenység élénkülését mutatja, továbbá azt, hogy az import fokozottan a beruházások szolgálatában áll.

Nem láttam olyan vizsgálatot, amely a beruházási akciókat egyenként, közelebbről elemezte volna. Nem állíthatom azt, hogy valamennyi okvetlenül hatékony. Viszont semmi ok sincs feltételezni az ellenkezőjét, vagyis azt, hogy mindegyik vagy akár csak a többségük *nem* volt hatékony. Ugyanis csak az utóbbi esetben állna fenn az a

2.3. ábra

A japán fizetésimérleg-felesleg, illetve -hiány alakulása az export százalékában 1885 és 1976 között



Forrás: Ehrlich Éva (1979, 201. o.).

• = Eltérő nómenklatura szerinti számításból eredetű különbség

sajnálatos helyzet, hogy a külföldi erőforrás-bevonásnak a beruházásokban megtestesülő része eleve kárba veszett. Mivel a beruházások gondos elemzését nem végezték el, fennmaradnak a kétségeim: lehet, hogy hasznosnak ígérkező beruházási folyamatokat vet vissza a gazdaságra lesújtani készülő kontrakció.

Egy másik elgondolkodtató megközelítés a termelési adatok közelebbi vizsgálata. A magam részéről örvendetesnek találom, hogy az imént idézett pénzügyminisztériumi jelentés szerint az ipari termelésben egy idő óta megfigyelhető növekedés főképpen az ötvennél kisebb létszámú vállalatoknál megy végbe. Félő, hogy éppen ebben a szférában, amely a rendszerváltás óta éledt fel, esik vissza a kontrakció nyomán a termelési kedv és lehetőség.

Az előbbi hossszú távú költség-haszon számításhoz szorosan kapcsolódó kérdés: konkrétan milyen formában és milyen feltételek mellett kerül sor a külföldi erőforrás bevonására? Nyilván ettől is függ, hogy a felhalmozás révén keletkező többlettermeléssel milyen többletkötelezettség áll majd szemben. Itt megint csak óvakodni kellene minden túlzottan leegyszerűsítő formulától. A köztudatba beleívódott az a felfogás, hogy további hiteleket felvenni „rossz", de a közvetlen külföldi beruházás (a működőtőke behozatala) „jó". Valójában ez is, az is külföldi erőforrás bevonását jelenti, amelyeket előbb-utóbb hazai erőforrások kivonásával, külföldre küldésével kell ellentételezni. Egyik sem eleve jó vagy rossz; előnyeik-hátrányaik a konkrét fizetési feltételektől, azok időbeli ütemezésétől, külföldi közvetlen beruházás esetén az esetleges adó- és egyéb kedvezményektől, a haszon kivitelének korlátaitól és sok más kikötéstől függnek.

Ebből a szempontból is az a kívánatos, hogy – amennyiben külföldi erőforrás bevonása megy végbe – annak minél nagyobb részét bankok és vállalatok (magyarok és külföldiek) hajtsák végre, a kormány és a Magyar Nemzeti Bank garanciái nélkül, saját felelősségükre és saját kockázatukra. Ha a tranzakció hosszú távon sikeresnek bizonyul, elsősorban a hitelt felvevő vállalat, a hitelnyújtó vagy a külföldi befektető látja majd a hasznát, miközben a gazdaság egésze is jól jár. Ha pedig kudarcot vall, elsősorban ők fizetnek rá. Ez az erős érdekelt-

ség arra készteti majd a résztvevőket, hogy döntésüket jól gondolják meg. Örvendetes fejlődés a rendszerváltás előtti helyzethez képest, hogy az összes külföldi erőforrás-bevonáson belül növekszik a magyarországi bankok és vállalatok közvetlen hitelfelvétele és a közvetlen külföldi befektetés; vagyis az adósságállománynak az a része, amelyért nem a kormány vagy az MNB, hanem az üzleti szféra felelős. Sokat ártana a gazdaságnak, ha az általános kontrakció visszavetné a valóban *decentralizált* hitelfelvétel és tőkebeáramlás folyamatát is.

A közép- és hosszú távú megfontolásokat tartom elsődlegesnek, de struccpolitika lenne szemet hunyni a *rövid távú* hatások felett. Nyilvánvalóan mérlegelni kell a Magyar Nemzeti Bank és a kereskedelmi bankhálózat fizetőképességének állapotát. Meggyőződésem – és ezt az adósságtörlesztésre és a devizatartalékokra vonatkozó adatok tanulmányozása, valamint a szakértőkkel folytatott konzultációk megerősítették bennem –, hogy *nem* fenyegetnek rövid távon áthidalhatatlan finanszírozási nehézségek. Határozott kormányzati politika esetén meg tudjuk őrizni, sőt tovább tudjuk javítani Magyarország hitelképességét és megbízható hírnevét.

Összefoglalóan: átgondolt stratégiára és annak következetes megvalósítására van szükség, amely előmozdítja az export növekedését, kordában tartja az import növekedését, javítja a kereskedelmi és fizetési mérleget. Ez egyike a legfontosabb gazdaságpolitikai követelményeknek. Azt kell biztosítani, hogy ezek az arányok tartósan javuljanak, mert különben a mai kiéleződött feszültség ismételten újratermelődik. A tűzoltás, s ennek legdrasztikusabb módja, a fizetési mérleg javítása a termelés csökkentése révén nem old meg semmit a tartós gondjainkból, sőt még fokozhatja azokat.

Itt még röviden visszatérnék egy korábban nyitva maradt problémára, a *hazai megtakarításokra*. A fent ismertetett mérlegazonosságból egyértelműen következik, hogy adott felhalmozás mellett annál kevesebb külföldi forrást vonnak be, minél több a hazai megtakarítás. Az elmúlt időszak egyik súlyos gazdaságpolitikai hibája volt, hogy amikor örvendetesen megnőtt a hazai megtakarítás, drasztikusan lefelé szorították a kamatlábakat. Ez feltehetően nagymértékben hozzájárult

a háztartási megtakarítás látványos visszaeséséhez. A statisztika azt mutatja, hogy például 1993-ban nem a háztartások jövedelme szaladt el, hanem az adott jövedelemből fogyasztásra költött hányad ugrott meg, mert a megtakarítási hányad súlyosan visszaesett.

Megkezdődött a hiba korrekciója; az elmúlt hónapok adatai szerint mintha újra nőne a háztartások megtakarítási hajlandósága. Ehhez néhány észrevételt szeretnék fűzni.

Ideje lenne változtatni azon a helyzeten, amelyben a kamatláb görcsszerűen rángatódzik. Az ésszerű monetáris politika a kamatlábra gyakorolt befolyását igen finom eszközként használja, amelynek következtében a kamatláb óvatosan változik időről időre fél százalékokkal. Nálunk viszont vadul ugrál a kamatláb. (Lásd a *2.2. táblázatot.*) Ez aláássa a megtakarítók biztonságérzetét.

Nemcsak a kamatláb-politika kiszámíthatatlansága, hanem a gazdaság egyéb bizonytalanságai is gyengítik a megtakarítási hajlandóságot. Minél inkább bizakodik a háztartás a magyar gazdaság jövőjében, annál inkább hajlandó itt tartani a pénzét. (Erről már szó volt a tőkekivonás kapcsán, és még visszatérek rá a tanulmány végén, a bizakodás makrogazdasági szerepéről szólván.)

Általában elmondható, hogy bár a kamatlábnak perdöntő szerepe van a megtakarítás alakulásában, nem ez az egyedüli tényező. Az egyik fontos hatásról már szóltam, és ez a tartalékképzés motívumának erőssége. Megemlítek egy másikat: a befektetések, értékpapírok, s különösen az államkötvények piacának áttekinthetősége. Sajnálatos, hogy az állampapírok piaca még mindig igen kezdetleges állapotban van. A lakosság számottevő része egyáltalán nem is jut hozzá az állampapírokhoz, különösen nem azokhoz, amelyek gazdaságilag előnyösek a tulajdonos számára. Ezek elakadnak a pénzügyi közvetítőknél. Meggyőződésem, hogy a háztartások számottevő része szívesen fektetné be olyan állami kötvénybe a pénzét, amely biztosítaná az inflációtól való védettséget, még ha a pozitív reálkamat csekély is, és amelyhez könnyen, sorbanállási hercehurcák nélkül hozzájutna. Ez lényegesen csökkenthetné az államháztartás finanszírozási gondjait és ezen keresztül, közvetve, a fizetési mérlegre nehezedő nyomást.

2.2. táblázat

A nominál- és reálkamatláb alakulása
(százalék)

	Hónap	Nominálkamatláb	Infláció	Reálkamatláb
1991				
	január	23,3	34,1	–8,7
	február	23,3	33,2	–8,0
	március	24,5	34,3	–7,9
	április	25,7	35,4	–7,7
	május	23,6	36,9	–10,9
	június	23,2	38,6	–12,5
	július	23,2	38,2	–12,2
	augusztus	23,5	34,2	–8,7
	szeptember	26,2	34,0	–6,2
	október	25,7	33,9	–6,5
	november	26,0	32,8	–5,3
	december	25,9	32,2	–5,0
1992				
	január	24,8	28,2	–2,7
	február	26,1	25,8	0,2
	március	22,5	24,7	–1,8
	április	23,8	23,3	0,4
	május	21,1	22,6	–1,2
	június	20,7	20,6	0,1
	július	17,8	20,1	2,0
	augusztus	14,3	20,7	–5,5
	szeptember	13,4	21,7	–7,3
	október	13,1	23,4	–9,1
	november	13,7	22,7	–7,9
	december	11,5	21,6	–9,1

	Hónap	Nominálkamatláb	Infláció	Reálkamatláb
1993				
	január	12,4	25,9	–12,0
	február	12,6	24,7	–10,7
	március	11,4	23,4	–10,8
	április	10,3	22,8	–11,3
	május	12,1	21,3	–8,2
	június	12,4	20,9	–7,6
	július	12,1	21,3	–8,2
	augusztus	12,8	22,3	–8,4
	szeptember	13,3	23,0	–8,6
	október	14,1	22,0	–7,0
	november	16,0	21,0	–4,3
	december	16,0	21,1	–4,3
1994				
	január	17,1	17,0	0,1
	február	15,3	16,6	–1,1
	március	17,0	16,8	0,2

Forrás: Magyar Nemzeti Bank, *Havi Jelentések.*
Megjegyzés: A második oszlop a nominálkamatlábbal egyidejű árindexeket közöl. Ez azt a feltételezést tükrözi, hogy a megtakarító döntésekor a korábban tapasztalt infláció folytatódására számít.

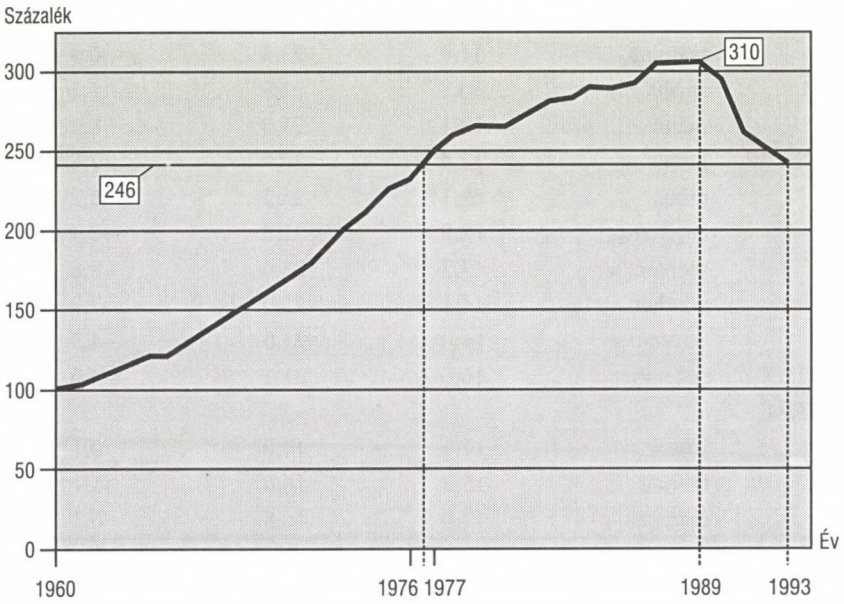
IV. A TERMELÉS VESZTEGLÉSE ÉS VISSZAESÉSE

Meggyőződésem (és ezt a meggyőződést fejezi ki a tanulmány főcíme is), hogy a legfontosabb gazdaságpolitikai feladat a gazdaság tartós növekedésének előmozdítása. Ez nem magától értetődő követelmény. Más lenne például a helyzet, ha túlfűtött növekedés ment volna végbe gazdaságunkban, és ezért meg kellene fontolni a lassítást. Volt idő, amikor a szocialista gazdaságban éppen ez volt az egyik alapprobléma.

Magyarországon 1977 óta – sajnos – szinte megrekedt a növeke-

2.4. ábra

A bruttó hazai termék (GDP) volumenindexe, 1960–1993



Forrás: Központi Statisztikai Hivatal (1994*b*, 2. o.).

dés. Tíz éven át, az 1977–1986-os időszakban évi átlagban mindössze 1,6 százalékos növekedés ment végbe. Ezt követően, 1987–1988 óta tovább romlott a helyzet: a stagnálás, a visszaesés, majd az alacsonyabb szinten folytatódó stagnálás szakaszai váltakoznak. A KSH legújabb, a korábbi becsléseket revideáló jelentése szerint a lefelé mutató tendencia folytatódott: a GDP 1992. évi 4,3 százalékos csökkenése után tavaly 2,3 százalékos további csökkenés mutatkozott. (Lásd a *2.4. ábrát*, továbbá a *7.2.* és *7.3. táblázatot*, 237. és 238. o.)

Különösen keserves érzés, ha termelésünk veszteglését és zsugo-

rodását szembeállítjuk számos más országok teljesítményével. Magyarország GDP-je 1993-ban saját 1976–1977. évi szintjén volt! (Pontosabban: valamivel az 1976. évi szint felett és az 1977. évi szint alatt.) Más szóval ebben a tizenhét éves periódusban nulla százalék volt a növekedés évi átlagos üteme. Ugyanebben az időszakban több ázsiai országban 4–9 százalék volt a GDP évi átlagos növekedési üteme; ott a termelés kétszeresére–három és félszeresére nőtt. Néhány kisebb, az élenjáróknál kevésbé fejlett, és ebben a tekintetben Magyarországhoz hasonló európai ország, még ha szerényebb mértékben is, de azért ugyancsak növekedett. (Lásd a *2.3. táblázatot.*)

2.3. táblázat

A GDP növekedése 1977-től 1992-ig: Nemzetközi összehasonlítás

Országok	Az 1992. évi GDP az 1977. évi GDP százalékában	Évi átlagos növekedési ütem (százalék)
Ázsiai országok		
Dél-Korea	354,3	8,8
Thaiföld*	283,5	8,3
Malajzia	283,9	7,2
Japán	190,4	4,7
Európai országok		
Törökország*	178,8	4,6
Portugália	163,8	3,3
Görögország	139,6	2,2

Forrás: A Világbank kiadványa: *World Tables;* az IMF kiadványa: *International Financial Statistics.*

* 1976–1990-es időszakra vonatkozó adatok.

Az ország egyetlen nagy szociális problémája sem oldható meg eredményesen egy pangó vagy süllyedő gazdaságban. Nem számolható fel széles rétegek nyomora, egyes régiók szegénysége, egyes elhanyagolt szektorok súlyos elmaradása, ha az ehhez szükséges erőforrásokat újra és újra máshonnét próbáljuk elvenni. Másfél évtizede folynak az újraelosztási alkuk, amelyek a stagnálás körülményei között elkerülhetetlenek, de terméketlenek. Nézetem szerint mellébeszél az, aki „szociális érzékenységről" prédikál, és eközben számításon kívül hagyja a fő kérdést, a növekedést.

Nyilvánvalóan a kormánypártok és a vezető gazdaságpolitikusok is tisztában vannak a növekedés fontosságával. Mégis, néhány kérdésben lényegbevágó eltérést érzékelek a hivatalos nyilatkozatok és saját, korábban is hangoztatott és ma is képviselt álláspontom között.

Az első eltérés a feladatok *fontossági rangsorában* mutatkozik. A hivatalos megnyilvánulások azt a benyomást keltik, hogy *két* – egymással egyenrangúan fontos – feladatcsoport van: az egyik a gazdasági egyensúly biztosítása, a másik a növekedés feltételeinek megteremtése. Ezzel szemben a magam részéről azt vallom, hogy e két feladatcsoport nem egyenrangú. Meggyőződésem, hogy a mi körülményeink között egyértelműen *egy* fő feladat van: a tartós növekedés biztosítása. A gazdasági egyensúly követelményeit ennek kell alárendelni. Azok a közgazdászok, akik ismerik a matematikai modellek nyelvét, megértik, ha az álláspontomat így fogalmazom meg: a célfüggvény a hosszú távú növekedés ütemének maximalizálása, miközben eleget kell tenni a fizetési mérleggel, a költségvetéssel, az ár- és béralakulással és más gazdasági összefüggésekkel kapcsolatos korlátozó feltételeknek. Természetesen nem szabad veszélyeztetni különböző egyensúlyi követelmények betartását, mert az árthat a növekedésnek. Mindazonáltal gondolkodásunkban, döntéseink logikájában szét kell választani az igazi célfeladatot a cél eléréséhez, és általában a gazdaság normális működéséhez szükséges korlátozó feltételek betartásától. (Az persze magától értetődő, hogy a szó etikai értelmében a termelés növekedése sem „végső cél". A gazdaságpolitika végső célja az állampolgárok jobb

élete, de ehhez a gazdaság elsősorban több és jobb termékkel és szolgáltatással tud hozzájárulni.)

A másik eltérés a teendők *időbeli sorrendjével* kapcsolatos. A kormányprogram a következő formulát alkalmazza: *előbb* meg kell teremteni az egyensúlyt és ezzel a növekedés feltételeit, és *utána* kezdődhet a növekedés. Utóbbira vonatkozóan egyes nyilatkozatokban naptári értelemben is konkrét előirányzatok hangzanak el: majd 1996-ban vagy 1997-ben kerül sor növekedésre. (Vagy negatív formában fogalmaznak: biztosan nem lesz növekedés két, sőt egyes nyilatkozók szerint három éven belül.)

Nézetem szerint az időbeli sorrendnek ez a formulája elhibázott. Bírálatához mindenekelőtt el kell mélyednünk a növekedés fogalmi tisztázásában.

A növekedést többféle mutatószámmal szokták mérni; leggyakrabban a hazai hozzáadott érték, a GDP statisztikai adataival. Ez *aggregált* mérőszám, amely valamely gazdaság millió és millió termelőjének együttes teljesítményét összegezi. Minden adott pillanatban a nagyszámú gazdasági egység egy része változatlan szinten tartja vagy növeli, másik része csökkenti vagy megszünteti termelését. A GDP növekedése vagy csökkenése e sokféle nagyságú és eltérő előjelű változás együttes eredője.

Az elmúlt néhány év magyarországi vitáiban elterjedt ez a kifejezés: a növekedés „elindítása". Azt mondják például: „Ideje elindítani a növekedést..." Vagy éppen ellenkezőleg: „Nem jött el az ideje annak, hogy elindítsuk a növekedést..." A kormányprogram is hasonlóan fogalmaz: nem most kell „elindítani" a növekedést, amikor még nem teremtődtek meg a feltételei, hanem majd később.

Csakhogy a növekedést a kormány nem tudja „elindítani". A termelők összessége nem fegyelmezett hadsereg, amely csak vezényszóra vár, hogy elinduljon. Ez még a klasszikus szocialista gazdaságban sem volt így, a reformszocializmusban még kevésbé. Most pedig, amikor mélyreható decentralizálás ment végbe a gazdaság koordinációjában, már szóba sem jöhet a növekedés „elindítása". A gazdasági egységek maguk döntenek, hogy termelésüket növelik-e vagy csökkentik. A kor-

mány befolyást gyakorol ezekre a döntésekre: biztatja és ösztönzi őket a növekedésre, olyan makrogazdasági, intézményi és jogi feltételeket teremt, amelyek kedvezők lehetnek a gazdasági egység növekedése szempontjából – vagy teheti az ellenkezőjét is, lebeszéli őket az expanzióról, fékeket állít be. Nem „indítja el" a növekedést, hanem befolyást gyakorol arra, hogy a növekedés „elindul"-e. A különbség nem nyelvi szőrszálhasogatás, hanem lényegbevágó felfogásbeli eltérés a kormány funkcióját illetően.

A növekedés előmozdítása nem akkor kerül napirendre, amikor kedvezőbbé válnak az egyensúlyi feltételek, hanem most, azonnal. Sőt, már sokkal korábban napirendre kellett volna kerülnie. Szívesen idézem ezen a helyen azt a történetet, amelyet az egykori francia pénzügyminiszterről, a második világháború utáni európai helyreállítás egyik vezéralakjáról, Jean Monnet-ról mesélnek. Egyik délután a kertészével beszélgetett és megkérdezte: hány évig tart, amíg egy bizonyos fafajta, amelyet igen szeret, szép lombos fává terebélyesedik. A kertész válasza az volt, hogy körülbelül száz évig. Monnet így reagált: „Akkor hiba volt, hogy nem kezdtünk hozzá az ültetéshez már ma reggel."

Nem helyes az a sorrend: *előbb* egyensúly, *aztán* növekedés. Ez két *párhuzamos* feladat. Minden pillanatban erőfeszítéseket kell tenni azért, hogy amelyik gazdasági egység növekedni akar és tud, az minél inkább megtehesse azt. És minden pillanatban biztosítani kell az egyensúlyi korlátok betartását. Már csak azért sem érdemes az egyensúly megteremtésére két év időt előirányozni, mert ezen a teendőn nem lehet „túlesni". Vegyük józanul számításba: ha ma leküzdöttük az egyik makrogazdasági feszültséget, holnap vagy ugyanaz a feszültség, vagy egy másik újra fog termelődni. Ez nem olyan háború, amelyben egyszer és mindenkorra győzelmet lehet aratni; itt legjobb esetben is csak egy-egy kisebb csatát nyerhetünk, s utána újra éleződik a küzdelem, esetleg más fronton. Újra keletkeznek majd a problémák az inflációval, a munkanélküliséggel, a költségvetés és a fizetési mérleg hiányával. Ha a növekedéssel várni akarunk, míg mindezt a feszültséget megoldottuk, akkor örökké várakozó állapotban leszünk.

A kormány tulajdonképpen most is *párhuzamosan* hajt végre két cselekménysorozatot. Az egyik sorozat a növekedés, a másik pedig az egyensúlyi kiigazítás közvetlen szolgálatában áll. Nézzük meg konkrétabban, a tanulmány korábbi fejtegetéseit felhasználva, mit tartok problematikusnak a programban és az eddigi intézkedésekben; mégpedig a fenti értelmezés szerint különválasztva a kétféle cselekménysorozatot.

1. *A növekedés előmozdítása.* A kormányprogramban és az azóta napvilágra került első intézkedési tervekben számos okos elgondolás található. Külön is kiemelem azt a fontos ösztönző hatást, amelyet a beruházási adókedvezmények játszhatnak.

Vannak azonban ellentétes hatású szándékok, amelyeket nem volna szabad megvalósítani, ha a hivatalos gazdaságpolitika is a növekedést tartja a legfontosabb célnak. Szemléletes példa erre az, hogy a költségvetési kiadások erélyes csökkentése során infrastrukturális beruházások visszafogására is sor kerül. A kívánatos az lenne, hogy más, nem beruházási kiadásokat csökkentsenek, de az állami beruházások folytatódjanak, legalább a tervezett ütemben, ha nem gyorsabban.

A program egyelőre még nem eléggé gazdag azoknak az intézkedéseknek a megtervezésében, amelyek hozzájárulnának a növekedés gyorsításához. Sok minden tartozna ide: változások az export ösztönzésében, az adóztatási szabályok korrekciói, a bankrendszer továbbfejlesztése (például a szinte teljesen hiányzó hosszú lejáratú hitelezés intézményeinek megteremtése), a lakásépítést előmozdító jogi, institucionális, hitelezési és adózási szisztéma kifejlesztése és így tovább. Kívánatos lenne, hogy a további privatizációs akciók megtervezésében az eddiginél nagyobb figyelmet kapjanak a növekedés szempontjai. Sokkal nagyobb súllyal kellene mérlegelni, milyen kötelezettségeket vállal a jövendő tulajdonos új munkahelyek teremtésére, bővítésre és modernizálásra. Nem érzem feladatomnak, hogy részletes intézkedési tervet terjesszek elő ebben a tanulmányban. Számos szakmai megbeszélésen hangzanak el konstruktív javaslatok. Talán egy szakértői testületet bízhatna meg a parlament vagy a kormány, amely összegyűjtene valamennyi javaslatot és azokat feldolgozná, rendszerezné, majd átfogó dokumentumban foglalná össze.

Már csak azért is össze kellene foglalni egy egységes és hatásos dokumentumban a növekedést szolgáló változások tervét, mert ezek most szétaprózva bukkannak fel a különféle anyagokban és nyilatkozatokban. A kormány politikája ebben a tekintben nem áll össze egységes koncepcióvá, nem tár elénk egy „víziót": a veszteglés hínárjából kimozdult, növekvő, modernizálódó, gazdagodó Magyarország képét. Pedig éppen ez a jövőkép adna bizalmat és reményt, s új kedvet a beruházásokhoz, a tőke ideáramlásához.

2. *Az egyensúly javítása.* Miután a tanulmány előző részeiben egyenként hozzászóltam a különböző egyensúlyzavarokhoz, most szeretnék néhány összefoglaló észrevételt tenni.

Messzemenően helyeslem azokat a törekvéseket, amelyek csökkenteni akarják a költségvetési hiányt, a kereskedelmi és a fizetési mérleg hiányát, és ellenállást tanúsítanak az infláció felgyorsulásával szemben. Egyetértek azzal, hogy lényeges eltolódást kell elérni a felhalmozás és a fogyasztás arányában, az előbbi javára. Azzal is egyetértek, hogy lényeges eltolódást kell elérni az export és a hazai felhasználás arányában, az előbbi javára. Ehhez a helyesléshez azonban nagy hangsúllyal hozzáfűzöm: mindezt adott makroszintű kereslet, sőt a jövőben egyre inkább növekvő makroszintű kereslet mellett kívánatos elérni, nem pedig a makrokereslet csökkentése révén. Elkerülhetetlen a reálfogyasztás visszafogása, de ez csak olyan mértékben menjen végbe, amilyen mértékben ellentételezi a beruházás és az export növekménye. Más szóval a termelésre irányuló összes kereslet, s ezzel együtt az össztermelés a kiigazítás közben se csökkenjen!

Nem javaslom a gazdaság felelőtlen és szakszerűtlen „dinamizálását". Egy dolog viszont ettől tartózkodni, és más dolog újabb recessziót elindítani.

Nem javaslom azt, hogy a gazdaság mai helyzetében úgynevezett fiskális stimulust alkalmazzanak, azaz a költségvetési deficit emelkedése árán növeljék a makrokeresletet. Ugyanakkor óvnám a gazdasági vezetést az ellenkező előjelű hibától; a költségvetési hiány csökkentése kedvéért se kockáztassák a termelés visszaesését. Ez volt az a nagy hiba, amit több ország pénzügyi kormányzata követett el a harmincas

évek nagy depressziója idején: amikor a gazdaság már amúgy is benne volt a gödörben, azt még mélyítették is a makrokereslet további meggondolatlan csökkentésével.

Nincsenek illúzióim abban a tekintetben, mennyire pontosan kalibrálhatóak be a kívánatos arányok. A „finomhangolás" eredményessége eléggé kétséges; lehetséges, hogy a megvalósulás eltérne a kormányzati szándéktól. Szinte bizonyos, hogy a fent megfogalmazott arányváltozások nem hajthatók végre súrlódásmentesen. Nem lehet hajszálpontosan annyival visszatartani a fogyasztást, amennyit helyette felhasználhat a beruházás és az export. Az én ellenvéleményem magára a *szándékra* vonatkozik: a kormányzati tervek eleve kilátásba helyezik a GDP csökkenését, mert abszolút mértékben csökkenteni akarják a makrokeresletet. Igaz, aránylag kis termeléscsökkentést terveznek, de a megvalósulás könnyen túlszaladhat ezen. Számítani lehet arra, hogy visszaesik nemcsak a reálfogyasztás, hanem a beruházás is, holott ez éppen csak hogy elkezdett kissé fellendülni. Volt olyan nyolc-tíz hónap, amelyben úgy látszott, mintha a gazdaság – elsősorban a beruházások és az ipari termelés terén – kezdene kimászni a hínárból, amelybe beleragadt. Félő, hogy a makrokereslet csökkentése újra visszataszítja nem egyszerűen a stagnálásba, hanem az 1993-as termeléscsökkenést követő újabb süllyedésbe.

Sajnos, nem egyszerűen csak arról van szó, hogy most az egyszer végbemegy 1-2 százaléknyi GDP-csökkenés, s utána kész – újra nőhet a termelés. A makrogazdaságtan világosan megtanítja a közgazdászokat arra, hogy mind a makrokereslet növelésének, mind a csökkenésének úgynevezett multiplikátor hatásai vannak. A csökkenés elbocsátásokhoz vezet. A munkanélkülivé vált emberek, de nemcsak ők, hanem a termelésüket csökkentő vállalatok tulajdonosai és alkalmazottai is kevesebbet költenek, ez tovább csökkenti a makrokeresletet – és ez így gyűrűzik tovább. Gondoljuk csak meg: tizenöt-tizennyolc éve újra és újra pörgésnek indul egy restrikciós-recessziós spirál Magyarországon. Fennáll a veszélye annak, hogy ez a spirálforgás folytatódik, s még mélyebbre süppedünk.

Az a benyomásom, hogy a vezető gazdaságpolitikusokban, s az

őket körülvevő szakértőgyűrűben valamiféle páni félelem él a növekedéstől. A „mumus", amivel ijesztgetik önmagukat és egymást, a nyolcvanas évek közepén lezajlott és balul sikerült dinamizálási kísérlet, amely nem tudta kihozni az országot a veszteglésből, viszont újabb adósságfelhalmozással járt. Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a mai magyar gazdaság nem azonos a tíz év előttivel. Megváltoztak a tulajdonviszonyok: akkor az állami tulajdon dominált, ma a magánszektor adja a termelésnek több mint a felét. Megszűnt a gazdaság torz túlkoncentráltsága; a nagyvállalatok mellett megjelentek tízezerszám közép- és kisvállalatok, valamint sok százezer egyéni vállalkozó. Keményebbé vált a vállalatok költségvetési korlátja. Valóságos piaci árak érvényesülnek, csikorogva, de azért működik a piaci mechanizmus. Nagy változás ment végbe a gazdaság szerkezetében, például nagymértékben megnőtt a szolgáltatási szektor részaránya. A magyar exportnak immár a kemény devizás piac vált a fő értékesítési zónájává. Abból, hogy mi történt a dinamizáláskor 1984-ben, az égvilágon semmi sem következik arra vonatkozóan, hogy mi a hatása a növekedésnek napjainkban.

Nagy baj, hogy 1993-ban és 1994 első felében súlyos problémák mutatkoznak a fizetési mérlegben. Igyekeztem azonban a tanulmány korábbi részében rávilágítani: a tervezett intézkedések számottevő része – mindenekelőtt azok, amelyek a gazdaság kontrakciójával akarják rendbehozni a fizetési mérleget – az egyensúlyzavar sok tekintetben hibás elemzésén alapulnak. Nem tisztázták kellőképpen a bajok valóságos okait, és ezért a korrekció nem a baj valóságos előidézőit küszöbölné ki. Mint hangsúlyoztam, hibás lenne a fizetési mérleg romlását egyszerűen a még csak szinte meg sem kezdődött növekedés nyakába varrni, és újabb érvként felhasználni a kontrakció mellett. Igaz, hogy a fizetési mérlegre terhet rakott a beruházási kedv élénkülése; ez azonban olyan teher, amit, azt hiszem, érdemes vállalni. A baj az volt, hogy ezzel egy időben elszaladtak a személyi jövedelmek is, s emellett számos egyéb kedvezőtlen körülmény és hiba rontotta az export-import arányokat.

Szeretném azoknak, akik viszolyognak a növekedés előmozdítá-

sától, élesen feltenni a kérdést: mit gondolnak valójában a növekedés és a fizetési mérleg összefüggéséről? Országunkra átok nehezedik, és ahányszor csak növekedni próbálunk majd a jövőben, újra és újra nagy bajok lesznek a fizetési mérleggel? Tehát nem fogunk soha sem kikerülni a recesszió-restrikció spiráljából, s benne ragadunk a stagnálás-süllyedés hínárjában, most és mindörökké?

Nem azért ellenzem a gazdaság kontrakcióját, a gazdasági tevékenység összeszűkítését, mert az terheket ró a mai nemzedékre. Amint azt a bérekről szóló részben kifejtettem: ez a megterhelés, sajnos, elkerülhetetlennek látszik. Amitől óva intenék, az olyan áldozatok követelése, amelyek később sem hozzák meg a gyümölcsüket, mert a gazdaságpolitika nem váltja át a mai lemondást legalább holnapi növekedéssé. Más szóval, nem az ellen szólok, hogy a kormány egyes rendszabályai „a nadrágszíj összehúzását" fogják kikényszeríteni. Az ellen emelném fel a szavamat, hogy a „csomagterv" összességében tovább mélyítheti a recessziót, és emiatt még távolibbá és bizonytalanabbá válik a felemelkedés perspektívája.

Semmiképpen sem tudom elfogadni a defenzív, defetista, vereségre orientált szemléletet. A fizetési mérleg romlásától való páni félelem csak megbénítaná a cselekvést. Ehelyett inkább két problémát kellene előítéletektől mentesen újragondolni.

Az első meggondolni való: hogyan lehet olyan szerkezeti változások kialakulását elősegíteni, hogy a GDP növekedése a jövőben ne rontsa, illetve minél kevésbé rontsa a fizetési mérleget? Más nyitott, erősen külkereskedelemre orientált országok tapasztalata azt mutatja, hogy a növekedés mindig terheli a fizetési mérleget. Többnyire hamarabb érződik a fokozódó importigény, mint az exportsiker. Ez azonban nem valamiféle mechanikus, számszerűen is determinált szabály; okos kormányzati politika (árpolitika, exportösztönzés, vámpolitika stb.) javíthat ezen. Elősegítheti az ország exportoffenzíváját és fékezheti az importkeresletet – anélkül, hogy magát a növekedést drasztikusan leállítaná vagy visszavetné.

A másik meggondolnivaló: mi a külföldi erőforrások bevonásának legcélszerűbb formája, amely legkevésbé terhes az ország számá-

ra? Nem szabad elborzadni attól a gondolattól, hogy külföldi erőforrás bevonására van szükség. A legtöbb, a vezető ipari országoknál kevésbé fejlett ország abban az időszakban, amikor veszteglésből vagy visszaesésből áttért növekedési pályára, ehhez külföldi erőforrásokat vont be. Erősebben is fogalmazhatok: nem tudom, van-e egyáltalán példa arra, hogy az áttérés kizárólag saját erőforrásokból valósult meg.

Amit el kell kerülni, az az események olyan menete, amelynek során a külföldi erőforrás bevonását utólag, kellemetlen meglepetésként konstatáljuk. Akkor már sokkal jobb előre átgondolni, mit akarunk tenni. Nem ennek a tanulmánynak a feladata erre vonatkozólag konkrét javaslatokat előterjeszteni. Számos forma létezik; egyik sem kizárólagos, hanem egymással kombinálva is alkalmazható. Az a benyomásom, hogy Magyarország a szóba jöhető eszköztárnak csak egy részét vette igénybe. A kérdés magyar és külföldi szakértőivel folytatott konzultációk alapján újra végig kellene gondolni a külföldi erőforrás bevonásával kapcsolatos teendőket.

V. AZ OPTIMIZMUSRÓL ÉS A VITÁK SZELLEMÉRŐL

A növekedés és az egyensúlyi kiigazítás érdekében tett lépések sikerének van egy közös feltétele, és ez a *bizakodó hangulat*. A Kopint-Datorg 1994. első negyedévi konjunktúratesztje azt jelezte, hogy a vállalatok többségénél hosszú évek óta most lettek leginkább bizakodóvá a várakozások. A korábbinál jóval több vállalat nyilatkozott úgy a megkérdezés idején, azaz még az új intézkedések megismerése előtt, hogy szerinte javulnak az exportkilátások és a belföldi értékesítési lehetőségek. Félő, hogy ezt a reménykedő hangulatot most hideg zuhannyal hűtik le.

Nézetem szerint nem helyes az egyensúly kiigazítását vagy a bérfegyelem megszorítását szolgáló intézkedéseket azzal indokolni, hogy az ország gazdasága katasztrofális állapotban van. Nem helyes először is azért, mert nem igaz. Gazdaságunk életerős; százezernyi

vállalat van, amely valóban vállalkozik. Szerencsére a magyar gazdaság már erősen decentralizált rendszer, amelynek akkor is van egészséges önmozgása, ha egyik vagy másik kormány vagy miniszter mulasztásokat követ el. Kormányok és miniszterek jönnek és mennek – de a piac és a magántulajdonosi érdektől ösztönzött termelés marad, és életben tartja a gazdaságot.

Nézetem szerint abba kellene hagyni a válságkezelést. Ezzel már mindenki torkig van. Már az 1989. évi tárgyalásokon, amelyek a rendszerváltást készítették elő, külön foglalkoztak a válságkezelés feladataival, s ez azóta is tart. Így csak lejáratják a válság szót. Nem akarom ezt a szót kiiktatni a közgazdasági szótárból. Ha holnap fizetésképtelenné válna a nemzetközi pénzpiacon a Magyar Nemzeti Bank – az valóságos válság lenne. Ha a jelenlegi mérsékelt infláció iszonyatosan felgyorsulna, és sok számjegyű hiperinflációvá fajulna – az valóságos válság lenne. Ha tömeges sztrájkmozgalom bénítaná meg az ország életét – az valóságos válság lenne. A valóságos válságokat el kell kerülni, de lehetetlen hosszú évek után továbbra is a permanens válságkezelés állapotában élni.

Roosevelt mondotta, amikor a nagy depresszióból akarta kirántani az Egyesült Államok és a világ gazdaságát: „Az egyedüli dolog, amitől félnünk kell, az maga a félelem". A katasztrófahangulat szítása nemcsak indokolatlan, hanem ártalmas is, mert önmegvalósító. Minél többet mondja a kormány, annál inkább elhiszi a vállalkozó, a befektető, a magyarországi, valamint a külföldi tőke és üzleti élet – s akkor valóban be is következik.

A tartós növekedés nélkülözhetetlen gazdaságpszichológiai feltétele az optimizmus. A tőke akkor marad itt és áramlik be önként és örömmel, ha azt érzékeli: ez egészséges gazdaság, amelynek piaca bővül, s amely tartósan növekszik. Akárcsak a pesszimizmus, az optimizmus is önmegvalósító jelenséggé válhat. Őszintén remélem, hogy a gazdaságpolitika irányítóin és a gazdasági élet szereplőin a bizakodás kerekedik majd felül.

A növekedés hangulati feltételeiről szólván szeretnék még néhány észrevételt tenni arról, milyennek ítélem meg tanulmányom vár-

ható fogadtatását, feltéve persze, hogy felfigyel rá a szakmai és a politikai közélet.

Javaslataim egy része lényegbevágó értékválasztásokkal és ezzel együtt politikai döntésekkel függ össze. Három példát említek erre. Az egyik a bér- és jövedelempolitika. Bárhogyan is foglal állást egy kormánypárti vagy ellenzéki politikus, végső soron arra felel: milyen legyen a gazdasági jólét és a terhek megosztása a lakosság különböző csoportjai, illetve az egymást követő nemzedékek között. A második az adóbehajtás kérdése: itt bizonyos érdekütközés van egyrészt az arányos közteherviselés erkölcsi követelménye, másrészt széles alsóbb és középosztályok pillanatnyi anyagi érdekei között. Végül a harmadik példa a rászorultsági elv és a paternalista állami szerepkör ütközései; ezek mögött nyilvánvalóan alapvető értékkonfliktusok is rejlenek.

Annak a kutatónak a szerepkörében, aki szereti tisztán és élesen elkülöníteni a politikai döntést és értékválasztást a hatékonyság szűkebben vett racionalitási kritériumaitól, örülnék annak, ha a pártok és az egyes politikusok köntörfalazás nélkül foglalnának állást, s végre túljutnánk az üres retorika, a semmire sem kötelező általánosságok szintjén. Nem biztos, hogy ez a reményem hamarosan valóra válik.

Tagadhatatlanul van politikai dimenziója annak a kérdésnek, hogy vajon katasztrofális-e a helyzet. Ugyancsak van politikai kicsengése annak a problémának, hogy a gazdaság hasonló módon fog-e reagálni a „dinamizálásra", mint tette azt tíz esztendővel ezelőtt; azaz „semmi sem változott". Vagy ha változott, akkor rosszabb lett.

Tanulmányom számos megállapításából kisugárzott, hogy az elmúlt éveknek ezzel az egyoldalúan negatív értékelésével nem értek egyet. Mint a politikai gazdaságtan szakmájának művelője, természetesen nem lep meg, hogy egy hatalomra törekvő politikai erőcsoportosulás a választókért vívott versenyben igyekszik minél élesebben bírálni a versenytársaknak, a hatalom eddigi birtoklóinak mulasztásait. Az is nyilvánvaló, hogy amikor átveszik a kormányzást, nem értelmetlen törekvés minél kedvezőtlenebbnek bemutatni az indulóhelyzetet, mert akkor már szerény eredmények is nagynak látszanak. Ha az ország súlyos válságban van, akkor már a puszta túlélés is nagy siker.

Fontos lenne, hogy az új kormány indulóhelyzetét politikai elfogultságoktól mentesen, tárgyilagosan értékeljük. A pillanatnyi állapotnak, amint erre rámutattam, több igen nyugtalanító vonása van (például a költségvetés és a fizetési mérleg hiányával kapcsolatban). Ezen túlmenően sok olyan hosszabb távú trend mutatkozik, amely még a kommunista párt hatalmi monopóliumának idején keletkezett, és amelyet az Antall–Boross-kormány folytatott vagy tovább rontott (a koraszülött jóléti állam túlzott kötelezettségvállalásai, a bérnyomással szembeni engedékenység, a külföldi adósság fokozatos felhalmozódása). Ám ugyanakkor igen lényegbevágó, egészséges előrehaladás történt: részben „magától", a demokratikus átalakulás spontán hatására, részben a kormány és a parlament helyes lépései következtében (a piacgazdaság kiépülése, a magánszektor térhódítása, a jogállamiság kialakulása és így tovább). Éppen ezekre a vívmányokra építhetünk, amikor *nem* a nyolcvanas évek vagy a Németh-kormány gyakorlatának egyszerű folytatása, hanem a mai induló állapotnak megfelelő gazdaságpolitika kialakítása van napirenden.

Van azonban mondanivalómnak olyan része, mégpedig a növekedéssel kapcsolatos fő gondolata, amely *nem* igazán politikai és értékválasztási kérdés, vagy legfeljebb közvetve az. Egész sor olyan probléma tisztázásán kellene alapulniuk az ezzel kapcsolatos döntéseknek, amelyekben adatoknak, logikai érveléseknek, szakmai elemzéseknek kell kimondaniuk a döntő szót. Egy-két példát hozok fel; mindegyikről részletesen szó volt a tanulmányban. Miért romlott a fizetési mérleg 1993-ban és 1994 első felében? A külföldi erőforrás-bevonásnak milyen mértéke és formái tolerálhatók a fizetésképtelenségi krízis veszélye nélkül? Milyen tényezők hatására csökkent és mitől fog rövid és hosszú távon nőni a hazai megtakarítás? Ezek nem olyan kérdések, amelyek körül politikai indulatoknak kellene összecsapniuk!

A viták egy része tulajdonképpen nem is a politikusok, hanem azok gazdasági tanácsadói között folyik. Noha ez az írás szélesebb olvasóközönség számára készült, ezen a helyen mégis néhány szót kell szólni a viták elméleti hátteréről.

Azok, akik ma a restrikció (az én élesebb szóhasználatommal: a

kontrakció) mellett foglalnak állást, az úgynevezett monetarista elmélet alapján állnak, vagy áttételesen ez az elmélet befolyásolta őket. Vagy ha még pontosabban akarnék fogalmazni, a monetarista elmélet egy erősen leegyszerűsített és szélsőséges változata gyakorol erős befolyást a gondolkodásukra.[4] Ez az elmélet, különösen annak doktriner, dogmatikus formájában, manapság korántsem egyeduralkodó a közgazdászok nemzetközi világában. Igen sok a bírálója, s különösen az elmúlt öt-tíz évben halványodott a csillaga. A nemzetközi szakma többsége a korábbi végletes elméletek integrációjára törekszik, magába olvasztva azt, ami bármelyikben érvényes. És mindegyik tétel – annak képzett és körültekintő alkalmazói szerint – csak *meghatározott feltételek között* érvényes! Ami esetleg igaz volt Margaret Thatcher uralmának első két évében, nem biztos, hogy beválik Angliában tíz évvel később. Érdemes megemlíteni: anélkül, hogy újra elfoglalná egykori uralmi helyzetét, sok mindent rehabilitálnak Keynes gondolataiból is; az új keynesizmus különböző áramlatai teret hódítanak. Erről is elmondható: Keynes gondolatai csak *meghatározott feltételek mellett* érvényesek a gyakorlatban. Ami jó recept lehetett 1932-ben az Egyesült Államokban, az esetleg nem állja meg a helyét 1994-ben még ott sem, nem hogy Ukrajnában vagy Albániában. Ettől azonban nem szabad megfeledkezni Keynes olyan gondolatairól, amelyek ma is érvényesek.

Én önmagamat nem tekintem sem monetaristának, sem keynesistának, sem bármely más iskola egyoldalú követőjének; ez a tanulmány sem hirdeti egyik vagy másik áramlat tanait, hanem egyszerre többféle forrásból próbál meríteni.

Amire igazán szükség van, az az ismert elméletek szintetikus, integratív felhasználása, sőt ezen túlmenően, az elméleti újítás! A mai Kelet-Európában és konkrétan a mai Magyarországon újszerű a hely-

[4] [*Új lábjegyzet.* Tanulmányom itt, sajnálatos módon, átvette azt a hibás magyarországi szóhasználatot, amely a restriktív-kontraktív gazdaságpolitikára a monetarista címkét aggatja rá. A monetarista elmélet állításai és azok gazdaságpolitikai implikációi valójában *nem* foglalják szükségképpen magukban egy restriktív-kontraktív monetáris és fiskális politika előírását. Elmélettörténeti szempontból tehát indokolatlan ez utóbbi politikára ráilleszteni a monetarista jelzőt.]

zet, és ezért nem lehet semmiféle kész receptből kiindulni. A már említett 1985-ös izraeli stabilizációban az volt a nagyszerű, hogy megtervezőinek volt bátorságuk a standard sémát kombinálni a bérek és az árak alakulásába való drasztikus, nem piaci beavatkozással. Nem ennek másolását javaslom, hanem a kész sémák iránti bizalmatlanságot, az elméleti bátorságot a probléma újragondolására.

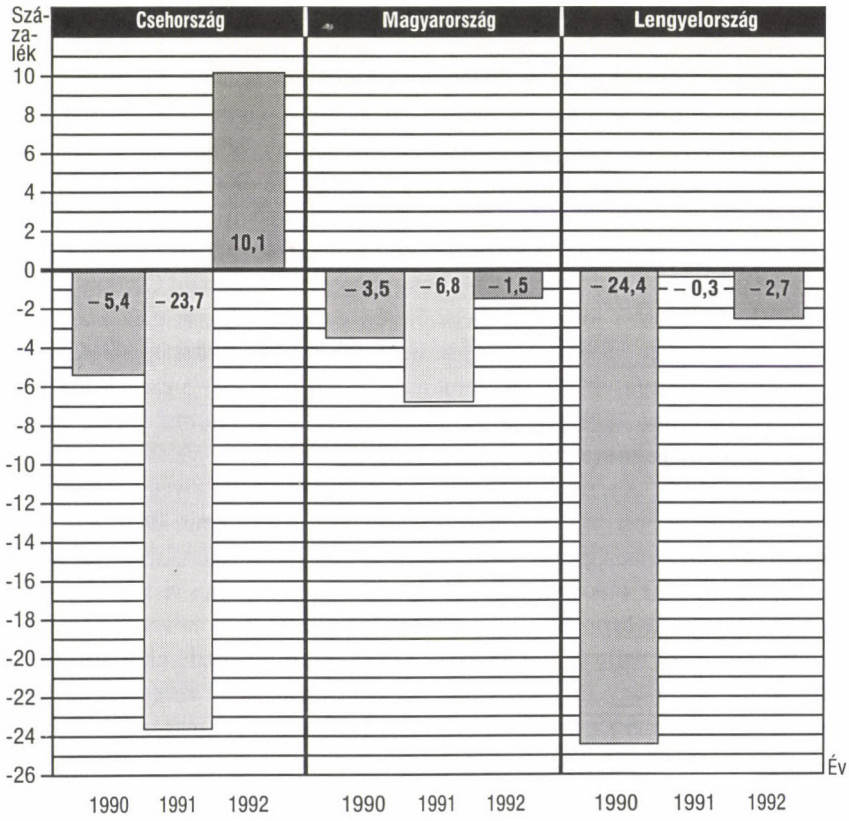
Az sem megoldás, ha sikeres külföldi tapasztalatokra hivatkozunk, és a lengyel vagy a cseh minta követésére szólítunk fel. A poszt-szocialista átalakulás kezdetén Lengyelországban és Csehszlovákiában drasztikus reálbércsökkenés ment végbe, miközben ez Magyarországon elmaradt. (Lásd a *2.5. ábrát.*) Ennek bizonyára szerepe van abban, hogy a nagy recesszió után előbb Lengyelországban, majd Csehországban nőni kezdett a termelés, megelőzvén ezzel a magyar gazdaságot.

Én magam 1989-ben nagyon hasonló makrogazdasági stratégiát ajánlottam Magyarországnak, mint amit a lengyelek és a csehek alkalmaztak. Kevesen támogatták; nemcsak az akkor hatalomra került kormányzat nem fogadta meg, hanem az akkori ellenzék, valamint a közgazdászszakma számos mérvadó személyisége is elvetette. Hadd mondjam meg: én *ma* nem tanácsolnám azt, hogy amit 1990-ben elmulasztott az ország, azt most tegye meg. Nem azért, mert akkori álláspontomat az akkor érvényes helyzetre vonatkozóan visszavontam. Azért nem javaslom az akkor ajánlott stratégia mai követését, mert négy-öt év alatt változott a helyzet! Akkor még recesszió előtt álltunk, ma pedig egy nagy recesszió után (és esetleg további recesszió előtt) vagyunk. Akkor még nem volt munkanélküliség, most már magas szinten konzerválódott. Akkor még éppen felfutni kezdett az infláció, s talán meg lehetett volna előzni a magas szinten rögződő inerciális inflációt – ma már ez bekövetkezett. Most tehát olyan gazdaságpolitikára van szükség, amely a mai helyzetnek felel meg.

A növekedéssel kapcsolatos álláspontom – ismétlem – szakmai megfontolásokon alapul. Tisztában vagyok azzal, hogy a magyar közgazdászszakma egy tekintélyes hányada nem osztja a nézeteimet, s amennyire meg tudom ítélni, éppen ennek a részének van ma leginkább befolyása a közgazdasági döntéshozókra. Ennek ellenére nem

2.5. ábra

A reálbérek alakulása három posztszocialista országban



Forrás: Lásd a 7. tanulmány 7.7. táblázatának forrását (246. o.).
[*Megjegyzés:* A jelen kötet szerkesztése során felújított ábra.]

állok teljesen egyedül saját nézeteimmel. Hasonló vagy némileg eltérő gondolatmenet alapján, de a növekedés ügyében rokon álláspontot fejtett ki a nyilvánosság előtt is számos közgazdász kolléga. A politikai

döntéseket szavazással hozzák meg – de közgazdasági elméletek felett nem szoktak szavazni. Nem az számít, hogy szembesítünk kétféle létszámot: hányan helyeslik a kontraktív politikát, és hányan ellenzik, s javasolnak helyébe erősebben növekedés orientált politikát. Azt, hogy kinek van igaza, majd a kutatások, adatok, modellek, számítások, tudományos érvelések – és végső soron hosszú évek magyarországi és nemzetközi tapasztalata fogja eldönteni.

Mindamellett nem vagyok tudományos Don Quijote, és nem akarom becsukni a szememet az előtt, hogy igenis lesz szavazás a pótköltségvetésről, az 1995. évi költségvetésről és a tanulmányban tárgyalt más gazdaságpolitikai kérdésekről. Pártok és politikusok fognak vitatkozni a gazdaságpolitikáról. Mi várható ezzel kapcsolatban?

Ha amerikai vagy angol kollégákkal beszélek ezekről a kérdésekről, mindig zavarba kerülök. Ők megszokták, hogy az elmúlt évtizedekben a konzervatív politikusok hajlanak monetarista tanácsadók szavainak megfogadására, és a szociáldemokrata vagy liberális politikus inkább a keynesista tanácsokat követi. Némi egyszerűsítéssel: Reagan Friedmanhoz állt közel, Clinton inkább Tobinhoz vagy Solowhoz, hogy amerikai neveket említsek. Magyarországon ez a képlet nem működik.

Azokat a gondolatokat, amelyeket az elmúlt egy-két évben én hangoztattam, leginkább a Fidesz képviselte a politikai arénában. De – gondolom, jórészt nem az én hatásomra, hanem saját tanácsadóik sugalmazására – némiképpen rokon gondolatok el-elhangzottak az MDF és a KDNP egyik-másik gazdaságpolitikusának a megnyilvánulásaiban is. Ezzel szemben a monetarista doktrínának nagy befolyása van mind az MSZP, mind az SZDSZ közgazdász tanácsadóira. Ha ez szóba kerül külföldön, rejtélynek minősítik.

Bizonyos fokig valóban az. Abban, amit például jelen tanulmányom a növekedéssel kapcsolatban elmond, lehet sok minden helyes vagy helytelen, de nincsen benne semmi olyan, ami összeférhetetlen lenne – mondjuk – a modern szociáldemokrácia, s különösen nem a polgári liberalizmus alapeszméivel. Ugyanakkor nincsen benne semmi olyan, ami sajátos eszmei affinitást mutatna a nép-nemzeti gondolat vagy a kereszténydemokrata tradíció iránt. Miért következett be

mégis ez a sajátos elrendeződés egyfelől a magyar politikai spektrum „színei", másfelől a növekedéssel kapcsolatos alternatív stratégiai elgondolások között?

Kézenfekvő (bár talán túl könnyű, felületes) magyarázat: a politikai polémia dialektikája gerjeszti a vitát ebben a szférában. Ennek logikáját így lehetne karikírozni: „Ha az én politikai riválisom, ellenfelem ezt és ezt mondja, nekem épp az ellenkezőjét kell mondanom..." Több esetben tetten érhető az eseményeknek ez a menete.

Talán a magyar közgazdászszakma tradíciói is befolyásolták a mai nézetek kialakulását. Sokan az MSZP és az SZDSZ tanácsadói közül az egykori reformközgazdászok soraiból kerültek ki. Akkor joggal bőszültek fel a Kádár-korszak meddő dinamizálási kísérletén. Akkor nagy ideológiai felfedezésként élték át a monetarizmust, amelynek makroközgazdasági elmélete szorosan összekapcsolódik az állam szerepének radikális csökkentésével, a piac előnyeinek hangsúlyozásával. Azaz csupa olyan gondolattal, amely reveláció erejével bírt a bürokratikus szocializmus ellen harcoló reformer számára. Úgy látszik, sokan közülük nem tudnak túllépni az akkori első szakmai benyomásaik által kialakult nézeteiken, azok előítéletté formálódtak – és most egyoldalú befolyást gyakorolnak a gazdaságpolitikai döntésekre.

Lehet, hogy más tényezőknek is van szerepük a politikai és szakmai álláspontok e sajátos elrendeződésében. De akármiért alakult is ki ilyenformán, ez a realitás.

Amikor e tanulmányomat írom és nyilvánosságra hozom, számolnom kell azzal, hogy érveimre esetleg olyanok is hivatkoznak majd, akikkel lényegbevágó politikai kérdésekben nem rokonszenvezek; mondanivalómat felhasználhatják a meghirdetett kormányzati gazdaságpolitika olyan elemeinek diszkreditálására is, amelyeket pedig helyeslek. Előfordulhat az is, hogy akik a növekedéssel kapcsolatos mondanivalómat egyetértőleg idézik, azok ezt összekapcsolják a külföldi tőke bevonásától elzárkózó, xenofóbiás, nacionalista eszmékkel – holott ezek teljesen idegenek az én gondolkodásomtól.

Arra is számítanom kell, hogy ha már a mondanivalóm rásodródik a politikai aréna küzdőterére, akkor utoléri az ott folyó heves szó-

csaták résztvevőinek sorsa. Igyekeztem ugyan pontosan fogalmazni, de számolnom kell azzal, hogy akik nem értenek velem egyet, azok (akárcsak a korábbi vitákban) mondataimat összefüggésükből kiragadva is idézhetik. Bíráló szavaimat vagy javaslataimat kiforgathatják eredeti jelentésükből, hogy azután könnyebb legyen a cáfolat.

Számolva ezekkel a veszélyekkel, kételyek és aggodalmak között határoztam írásom publikálásáról. Végül is az a nézet kerekedett bennem felül, hogy a tudomány művelője nem rendelheti alá gondolatait a napi politikai küzdelem szempontjainak. Akárki fog ellenem és mellettem megszólalni – tudományos kutatóként azt a kritériumot kell szem előtt tartanom, hogy meg vagyok-e győződve állításaim igaz voltáról és javaslataim hasznosságáról. S mivel ez a meggyőződésem, közreadom gondolataimat.

UTÓSZÓ – HÚSZ HÓNAP TÁVLATÁBÓL

[Nyolc hónappal e tanulmány publikálása után, 1995. március 12-én hirdette meg a magyar kormány és a Magyar Nemzeti Bank a kiigazítási-stabilizációs programot. Amikor 1996. áprilisában ezeket a sorokat írom, már több mint 12 hónapja folyik a program megvalósítása.[5] Úgy érzem, hogy legalább néhány rövid megjegyzés erejéig az olvasó elé kell tárnom: hogyan látom *ma* e tanulmány érvényességét.

Mindenekelőtt megállapítható: a tanulmány alapgondolatai megjelennek a programban. Nyitva hagyható a kérdés, hogy írásom mennyiben hatott a program kidolgozóira. Az alábbiakban távirati stílusban összefoglalom, hogy hol vannak a gondolati átfedések. Négy problémát emelek ki, amelyekről vita folyt 1995. március 12-e előtt, s amelyekkel kapcsolatban a program végül is azt az álláspontot tette magáévá, amelyet (többnyire nem egyedül, hanem másokkal együtt) én is képviseltem. Utalni fogok arra, vajon mennyire igazolta az azóta végbement fejlődés az akkori javaslatot.

[5] A stabilizáció végrehajtásának 1995. évi fő adatait a 4.7. táblázat ismerteti.

1. Tanulmányom legfontosabb üzenete az volt, hogy a növekedés előmozdításának feladatát nem szabad alárendelni a rövid távú stabilizációs feladatnak.[6] Nem szabad sem időrendben, sem hangsúlyokban előre venni az egyiket és hátrább tolni a másikat. Ez szembeszállás volt azzal az álláspontal, amely egyoldalúan restriktív-kontraktív politikát javasolt. Az új pénzügyminiszter, Bokros Lajos a stabilizációs program meghirdetésének első pillanatától kezdve a „növekedés *és* egyensúly" eszméjét képviselte, s lemondása után is ez maradt a gazdaságpolitika vezérlő gondolata.

Tanulmányom óva intett a termelés kontrakciójától, felhívta a figyelmet egy új recessziós hullám veszélyeire. Azt ajánlotta, hogy átcsoportosítást kell végrehajtani a GDP felhasználásában a fogyasztás rovására, az export és a beruházás javára, a kínálatban pedig az import rovására és a hazai termelés javára. Mindezt úgy, hogy a termelés ne essen vissza és lehetőleg megmaradjon a beruházási tevékenység lendülete.

Ez az ajánlás nemcsak a programban jelent meg, hanem a stabilizáció első 12 hónapjában a gyakorlatban is érvényesült. A magyar akció kiemelkedik a stabilizációs programok gazdag történetéből azzal, hogy a drasztikus kiigazítás mind a mai napig a termelés visszaesése nélkül ment végbe. A makrogazdasági arányok pontosan abba az irányba mozdultak el, amilyen irányt a tanulmány javasolt.

2. Vita folyt a stabilizáció eszköztáráról. Tanulmányom mindjárt a gondolatmenet kezdetén vállalta annak a népszerűtlen gondolatnak a kifejtését, hogy a kiigazítás egyik kulcsa a bérpolitika, s hogy elkerülhetetlen a fogyasztás megszorítása. Külön is felhívta a figyelmet arra, hogy leértékelésnek csak akkor van közgazdasági haszna, ha a nominálbérek nem követik teljesen a leértékelés okozta áremelkedést.

Ez valósult meg. Csökkenő reálbérek mellett nőtt a munka termelékenysége. „Az előttünk álló időszakban a bérek ügye lesz a magyar társadalom érettségi vizsgája" – írtam akkor. A végbement drasz-

---

[6] A jelen kötet 4. tanulmánya, amely a stabilizációs program bejelentése után készült, visszatér arra a kérdésre: mi volt az álláspontom a gazdaságpolitikai prioritások ügyében a 2. tanulmány közzétételekor, s ez mennyiben változott a későbbiekben.

tikus reálbér-csökkenéssel a magyar munkavállalók súlyos áldozatot hoztak – és kétségtelen, hogy éppen ez a fájdalmas áldozat volt a stabilizáció eddig elért sikerének egyik fő forrása.

3. Vita folyt a költségvetési hiány csökkentésének módjáról. Tanulmányom ezzel kapcsolatban is vállalta egy népszerűtlen eszme nyílt védelmét: azt ugyanis, hogy elkerülhetetlen a jóléti szektor reformja, s ezen belül egyes univerzális jogosultságok csökkentése. A reform egyik vezéreszméje a rászorultsági elv lett.

Ezek a gondolatok képezték a stabilizációs program egyik sarkkövét. Korai lenne még ezzel kapcsolatban mélyreható változásokról beszélni. Annyi azonban bizonyos, hogy a jóléti jogosultságok tabuja megtört – immár lehet erről a kérdésről érdemben vitatkozni.

4. A fizetési mérleg ügyében a jelenség komplexitására hívtam fel a figyelmet: az árfolyampolitika hibáitól kezdve az import speciális bajain át a tőkemenekülésig. A program invenciózusan, körültekintő gondossággal széles eszköztárat vett igénybe a kereskedelmi és a folyó fizetési mérleg gyors javítására. Számottevő javulás ment végbe az első tizenkét hónapban, s remélhető, hogy ez tovább folytatódik.

5. Tanulmányom egyik fontos üzenetét, mai szemmel visszatekintve, problematikusnak látom. Felléptem azzal a hangulattal szemben, amely akkor már hónapok óta a katasztrófa rémképével riogatott. Azt állítottam: súlyosak a bajok, de nem áll küszöbön az összeomlás. Ezért nem is toltam ajánlásaim előtérébe azokat az intézkedéseket, amelyek közvetlen célja a hitelképesség hirtelen elvesztésének, az akut adósságválságnak az elhárítása.

Már akkor felvetették írásom bírálói, publikált hozzászólásokban és személyes beszélgetésekben: a nagy példányszámban publikált írásommal nekem is azokat kellett volna erősítenem, akik rábeszélik a vonakodó politikai vezetést az azonnali egyensúlyjavító cselekvésre. A történelem nem játszható el újra, annak tényleges menetétől eltérő módon. Nem cáfolható, de nem is bizonyítható, hogy ha ezt teszem, akkor talán ez is hozzájárult volna a hosszú habozási idő lerövidítéséhez. Ezért kellő bizonyítási lehetőség híján, nem utasíthatom el ezt a kritikát – de nem is tudom azt igazán magamévá tenni.

Ma is úgy érzem, hogy közgazdasági szempontból 1994 nyarán nem volt indokolt a „páni félelem" és a katasztrófahangulat keltése. Márcsak azért sem, mert a pánikhangulat szítása önmegvalósító – minél inkább mondjuk önmagunkról, hogy küszöbön a válság, annál inkább elvesztik bizalmukat a befektetők, belföldiek és külföldiek egyaránt, annál inkább megindul, majd felgyorsul a tőkemenekülés. Nagyon is kétséges azzal próbálkozni, hogy ugyanazokon a nyílt hasábokon, amelyeknek megnyugtatást kell sugározniuk, egyúttal válságelhárításra is rábeszéljük a vezető politikusokat.

Tanulmányomat 1994 nyarán publikáltam. Két év távlatából visszatekintve is úgy látom: ekkor még sok hónappal a mexikói válság előtt voltunk; akkor még bőven lett volna lehetőség kapkodás nélkül előkészített, energikus cselekvésre. Nem drámai nyilvános figyelmeztetésekből volt akkor hiány, hanem politikai bátorságból, a népszerűtlen akció elvállalásának készségéből!

Sajnos, ez már olyan időszak volt, amikor nemcsak az elvesztegetett hónapok, de egyre inkább a hetek, majd később a napok is számítottak – a fájdalmas „nadrágszíj-megszorító" intézkedések halogatása egyre inkább növelte a veszélyeket. Az ország hitelképessége iránti bizalom 1994 második felében és 1995 elején gyorsuló ütemben gyengült. Amikor 1995 elején bekövetkezett a mexikói válság, már kezdett közvetlenül fenyegetni a hitelválság. Még ezek után is hónapokig tartott a vonakodás, amíg végül is a mind gyakoribb és rémisztőbb vészjelek rákényszerítették a kormányzatot a katasztrófát elhárító, preventív célzatú drasztikus márciusi stabilizációs programra.

Ismét bebizonyosodott, amit a válságokat és stabilizációs akciókat tanulmányozó gazdaságtörténészek és politikai közgazdászok már sok más hasonló esetben megfigyeltek: a politikus többnyire csak a katasztrófa hatására szánja rá magát a kínos, népszerűtlen lépésekre. Magyarország ez alkalommal ehhez képest még jobban járt, mert az elhárító lépés az utolsó pillanat *előtt*, a katasztrófa bekövetkezését megelőzve történt meg.

3.
MEREDEK ÚT

Szabó László Zsolt interjúja a stabilizációs programról[1]

Szabó László Zsolt: Professzor úr, a kormány bejelentése állítólag még egyes kormánytagokat is meglepett. Volt-e önnek valami szerepe a kormányzati gazdasági intézkedések kidolgozásában?

Kornai János: Független kutató vagyok és független tanár. Ez azt jelenti, hogy sem ennek a kormánynak, sem az előzőnek nem voltam és nem vagyok tanácsadója. Nem vagyok egyik politikai pártnak sem a szakértője, tehát ebben az értelemben nem vettem részt a kormányprogram előkészítésében. A magam megnyilvánulási formájának elsősorban azt tekintem, hogy írok. A közgondolkodásra és a politikusokra is főképpen azzal szeretnék hatni, hogy az írásaimban kifejtem a gondolataimat. Lehetséges – de ezt talán tőlük kellene megkérdezni –, hogy az írásaim hatottak rájuk.

Szabó L. Zs.: Általánosságban hogyan fogadta ezt az intézkedéscsomagot?

Kornai J.: Nézze, vannak kritikai megjegyzéseim, vannak hiányérzeteim... De ezek másodrendűek. Le szeretném szögezni, és ez a legfontosabb, hogy a most bejelentett kormányprogram alapgondolataival egyetértek, azokat szükségesnek, helyesnek és elkerülhetetlennek tartom. Ehhez rögtön hozzá kell tennem, hogy ezek az intézkedések sok megpróbáltatással, fájdalommal is járnak, sokaknak szenvedést

[1] A Duna Televízióban 1995. április 9-én elhangzott beszélgetés szövege.

okoznak. Teljes mértékben átérzem ezt, és együttérzek a nehéz helyzetbe jutottakkal. Nem úgy tekintek erre a kormányprogramra, mint valami örömhírre, hanem mint egy elkerülhetetlen terápia megkezdésére, amit szükséges végrehajtani az ország érdekében.

Szabó L. Zs.: Ön szerint mi az oka annak, hogy idáig jutottunk?

Kornai J.: A bajok előzményei hosszú időre nyúlnak vissza. Tulajdonképpen még a hetvenes, nyolcvanas évekig vissza kell menni, amikor a magyar gazdaságpolitikát az jellemezte, hogy az adott pillanatnak élt. Akkor a nyugati sajtó kicsit elismerően, kicsit ironikusan „gulyáskommunizmusnak" nevezte Magyarországot. Mi Magyarországon gyakran „frizsiderszocializmusról" beszéltünk azért, mert megindult az életszínvonal bizonyos növekedése – ennek mindenki örült, ennek mindenki csak az előnyét látta. Ezt azonban már akkor is részben az adósság terhére tettük. Adósságon itt elsősorban a külföldi adósságot értem, de ehhez hozzá kell tenni azt az adósságot is, amit az elhalasztott tennivalók, az elhalasztott beruházási és társadalmi vagyonmegőrzési feladatok jelentenek. Miközben éltünk a mának, aközben görgettük magunk előtt az adóssághalmazt, egyre nagyobb terheket hagyva a későbbi generációknak. Egyik kormányzatnak sem volt bátorsága hozzálátni ennek az adóssághalmaznak a felszámolásához, vagy egyáltalán szembenézni vele. Ez volt jellemző a nyolcvanas években. Utána egy nagy, és bizonyos értelemben soha vissza nem térő alkalom következett: 1990, az első szabadon választott parlament, az első demokratikusan választott kormány hivatalba lépése. Az új kormány elmulasztotta a nagy történelmi alkalmat, és megint csak nem látott neki e problémakör megoldásához. Ez ugyanis mindenkor népszerűtlen lett volna. Márpedig a népszerűtlen intézkedéseket inkább örökösen halogatták. Utána adódott még egy lehetőség – igaz, nem olyan nagymérvű, mint az 1990-es történelmi alkalom. Közismert viszont, hogy minden új kormányciklus kezdetén, a mézeshetek idején, az első száz napban lehet megtenni a nehéz lépéseket. Ezt a lehetőséget megint nem használták ki. Végül az ismételt halasztások után került sor erre az intézkedéscsomagra.

Szabó L. Zs.: Ön egy 1993-as[2] írásában nemcsak a halogatást említette, hanem egyfajta transzformációs recessziót is. Mi ez a transzformációs recesszó?

Kornai J.: Itt több tényező adódik össze. Pusztán a rendszerváltás is gazdasági nehézségeket okoz. Az árak felszabadulnak és a korábbi kényszerű, államilag diktált árak helyébe új árak lépnek; emiatt át kell rendeződnie a gazdaságnak, a termelésnek, a fogyasztásnak. Ennek az átrendeződésnek nincsenek meg azonnal a feltételei; tehát maradnak nagy, kihasználatlan kapacitások. Makroökonómiai változások mennek végbe, a korábbi hiánygazdaságból többletgazdaság lesz, eltűnnek a sorok, de ezzel együtt megváltozik a kereslet és kínálat általános aránya. Ez is visszaeséshez vezet. Maguknak az új mechanizmusoknak, új jogszabályoknak a megteremtése is eltart egy ideig, és koordinációs vákuum keletkezik egy időre. Tehát nagyon sok tényező együttesen azzal a következménnyel jár, és ez megfigyelhető valamennyi poszt-szocialista gazdaságban, hogy a termelés kisebb vagy nagyobb mértékben, rendszerint elég nagy mértékben visszaesik. És ez hozzáadódott a bajainkhoz. A jelennek élés, a problémák megoldásának halogatása és a transzformációs recesszió együttvéve sodorta nagyon nehéz gazdasági helyzetbe az országot.

Szabó L. Zs.: Pedig ön 1989-ben, 1993-ban, illetve 1994-ben is igen pontosan leírta[3], hogy melyek lennének azok a teendők, amelyeket mindenféleképpen meg kell tenni ahhoz, hogy ebből a recesszióból ki lehessen lábalni. Ha összefoglalná ezeknek az írásoknak a lényegét.

Kornai J.: Túl sokat kér; ez elől egy kissé ki akarnék térni. 1989-ben egy egész kis könyvet írtam a gazdasági átalakulásról és attól kezdve tanulmányok sorozatát. Nehéz lenne ezeket most néhány mondatban összefoglalni. Talán csak példaként említem a költségvetés kérdését. A költségvetési deficit radikális rendezésének a javaslatát vagy igényét az 1989-es könyvem már nagyon erősen hangsúlyozta. 1992-ben pedig publikáltam egy tanulmányt, amelynek a középpontjában a

[2] Lásd Kornai János (1993*c*).

[3] Lásd Kornai János (1989), (1993*c*), valamint a kötet 2. tanulmányát.

költségvetés problémája állt. Ott fiskális csapdákról beszéltem; tehát azt a gondolatot vetettem fel, hogy az átmenet szinte elkerülhetetlenül súlyos fiskális nehézségeket okoz. Az állami bevételek összeszedésének az a régi, egyszerű módja, hogy mindössze néhány ezer állami vállalattól a nemzeti bank leemeli az adóterheket, megszűnt. A gazdaságban a vállalati adózás keretében egyszerre százezernyi szereplő jelenik meg és a személyi jövedelemadó révén sok millió. A gazdaság szereplőinek egy része átmegy az adóhatóságok által meg nem fogott szürke és fekete szférába, ami nagy nehézségeket teremt bevételi oldalon. Ugyanakkor kiadási oldalon velünk maradnak a korábban vállalt nagy jóléti kötelezettségek, és megjelennek olyan jóléti feladatok is, mint a munkanélküli-segély, amellyel azelőtt nem kellett szembenéznünk. Ez súlyos fiskális gondokat idéz elő. Tehát azok a problémák, amelyek ma ennyire előtérbe kerültek, jó néhány más közgazdasági írásban, más szerzők munkáiban és az én írásaimban is jóval korábban felmerültek.

Szabó L. Zs.: Ha ennyire világosak voltak a problémák, akkor ön szerint miért most, illetve miért csak most hozták meg ezeket az intézkedéseket?

Kornai J.: Szeretek az írásaimban orvosi-egészségügyi metaforákat használni – hadd használjak itt is ilyen metaforát. Adva van egy szívbeteg. Tudjuk: elég nagy a valószínűsége annak, hogy a szívbeteg előbb-utóbb szívrohamot kap, amely vagy végzetes vagy legalábbis súlyos egészségügyi károsodást okoz. Betege válogatja, hogy mikor kezd a szívbetegségével valamit. Van, aki már nagyon korán elkezd védekezni, egészséges életmódra tér át, leszokik a dohányzásról, keveset iszik, nem eszik túl sokat – és így tovább. Van, aki ezt nem teszi meg. És amikor az orvosa egyre rosszabb EKG-leleteket tesz eléje, még akkor se teszi meg. Talán amikor a szomszédját szívroham érte, rászánja magát. És van, aki ekkor sem vonja le a következtetéseket, hanem csak akkor, amikor már őt magát utolérte a szívroham. Azt hiszem, hogy Magyarországon az zajlott most le, hogy a doktorok – belföldi és külföldi doktorok – egyre vészjóslóbb leleteket tettek a beteg asztalára. Ráadásul előfordult az is, hogy itt-ott valahol a világ-

ban megkapták a szívrohamot, és ez figyelmeztetés volt: minket is utolérhet. A katasztrófa-előrejelzéseknek, az igazi nagy gazdasági bajtól való előzetes megrettenésnek van itt valószínűleg szerepe. Egyszerre csak betelik a pohár, és akiknek a kezében van a döntés, úgy érzik, hogy tovább már nem lehet halogatni.

Szabó L. Zs.: Nyilván hozzájárultak ehhez bizonyos gazdasági mutatók is. Melyek azok a főbb gazdasági mutatók, amelyek ezt az immár tarthatatlanná váló helyzetet jellemzik?

Kornai J.: Azt hiszem, a rövid lejáratú stabilizációs problémák közül a legfontosabb a külső egyensúly problémája, ami közvetlenül a fizetési mérleg egyensúlyzavarában mutatkozik meg. Magyarországon a fizetési mérleg negatívuma elsősorban a kereskedelmi mérleg problémáival függ össze – tehát az export és az import arányaival. Én ezt érzem a leginkább veszélyes zónának. Itt olyan jelenségek mutatkoztak, amelyek világossá tették a helyzet tarthatatlanságát. Magyarország már 1993-ban erősen negatív kereskedelmi mérleget produkált – lényegesen többet importált, mint amennyit exportált. 1993-ban még megfordulhatott a fejünkben az, hogy ez talán egyszeri jelenség, és majd helyreáll egy ennél jobb arány. A helyzet akkor vált igazán súlyossá és nagyon szorongatóvá, amikor 1994 másodízben nagyon erősen negatív fizetési mérleget hozott. Itt közismertek a számok: a negatív egyenleg 9-10 százaléka a GDP-nek. Ez elviselhetetlenül magas arány. Ha egy ország két évig ilyen fizetési mérleget és ehhez tartozóan ennyire negatív kereskedelmi mérleget mutat fel, akkor lépni kell. Azt hiszem, nincs olyan józan közgazdász a világon, aki azt mondaná, hogy emellett csak úgy el lehet menni.

Szabó L. Zs.: Érdekes, amit mond, mert 1993-ban[4] még engedékenyebb volt a fizetési mérleg hiányával kapcsolatban. Bár akkor is írta, hogy nem szabad megengedni azt, hogy ez egyfajta válságos helyzetet idézzen elő.

Kornai J.: Én mindvégig azon az álláspontón voltam, hogy a fizetési mérlegnek egy józan és elfogadható negatívuma bizonyos fel-

[4] Lásd Kornai János (1993*c*).

tételek mellett elviselhető. Sőt, tovább mennék, teljesen normálisnak és egészségesnek tartom azt, hogy egy nagy átalakulásban lévő, közepesen fejlett ország külföldi erőforrásokat is igénybe vesz a maga fejlesztési céljaihoz. Amikor a dolgok egy kissé jobban állnak, akkor ezt nyugodtan tegyük. Ez egy dolog. Más az, amikor olyan helyzet alakul ki – kumulatíve, a bajok fokozatos fölhalmozódása révén –, amelyben éppen az a veszély fenyeget, hogy megakad a külföldi erőforrások normális beáramlása az országba. Nem nyugodhatnánk bele abba, hogy ide nemcsak hogy tőkét ne hozzanak be, hanem tőkét kivigyenek – vagy esetleg pánikszerűen kimenekítsenek. Ilyen helyzetben változtatni kell. Olyan intézkedésekre van szükség, amelyek az ország hitelképességét, megbízhatóságát, a befektetésekkel kapcsolatos vonzerejét erősítik.

Szabó L. Zs.: Ha már említette az előbb a fizetési mérleggel kapcsolatban az adósságállományt is, akkor talán térjünk egy kicsit vissza arra, hogy milyen összefüggés van a fizetési mérleg hiánya, az adósságállomány, illetve a gazdasági növekedés, a bruttó hazai termék növekedése között?

Kornai J.: Ami most Magyarországon kívánatos, az a GDP felhasználásának a szerkezeti változása. És félő, hogy most, amikor a stabilizációs intézkedésekről van szó, kissé elsikkad a vitákban ennek a szerkezeti változásnak a gondolata. A kívánatos szerkezeti változás az, hogy Magyarország többet exportáljon, és többet ruházzon be. Beruházásaink számottevő része is az export szolgálatában álljon – tehát olyan kapacitások jöjjenek létre, amelyek az exportálható termékek körét bővítik. Ez nem mehet végbe másképp – ha egyszer adott a GDP –, mint úgy, hogy ha valamit növelni akarunk, akkor valamit csökkenteni kell. Ezért a fogyasztásnak kell relatíve, a GDP felhasználásának többi tételéhez képest csökkennie. Ezen belül az a kívánatos, hogy inkább az állami fogyasztás, a költségvetés által finanszírozott fogyasztás csökkenjen, mint a költségvetésen kívüli szféra fogyasztása. További kívánatos változás az import csökkenése. Pontosabban, ha mindezt dinamikusan nézzük, akkor a relatíve gyorsabban növekvő rész legyen az export és a beruházás – a sokkal lassabban növekvő rész, vagy akár egy ideig stagnáló

rész legyen az import. Ezzel álljon helyre a fizetési mérleg, elsősorban a kereskedelmi mérleg és a folyó fizetési mérleg egyensúlya. Ezek lennének a kívánatos szerkezeti változások.

Két dologtól szeretnék tartózkodni. Tartózkodni akarok attól – mert nem értek egyet azokkal, akik ezt teszik –, hogy a kérdést „vagy-vagy" formában tegyük föl. Tehát azt mondjuk, hogy foglalj állást, te stabilizációpárti vagy-e, vagy növekedéspárti? Nem szeretnék azonban belemenni olyasféle orwelli kettős beszédbe se, hogy egyszerűen egy csavarintással azt mondjam, hogy ami jó az egyiknek, az jó a másiknak is, hogy egyszerre akarjuk ezt is, azt is. És akkor majd úgy teszünk, mintha ez magától értetődő lenne. Valójában ezek részben egymást kiegészítő törekvések, de van közöttük ellentmondás is. Ezért olyan iszonyatosan nehéz gazdaságpolitikát csinálni, és a gazdaságpolitikához felelősségteljesen hozzászólni. Mi az, ami kölcsönösen kizárja egymást? Kizárja egymást az, hogy most hamar rendbe hozzuk a fizetési mérleget – nem is rendbe hozzuk, csak egyáltalán elviselhető állapotba hozzuk –, és ugyanebben a pillanatban fiskális úton gőzerővel élénkítsük a termelést, és ezáltal azonnal látványos eredményeket is érjünk el. Aki ezt a kettőt egyszerre ígéri, az komolytalan és felelőtlen. És én ezt nem ígértem, nem javasoltam. Most sem tanácsolnám senkinek, hogy ezt ígérje. Egyfajta párhuzamos gondolkozást tartok fontosnak. Ennek a párhuzamos gondolkozásnak a megértésére van először is szükség, majd pedig következetes alkalmazására.

Szabó L. Zs.: De mit nevez párhuzamos gondolkodásnak?

Kornai J.: Vannak olyan intézkedések a növekedés érdekében, amelyeket most kell megtenni, amelyek nem halaszthatók, és amelyek ugyanakkor nem mennek a sürgősen napirenden lévő stabilizációs feladatok rovására. Szándékosan kezdem olyan példával, ami szerepel a kormánycsomagban: az export és az import támogatására szolgáló speciális bankintézmények kifejlesztése és támogatása. Ez rendkívül fontos; ha nem is azonnal, de előbb-utóbb hozzásegít az exportvezérelt növekedéshez. Megoldatlan probléma évek óta a beruházásfejlesztés hosszú távú hitelekkel való ellátása. Ki kell építeni egy olyan hitelrendszert – és ez most már megkezdődött, de azt hiszem, nem folyik

elegendő erővel –, amely a hosszú távú beruházási hitelezést segíti elő. Az adórendszerben már bevezetésre kerültek, de talán további intézkedésekkel ki lehet őket egészíteni, olyan rendszabályok, amelyek beruházásra ösztönöznek. A vámfelárral kapcsolatban lehetséges – és ez részben megint csak megtörtént – annak a biztosítása, hogy a befektetési célú import kedvezményekben részesüljön – és így tovább. Számos olyan intézkedés van, amelynek a halogatása még későbbre tolná a növekedést. Ezeket most kell megtenni, és ezek jól beleférnek egy rövid távú kormányprogramba. Itt elmondom az egyik aggályomat. Az a benyomásom, hogy ez nem kap elég figyelmet, nem kap elég hangsúlyt. Lehet, hogy a cselekvésekben igen – azt nem tudom eléggé nyomon követni. Biztos azonban, hogy a megbeszélésekben, a nyilvánosságnak szánt nyilatkozatokban nem kap elég hangsúlyt. Mindenkit elkapott az azonnali és rövid távú feladatok elvégzésének és vitatásának a láza. A jelenlegi kormányprogram védelmezői és bírálói, mérsékelt és éles bírálói egyaránt a rövid távú problémákról vitatkoznak – és eközben elsikkad az, hogy az országnak közép- és hosszú távú problémái is vannak. És még akkor is, ha a lehető legjobban sikerül a rövid távú program, nyitva marad számos kérdés. Kötelező feladatként előírnám – ezt félig ironikusan mondom, de azért félig komolyan gondolom –, hogy a miniszterelnöktől kezdve a pénzügyminiszteren át a szakszervezetekig, a parlamenti képviselőkig mindenki köteles legyen munkaidejének meghatározott százalékában az ország közép- és hosszú távú problémáival foglalkozni, olyan megbeszéléseken részt venni, olyan anyagok kidolgozásába bekapcsolódni, olyan anyagokat vitatni, amelyek túlmutatnak 1995-ön és 1996-on, és bátran hozzányúlnak – mert ez nem kis bátorságot igényel – a közép- és hosszú távú feladatokhoz.

Szabó L. Zs.: Erre a hosszú távú gondolkodásra azért is szükség volna, mert eddig csak általában az intézkedések drasztikusságáról beszéltek. Ön korábban a fokozatosság híve volt. Mit szól most ehhez a hirtelen bevezetéshez?

Kornai J.: Ha nem veszi rossz néven, egy kicsit kiigazítanám a kérdésben foglalt megjegyzést azzal kapcsolatban, hogy én minek a híve voltam. Sokan szeretnek két dobozt alkalmazni ezekben a viták-

ban, az egyikbe beteszik azokat, akiket úgy neveznek, hogy a fokozatosság hívei, és a másik dobozba pedig azokat, akik a gyors, rapid megoldások, sokkterápiák, big-bang megoldások hívei. Saját személyemet illetően én úgy érzem, hogy egyik dobozba se illek bele jól. Hadd kezdjem egy korábbi példával. Az 1989-ben írott könyvemben azt javasoltam, hogy a privatizálás, a társadalom átalakítása fokozatosan menjen végbe, de ugyanakkor határozottan úgy foglaltam állást, hogy a makrostabilizáció ügyében erélyes és gyors műtétre van szükség. Később több kérdésben, makroügyekben is fokozatosságot javasoltam. Azt tudom mondani ezzel kapcsolatban is, amit az előbb már említettem, én nem egyszer és mindenkorra vagyok mindenben a fokozatosság pártolója, vagy mindenben a hirtelenség és drasztikusság híve. Álláspontom a mindenkori helyzettől és az adott feladattól függ. A fokozatosságnak sok előnye van. Az egyik előnye, hogy kisebb megrázkódtatással jár azok számára, akiket az intézkedés érint. Előny az is, hogy a hibákat könnyebb kijavítani. Egy fokozatos kis lépés, ha kiderül róla, hogy nem teljesen jó irányba mutat, aránylag könnyen kiigazítható. A hirtelen nagy intézkedéseken nehezebb változtatni. Ugyanakkor vannak olyan körülmények, amelyekben elkerülhetetlen a drasztikus lépés. Ez a helyzet akkor, amikor egy intézkedés nem halogatható tovább, mert az időveszteség növekvő bajokkal jár. Ez a helyzet most Magyarországon: azért kell gyorsan lépni, hogy megelőzzük a nagyobb bajt. A másik körülmény – és a mi esetünkben ezt is figyelembe kell venni –, amikor az intézkedés erélyessége, bátorsága önmagában is kedvező hatással jár. Azt hiszem, hogy ez most nagyon fontos Magyarország számára. A világ aggódva figyeli a különböző posztszocialista átmenetben – vagy más átmenetekben, diktatúrából demokráciába való átmenetben – lévő országokat, s időnként kételkedik azoknak a sikerében. Magyarországnak nemzeti érdeke demonstrálni, hogy el van szánva a ház rendbehozására. Tehát a lépés elszántsága önmagában is közgazdasági tényező.

Szabó L. Zs.: De helyre tudja-e állítani a nemzetközi közvélemény, illetve a nemzetközi befektetők bizalmát ez az intézkedéssorozat?

Kornai J.: Sokan úgy érzik, hogy nem kell olyan nagyon törődni a nemzetközi közvéleménnyel, sokkal fontosabb számunkra a magyar közvélemény. Szerintük az valamiféle szolgai megalázkodás, hogy a nemzetközi közvéleményre egyáltalán odafigyelünk. Azt hiszem, ez eléggé gyermeteg elképzelés. Nem nemzeti büszkeség vagy nemzeti öntudat kérdése, hogy odafigyelünk-e a külföld véleményére. A világ – így szokták mondani – globalizálódott. A világ gazdasági élete teljesen összefonódott. Magyarországnak szüksége van a külföldi üzleti világra, mint hitelezőre – mert állandóan szükségünk van hitelek felvételére – többek között azért is, hogy az adósságtörlesztésünk egy részét hitelek segítségével rendezzük. Szükségünk van befektetőkre. Szükségünk van arra, hogy a privatizálás folyamán olyan vevőink legyenek, akik új technológiát tudnak hozni. Szükségünk van külföldi partnerekre exportőrként és importőrként is. Tehát ahhoz, hogy a minket körülvevő világ bizalma megmaradjon irányunkban, nagy nemzeti érdek fűződik. És ha az ország makrogazdasági mutatói igazán rossz helyzetbe kerülnek, akkor a bizalom helyreállítását vagy a bizalomnak a prolongálását az segíti elő, ha azt érzékelik, hogy a magyar kormányzat energikusan hozzálátott ezeknek a bajoknak a kiküszöböléséhez. És ennyiben igenis segít.

Szabó L. Zs.: De gondolom, hogy a bizalom helyreállítására nemcsak külföldön, nemzetközi szinten van szükség, hanem idehaza is.

Kornai J.: Ez teljesen így van. És itt most hadd emeljek ki egy olyan összefüggést, ami rendszerint elsikkad. Ha befektetőről van szó, akkor sokan csak a külföldi befektetőre gondolnak, holott ugyanilyen mértékben fontos számunkra a belföldi befektető is. Tulajdonképpen ideje leszokni arról, hogy a befektetők között valami nagyon éles határvonalat képzelünk el. A pénznek, a befektethető vagy a kölcsönadható pénznek igazából nem kell vízumot kérnie, és nem kell állampolgársági bizonyítványt bemutatnia. Ha egy magyar befektető bizalma megrendül a magyar gazdaság iránt, és úgy érzi, hogy itt valami nagy baj fenyeget, legálisan vagy féllegálisan módja van kivinni a pénzét. Ezt adminisztratív úton lehet lassítani vagy korlátozni, de igazából megakadályozni nem lehet – és ezért nem is érde-

mes. Nem azzal kell itt tartani a hazai befektetői tőkét, hogy megtiltjuk a kivitelét – amennyi adminisztratív korlátozás szükséges, azt meg kell tenni, de ez semmiképp sem tud fő eszközzé válni. Azzal kell itt tartani, hogy a befektető úgy érezze, itt jó helyen van a pénz, gyümölcsözni fog.

Szabó L. Zs.: A kormányintézkedések közül a legnagyobb vihart az kavarta, hogy a szociális ellátásokat le fogják faragni. Ezzel kapcsolatban gyakran idézik az ön 1992-es koraszülött jóléti állam kifejezését.[5] Mit értett ön ezen?

Kornai J.: A koraszülött jóléti állam fogalmán azt értettem, és azt értem most is, hogy egy ország a reális gazdasági lehetőségeihez képest előreszaladt.

Szabó L. Zs.: Nálunk akkor most ezek szerint ez történt, legalábbis szociális, jóléti téren?

Kornai J.: Igen. És nem is egyszerre ment végbe ez, hanem hosszú idő alatt épült fel a mai jóléti rendszer – azt kell mondanom, hogy egy, két, három évtized alatt. Már a hetvenes, nyolcvanas években kezdődött, és a kilencvenes években tovább folytatódott. Tehát még olyankor kezdődött el, amikor az ország termelése felfelé ívelt, de folytatódott akkor is, amikor az stagnálni, illetve csökkenni kezdett. Ettől a teherbíró képesség és a jóléti szolgáltatásokban folytatott állami aktivitás közötti olló tovább nyílt. Nem vagyok a jóléti állam felszámolásának a híve, és bizonyára nem vagyok ellensége a jóléti államnak. Ellenkezőleg, a jóléti államot a XX. század civilizációja egyik nagy vívmányának tartom, értéknek, amelyet meg kell őrizni, és amelyre, mint a nyugati civilizáció tagjai, büszkék lehetünk. Egy dolog azonban azt mondani, hogy ez vívmány, amit meg kell őrizni – és másik dolog azt hinni, hogy változatlan formában és változatlan mértékben kell megőrizni. A jóléti állam túlszaladt a kívánatos mértéken. Ezt csökkenteni kell, reformálni kell és ugyanakkor megtartani olyan mértékben, amilyen mértékben kívánatos és szükséges.

[5] Lásd Kornai János (1992*a*).

Szabó L. Zs.: Az 1994-es cikkében a rászorultság elvének alkalmazását javasolja.[6] Ezt a kormányprogram most szinte szó szerint fel is vállalta. De mi ez a rászorultsági elv, illetve hogyan lehet megvalósítani?

Kornai J.: Sokféleképpen lehet a jövedelemeloszlást befolyásolni. Az állam sokféleképpen avatkozhat be, és el kell döntenie, hogy kinek kedvez, kinek a hátrányára. Az újraelosztás nem azt jelenti, hogy az állam valamilyen végtelen kasszából csak úgy jóságosan osztogat. Amikor valakinek ad, akkor valakitől elvesz. A rászorultsági elv hangsúlyozása azt jelenti, hogy lehetőleg az állam ne adjon annak, aki nincs rászorulva. Tulajdonképpen a negatív formában való megfogalmazás teszi az elv etikai tartalmát világossá. Nem kell állami adományokban, segélyekben részesíteni azt, akinek erre nincsen szüksége, hiszen ha őt is ebben az adományban részesítjük, akkor azt a rászorultaktól vesszük el – tehát a pénz nem a levegőből fog pottyanni. És azt a gyakorlatot már nem lehet vég nélkül folytatni, hogy ezt az adományt külföldi kölcsönből fedezzük, mert akkor viszont a jövő generációtól vesszük el. Ezt jelenti a rászorultsági elv. Egy másik elv: a legtöbb közgazdász – köztük én is – kritikusan néz minden olyan mechanizmusra, amely monopolhelyzeten alapul. A probléma a nálunk kialakult jóléti rendszerrel kapcsolatban az, hogy ez monopólium. Korábban kizárólag állami monopólium volt. Később egyes szférákban az állam kezéből átkerült korporatista jellegű képződmények, nevezetesen a társadalombiztosítási önkormányzatok kezébe. Ezek azonban szintén állami hátvéddel rendelkeznek, teljesen centralizáltak és monopóliumuk vagy szinte teljes monopóliumuk van. Meggyőződésem, hogy a monopólium nem jó, több okból sem. Egyrészt, mert csökkenti a hatékonyságot. Ha egy szervezetnek korlátlan monopóliuma van, akkor nincs késztetve arra, hogy a feladatát a lehető legjobban lássa el – hiszen teljesítményét nem is lehet igazán mérni, mert nem lehet összevetni egy másik olyan szervezet tevékenységével, amellyel versenyez. Az ellátásban részesülő egyén ki van szolgáltatva a monopóliumnak, nincs választási

[6] Lásd a kötet 2. tanulmányát.

lehetősége. Egy magyar nyugdíjas kiszolgáltatott a nyugdíjintézménynek, és a nyugdíjintézmény kiszolgáltatott a mindenkori parlamentnek és kormánynak, amelyik évről évre diszponál arról, hogy 11 százalékkal, 9,5 százalékkal vagy 14 és 3/4 százalékkal emeli-e a nyugdíjakat. A nyugdíjas joggal érzi úgy: nem attól függ a nyugdíja, hogy egész életén át hogyan dolgozott és mi történt a pénzével, hanem attól, hogy a politikusok, a kormányok, az ellenzék, az éppen egymással napi küzdelemben lévő politikai erők milyen döntésre jutnak. Ezt a kiszolgáltatottságot kell csökkenteni a jóléti rendszer reformjával.

Szabó L. Zs.: És hogyan lehet ezt a monopolhelyzetet felszámolni?

Kornai J.: A felszámolás útja az, hogy nem egyetlen állami vagy félállami jóléti biztosítási, társadalombiztosítási rendszer van, hanem emellett megjelennek nonprofit intézmények és kereskedelmi, profit alapon működő vállalkozások is. Tehát ebben az értelemben egy háromszektoros formára van szükség. Szükség van állami redisztributív jóléti rendszerre, amelynek bevételi oldalát közadók módjára behajtott járulékok fedezik. Emellett azonban szükség van a munkaadók és a munkavállallók önkéntes befizetésein alapuló nonprofit intézményekre, valamint szabályos piaci jellegű, kereskedelmi alapon működő intézményekre is. Ennek a három szektornak ki kell egészítenie egymást – de bizonyos fokig versenyeznie is kell egymással. Tíz vagy húsz év múlva, mire egy ilyen többszektoros rendszer teljesen kiépül és érett formában működik, az akkori magyar lakosnak legyen választási lehetősége abban, hogy milyen mértékben hagyatkozik az állami szolgáltatásra, és ha teheti, ha kész erre megtakarításokat áldozni, mennyiben tud ezen túllépni.

Szabó L. Zs.: Viszont a lakosság nagy része azt, hogy a szociális kiadásokat lefaragták, elvonásként éli meg, mégpedig azért, mert az ön által említett intézmények még csak kezdeményekben léteznek.

Kornai J.: Ezek az intézmények nem tudnak létrejönni egyik napról a másikra. Kialakulásuk csak fokozatos lehet. Alapjában véve a gazdaság szereplőinek az önérdekén kell alapulniuk – a gazdaság szereplői alatt itt a vállalatokat, a munkaadókat is értem, és a munkavállalókat –, az önkéntesség elvének kell érvényesülnie, és ehhez idő

kell. Tehát nem képzelem azt, hogy azt a szerepet, amelyet ezeknek el kell játszaniuk, már holnap be tudják tölteni. Ez talán jó példa arra, amit azzal kapcsolatban mondtam korábban, hogy miközben el vagyunk foglalva a rövid távú feladattal, nem halogathatjuk a hosszú távú feladatot. Nagyon sajnálatosnak érzem, hogy a jóléti szféra nem állami szektorának a fejlesztése csak mostanában kerül napirendre. Sok évet hiába vesztegettünk el. Ha ez napirendre kerülhetett volna 1990-ben, ma már sokkal előbbre tartanánk. Ehhez az kellett volna, hogy a jóléti rendszerek reformjának kérdéseit négy éven át ne tabuként, lábujjhegyen járják körül. Senki nem mert róla beszélni. Minden politikus általános formában helyeselte, mondván, hogy igen, szükség van államháztartási reformra, de senki sem mert kirukkolni a farbával, hogy ez mit is jelent. Az átmenet során elkerülhetetlenül vannak vesztesek, vannak, akik ideiglenesen vesztesek, vannak, akik tartósan vesztesek – van, aki veszít, van aki nyer. Arra kell törekedni, hogy ez differenciáltan menjen végbe. Tapintatosan kell végezni, emberségesen, megértve az emberek gondját és megtárgyalva velük. Még ha vannak is ennek az átalakulásnak fájdalmas mozzanatai, minél kisebb fájdalommal, minél inkább csillapítva menjen végbe, s ne brutálisan.

Szabó L. Zs.: Említette, hogy a politikusok nem mertek vagy nem akartak a jóléti államhoz hozzányúlni. Talán azért sem, mert él egy olyan kép a közvélemény fejében, hogy aki a jóléti államhoz nyúl, az tulajdonképpen a munkavállalók, a dolgozók ellen vét?

Kornai J.: Ha ezt a szót halljuk, hogy dolgozó vagy munkás, és ehhez hozzákapcsolunk olyan kérdéseket, mint a jövedelem vagy a kereset, akkor az én számomra az első kérdés, ami felmerül: mennyi az a reáljövedelem, amelyet a dolgozó ember a munkája után kap? Amelyet azért fizetnek neki, mert dolgozik. Ezt a beszélgetést nem tömtük tele adatokkal, de itt hadd idézzek egy számot. 1960-ban az összes jövedelem 80 százaléka munkából származó jövedelem volt. Ez az arányszám azóta évről évre csökkent, s 1992-re lement 52 százalékra. Azt hiszem, ez meghökkentő szám. Nagyon el kell rajta gondolkozni. Azt jelenti, hogy a magyar társadalom jövedelmének csak kereken minden második forintja származik közvetlenül a munkából.

Most kérdezem én, ez hogyan fér össze a munka megbecsülésével? Hogyan fér össze olyan értékrenddel, amely elsősorban a munkát, a teljesítményt akarja jutalmazni és ösztönözni? Teljesen időszerű, szükséges, nélkülözhetetlen mind közgazdasági, ösztönzési szempontból, mind pedig etikai szempontból, hogy a munka kapjon nagyobb megbecsülést, és a munka részesüljön az összjövedelmeken belül nagyobb díjazásban.

Szabó L. Zs.: Ehhez viszont épp az kellene, hogy legyen is munka. Magyarországon igen magas szintre állt be a munkanélküliség. Megoldható-e ez a probléma?

Kornai J.: Bizonyos fokú munkanélküliség együtt jár a piacgazdaság rendszerével. Nem mindegy azonban az, hogy ez 3, 5, 10 vagy 20 százalék-e. A jelenlegi magyar munkanélküliség aránya magas – bár vannak európai országok, ahol ennél magasabb. Amire nekünk ma törekednünk kell, az először is defenzív jellegű. Elejét kell venni annak, hogy a magyar gazdaság súlyos, katasztrofális állapotba jusson, termelési válságba kerüljön, a termelés zuhanni kezdjen. Emiatt még a mainál is sokkal nagyobb munkanélküliség keletkezne. A másik, hogy a munkanélküliség csökkentésére kell törekedni. Igazán, tartósan és megbízhatóan akkor tudjuk a munkanélküliség szokásos szintjét a maihoz képest lényegesen lejjebb vinni, ha Magyarország növekedési pályára lép, és ha elérjük azt, hogy az ország GDP-je sok éven át legalább 3-4 százalékos ütemben növekedjék. Ez az, ami a munkanélküliség tartós csökkentéséhez vezet.

Szabó L. Zs.: Végezetül kapcsolódva a beszélgetés címéhez, mikor lesz már végre megindulás felfelé a meredek úton?

Kornai J.: Ez attól függ, hogy miként méri az út meredekségét. Itt a saját hasonlatom foglya vagyok, hisz sokszor játszadoztam az út fogalmával korábbi írásaimban is, és ennek a mai beszélgetésnek is ez lett a címe. Egyrészt már rajta vagyunk, a meredekséget már érezzük, ha a meredekség azt jelenti, hogy átéljük a kapaszkodás fáradalmát. Aki felfele megy és közben még valamit csinál, az lihegni kezd, zihál a lélegzete – ezt érezzük, ennyiben tehát rajta vagyunk a meredek úton. És érezzük azt is, hogy az út most meredekebb lett, mert eddig lapá-

lyosabb úton jártunk. Olyan úton jártunk, amiről sokszor azt mondjuk, hogy a lábunk cuppogott a sárban, és csak úgy evickéltünk. Azt is szokták mondani, hogy tovazötyögtünk ezen az úton. Most egyszerre azt érezzük, hogy meredekebb lett.

A „felfelé" kifejezés persze mást is jelenthet. Mikor fogja a Statisztikai Hivatal azt jelenteni, nem egyszer, de több éven át egymás után, hogy nő az ország termelése, nő az ország fogyasztása, és ezzel együtt nő az egy főre jutó átlagos fogyasztás is? Erre azt tudom felelni, hogy nem tudom. Ezzel kapcsolatban nem szeretnék semmilyen prognózist adni. Óva intenék bárki mást is attól, hogy most kijelentse: még egy-két év, és attól kezdve már tartós lesz a növekedés. A növekedés olyan folyamat, amelyet anomim, névtelen erők határoznak meg; nincs olyan jós, aki képes volna megjósolni. A GDP növekedése, a termelés növekedése, a fogyasztás növekedése végső eredménye egy olyan tevékenységnek, amelyben millióan vesznek részt – amelyben részt vesz a kormány, részt vesz minden parlamenti képviselő, minden szakszervezeti vezető, a sajtó minden munkatársa és részt vesz minden magyar munkaadó és munkavállaló. Ezek együttes teljesítményétől függ. Mindegyikük követhet el külön-külön és együttvéve kis hibákat vagy végzetes nagy baklövéseket. És akkor három év múlva is ott tartunk, ahol most vagyunk – vagy még rosszabb helyzetbe kerülünk. Nem zárom ki azonban az esélyét annak, hogy itt valamennyi résztvevő azt teszi, amit ebben a nehéz helyzetben, ezen a meredek úton tennie kell. És akkor az eredmények hamar mutatkozhatnak. Nem okvelenül rögtön minden mutatószámban, de sok mutatószámban, nem rögtön mindenki számára, de minél előbb, minél több ember javára. Az esélyek erre megvannak, és a többi rajtunk múlik.

4.
A MAGYAR GAZDASÁGPOLITIKA DILEMMÁI

A stabilizációs program elemzése

I. BEVEZETÉS[1]

Tanulmányomban a magyar gazdaságpolitika időszerű problémáit szeretném szélesebb közgazdasági perspektívába helyezni. A kiindulópont az 1995. március 12-én bejelentett stabilizációs csomag, amely három fő elemből tevődik össze:

1. Azonnali hatállyal radikálisan leértékelték a forintot, s előre kijelölték a forint további folyamatos leértékelésének pályáját, egészen az év végéig. Emellett jelentős importfelárat (vámpótlékot) vetettek ki.

2. A költségvetési kiadások lényeges csökkentését írták elő. Ez kiterjed számos előirányzatra, a többi között a jóléti kiadások több tételére is. A módosítások jelentős mértékben csökkentik már 1995-ben, de még inkább 1996-ban a költségvetési hiányt.

---

[1] A tanulmány *A politika és a gazdaság kölcsönhatása a posztszocialista transzformáció időszakában* című OTKA-kutatás keretében, a Collegium Budapest támogatásával készült. Hálás vagyok munkatársam, Kovács Mária segítségéért az adatok összegyűjtésében és a tanulmányban tárgyalt problémák tisztázásában. A tanulmány egy korábbi változatát előadtam a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen és a Friedrich Ebert Alapítvány rendezvényén; tanulságosak voltak számomra az ott elhangzott felszólalások. A kutatás folyamán konzultáltam többek között Akar Lászlóval, Ámon Zsolttal, Andorka Rudolffal, Francis Batorral, Michael Brunoval, Richard Cooperrel, Dániel Zsuzsával, Erdős Tiborral, Gács Endrével, Stanley Fischerrel, Hamza Eszterrel, Kopits Györggyel, Kovács Álmossal, Neményi Judittal, Robert Solow-val, Surányi Györggyel, Tardos Mártonnal és Urbán Lászlóval; valamennyiüknek köszönöm az értékes tanácsokat.

3. A kormányzat fékezni kívánja a nominális bérek és keresetek növekedését. Ennek érdekében szigorú határokat szabott a költségvetési szektor által fizetett személyi jövedelmeknek és a többségi állami tulajdonban lévő vállalatokban végbemenő béremelkedésnek. A program arra számít, hogy az állami szektornak ez a magatartása fékezni fogja a bérek emelkedését a magánszektorban is.

Amikor ezeket a sorokat írom, már negyedév telt el a bejelentés óta. Azóta a kormány szándéka megtestesült előbb egész sor kormányhatározatban, később pedig a parlament többsége által elfogadott stabilizációs törvényben. Ennyiben a március 12-i stabilizációs program ma már a magyar gazdasági élet tényeihez tartozik, és erős hatást gyakorol a dolgok további menetére. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ettől kezdve a program determinálja a gazdaság jövendő pályáját. Kérdés, hogy milyen mértékben, mennyire következetesen fogják végrehajtani a kormány határozatait és a stabilizációs törvényeket. És milyen egyéb, a stabilizációs határozatok jogkörén kívül eső tényezők hatnak majd a gazdaságra? Nemcsak a kormánytól és a parlamenttől függ, hogy mi megy végbe a magyar gazdaságban, hanem az államapparátustól, az érdekvédelmi szervezetektől, a munkaadóktól és a munkavállalóktól – és nem utolsósorban a külvilágtól, kormányoktól, nemzetközi szervezetektől, külföldi bankoktól és vállalatoktól; valamennyien valamiképpen reagálni fognak a március 12-i határozatokra. A gazdaság további útja tele van elágazásokkal, amelyeknél a gazdaság szereplőinek alternatívák közül kell választaniuk. Minden egyes választáshoz dilemmák kapcsolódnak – ezek közül szeretnék néhányat közelebbről megvizsgálni.

Tanulmányomban főképpen makrogazdasági problémákkal foglalkozom. Nyilvánvalóan sok dilemma mikroszinten vetődik fel; továbbá számos probléma az intézmények és a tulajdonviszonyok átalakításával kapcsolatos – ezek azonban a jelen fejtegetések körén kívül maradnak.

A magyarországi posztszocialista átmenet körülményei között három súlyos, nyomasztó feladat állandósult: *1.* a külső egyensúly biztosítása vagy legalábbis javítása, *2.* a belső pénzügyi egyensúly bizto-

sítása vagy legalábbis javítása, és *3.* a reáltermelés visszaesésének megakadályozása, illetve a termelés fellendítésének és a gazdaság tartós növekedésének előmozdítása. Az alapdilemmák közé tartozik e három feladatkör relatív (azaz egymáshoz viszonyított) fontosságának meghatározása; emellett mindegyik feladatkörrel kapcsolatban különkülön is egész sor választási dilemma vetődik fel. A tanulmány sorra veszi ezt a három nagy problémát. Végül a dilemmák egy másik típusával foglalkozom: a politikai és a gazdasági stabilitás összefüggéseivel, a politika és a gazdaságpolitika kölcsönhatásával.

II. A KÜLSŐ EGYENSÚLY

Nézetem szerint most és a közeli jövőben a külső egyensúly, azaz a külkereskedelmi mérleg, a folyó fizetési mérleg és a külföldi adósság problémáinak kell kapniuk a legnagyobb relatív súlyt a rövid távú gazdaságpolitikai megfontolásokban.

Szeretnék ezen a helyen egy rövid szubjektív kitérőt tenni. Vajon a fenti tétel nem minősül-e következetlenségnek, korábban nyilvánosságra hozott gazdasági elveim feladásának?[2] Megítélésem szerint nem. Meg kell különböztetni a gazdasági törekvések végső céljait, *alapvető* és tartós feladatait, az állásfoglalás alapjául szolgáló általános értékeket a *közbeeső* céloktól és operatív feladatoktól. Ami az előbbieket illeti: ezekkel kapcsolatban nem változott az álláspontom; úgy is mondhatnám: világnézetem, „gazdasági filozófiám" változatlan. Meggyőződésem szerint a gazdaságpolitika legfontosabb feladata a gazdaság tartós növekedésének biztosítása. Csak ez teszi lehetővé az anyagi jólét tartós és rendszeres emelését mindenki számára. Tartós növekedés kell a gazdaság és az életkörülmények modernizálásához, a hazai termelés versenyképességének növeléséhez. Sokkal kedvezőbb feltétele-

[2] A közelmúltban több írásom foglalkozott a magyar makroszintű gazdaságpolitika időszerű kérdéseivel (Kornai János, 1992*b*, 1993*c* és a jelen kötet 2. tanulmánya). Ezekkel a korábbi írásaimmal szembesítem mai álláspontomat.

ket teremt olyan strukturális változások megvalósításához, amelyek elejét veszik a súlyos egyensúlyzavarok újratermelésének, elviselhetőbbé teszik az adósságszolgálatot. Más kérdés, hogy a változatlan általános cél érdekében éppen mit kell tenni; milyen relatív súlyt kapjanak a különböző közbeeső feladatok. Ezt, nézetem szerint, a körülményekhez kell igazítani. Amit meg lehetett volna (és nézetem szerint meg is kellett volna) tenni, mondjuk, két és fél vagy három évvel ezelőtt, az pontosan úgy, ahogy azt akkor javasoltam, ma már nem valósítható meg. Nem utolsósorban azért nem, mert az akkori kormány éveken át, majd az 1994-ben választott kormány kilenc hónapon át mulasztásokat követett el. Egy autóvezető kitűzheti maga elé az úticélt, ahová el akar jutni. De nem lehet állandó elhatározása arra vonatkozóan, hogy előnyben részesíti-e a gyorsítást a fékezéssel szemben, vagy hogy jobban szereti-e a balra fordulást, mint a jobbra fordulást. A gyorsítást-lassítást, jobbra avagy balra fordulást attól kell függővé tennie, hogy milyen lesz a forgalom az úton, mi lesz a lámpák állása és így tovább.

És most térjünk vissza a külső egyensúlyhoz! Miért gondoltam még 1994 augusztusában is, hogy ez legfeljebb egyenrangú a többi problémával, és miért hiszem ma már azt, hogy pillanatnyilag ez az első számú gond? Amikor még csak egyetlen teljes naptári év statisztikája jelzett kedvezőtlen helyzetet erről a frontól, még megfordulhatott a fejünkben a feladatok másféle súlyozása. Amikor azonban már a második lezárt naptári évről szóló jelentések közöltek az előzőhöz hasonlóan kedvezőtlen eredményeket, immár elkerülhetetlennek látszott, hogy elsősorban ezen a ponton kell beavatkozni, mégpedig radikálisan.

A legfontosabb adatokat a *4.1. táblázat* ismerteti. Ebből kiderül, hogy az export az 1993. évi súlyos visszaesés után 1994-ben ismét erőteljesen nőtt. Sajnos, az import növekedése alig lassult, s végeredményben a kereskedelmi mérleg mind 1993-ban, mind 1994-ben erősen negatív volt. Főként ennek következtében a folyó fizetések mérlegének deficitje két egymást követő évben elérte, illetve meghaladta a GDP 9 százalékát (lásd a *4.2. táblázatot*). Ez szinte példátlanul kedvezőtlen adat; azt jelenti, hogy az ország veszélyzónába lépett. Első-

4.1. táblázat

Magyarország külkereskedelme: 1990–1994

Mutatók	1990	1991	1992	1993	1994
1. Export					
1.a milliárd USD	9,6	10,2	10,7	8,9	10,7
Változás az előző évhez képest (százalék):					
1.b volumenindex	–4,1	–4,9	1,0	–13,1	16,6
1.c értékindex	5,7	24,3	10,4	–2,8	37,7
2. Import					
2.a milliárd USD	8,6	11,4	11,1	12,5	14,6
Változás az előző évhez képest (százalék):					
2.b volumenindex	–5,2	5,5	–7,6	20,9	14,5
2.c értékindex	4,1	53,9	1,6	32,3	32,2
3. Külkereskedelmi egyenleg					
3.a milliárd USD	0,9	–1,2	–0,4	–3,6	–3,9
3.b GDP százalékában	2,7	–3,6	–1,1	–9,4	–9,5

Forrás: National Bank of Hungary (1995*b*, 172., 180–181. és 221. o.) és Központi Statisztikai Hivatal (1991, 60. o.).

Megjegyzés: [A kötet szerkesztése során felújított táblázat.] Az adatok egyaránt tartalmazzák a konvertibilis és a nem konvertibilis viszonylatban folytatott külkereskedelmet. Az 1993-as adatok tartalmazzák az adósság fejében Oroszország által szállított fegyverimportot is.

sorban ez a jelzés, valamint a leértékelés és más korrekciós intézkedések halogatása rontotta le Magyarország hitelképességének megítélését a nemzetközi pénzügyi világ szemében. Igaz, Magyarország mindeddig hiánytalanul teljesítette fizetési kötelezettségeit. Ez azonban a potenciális hitelezők szemében csak a jó szándék és nem a tényleges fizetőképesség bizonyítéka. Ha egy ország immár tartósan ennyire sú-

4.2. táblázat

Magyarország folyó fizetési mérlege konvertibilis devizában

Év	Folyó fizetési mérleg egyenlege (millió USD)	Folyó fizetési mérleg egyenlege a GDP százalékában
1991	267	0,8
1992	324	0,9
1993	–3455	–9,0
1994	–3911	–9,6

Forrás: National Bank of Hungary (1995*b*, 172. és 234. o.).
Megjegyzés: [A kötet szerkesztése során felújított táblázat.]

lyos túlköltésben van, akkor az, aki a hitelt nyújtaná, aggódni kezd: hátha az adós még jó szándéka ellenére sem lesz képes fizetni.

Itt elérkeztünk az első dilemmához. Minden megállapítás, amelyet Magyarország fizetési helyzetével kapcsolatban tehetünk, bizonytalan és feltételes. Szerencsére mind ez ideig nem következett be katasztrófa, amely kétséget kizáróan igazolná, hogy valóban a külső egyensúly képezi jelenleg az első számú problémát. Akik ezt a gondot kevésbé nyomasztónak érzékelik, hivatkozhatnak arra, hogy az exportteljesítmény javul, s hogy Magyarországnak számottevő devizatartaléka van. Ezért továbbra is azt vetik fel: nem lenne-e célszerűbb az adósságteher vállalásában az eddigi szinten maradni, sőt akár némi további romlásba is belenyugodni, és nagyobb mértékű külső erőforrás bevonásával elősegíteni a termelés fellendítését?

Az érvelés nem cáfolható meg közvetlenül magyar tapasztalati tényekkel. Senki sem tudja pontosan megmondani, hogy meddig lehetett volna folytatni a korábbi gyakorlatot a fizetési mérleg kezelésében. A dilemma eldöntésekor azt kell megfontolni, hogy a nemzetközi pénzügyi világban mindig vannak kiszámíthatatlan, megjósolhatatlan események. Például hirtelen hisztérikus elfordulás egyik vagy másik

országtól, a bizalom villámgyors elvesztése, a tőke pánikszerű kivonása, spekulációs támadás az ország pénze ellen. A latin-amerikai adósságválságok tapasztalata mutatja az ilyen eseménysorozat pusztító hatását.[3] A hitelek csatornái hirtelen eldugulnak, a külföldi közvetlen tőkeberuházás leáll, a tartalékok gyorsan kimerülnek, az ország nem képes valamennyi esedékes fizetését teljesíteni. Ettől még rosszabb híre támad, még mélyebbre süllyed a fizetési válságba. Az import súlyosan visszaesik, ez magával rántja a termelést és az exportot. A recesszió akár 10-15 százalékos is lehet, s egy-két évre is elhúzódhat, amit a munkanélküliség gyors felduzzadása kísér.

A stabilizációs csomag legfontosabb feladata ennek a súlyos megrendülésnek a megelőzése. Noha biztosat majd csak hosszabb idő elteltével jelenthetünk ki, annyi azért máris kimondható: lényegesen megjavultak az esélyek egy esetleges adósságválság elkerülésére.[4] Foglaljuk össze, milyen intézkedések hatnak abban az irányban, hogy lényegesen megjavuljanak Magyarország külső mérlegei?

1. A radikális leértékelés és a jövendő nominális leértékelési pálya előzetes meghirdetése javítja a magyar exportőrök helyzetét, és fékezi az importot.

2. Viták folynak az árfolyam-politika külföldi és hazai szakértőinek körében arról, hogy milyen előnyei és hátrányai vannak a különböző árfolyamrezsimeknek. Annak a rezsimnek is, amelyet most választott a pénzügyi vezetés, nevezetesen az előre bejelentett csúszó kiigazításnak (*pre-announced crawling peg*) vannak számottevő előnyei, elsősorban az, hogy tisztává és világossá teszi a pénzügyi vezetés szándékait. Előre kijelöli az árfolyam egy sávját, s kötelezettséget vállal arra, hogy a tényleges árfolyam e sávon belül marad. Ezzel elejét

---

[3] A latin-amerikai adósságválságokról lásd Felipe B. Larrain és Marcelo Selowsky (szerk., 1991), Jeffrey D. Sachs (szerk., 1989), Osvaldo Sunkel (szerk., 1993) és John Williamson (szerk., 1990).

[4] [*Új lábjegyzet*: A stabilizációs program eredményeképpen a korábbi veszélyes trend nem folytatódott: a folyó fizetési mérleg deficitje lényegesen csökkent. Az export gyors növekedése fennmaradt, miközben az importé lefékeződött. Lásd a *4.7 táblázatot*.]

veheti a leértékelési várakozások által gerjesztett spekulációnak és többletbehozatalnak. Ennyiben, sikeres megvalósítás esetén, hozzájárul a kereskedelmi és a folyó fizetési mérleg egyensúlyának javításához. A választott árfolyamrezsimnek azonban vannak veszélyei és kockázatai is. Megköti a monetáris hatóság kezét, csökkenti manőverezési lehetőségeit. Eredményessége azon áll vagy bukik, hogy a monetáris hatóságtól jórészt függetlenül végbemenő események – elsősorban az infláció sebessége – összhangban maradjanak az előre meghirdetett árfolyam-dinamikával. (Erre még visszatérek.)

3. Nemcsak az árfolyam korrekciója, de a behozatali vámpótlék és néhány egyéb intézkedés is importcsökkentésre ösztönöz. Ez egyúttal javítja a magyar termelés versenyhelyzetét az importtal szemben is. Itt jegyzem meg: nincs még kellőképpen feltárva, milyen tényezők okozzák az importigényesség lényeges megnövekedését a felhasználás minden területén. Az árfolyam-korrekció és a vámpótlék bevezetése feltehetően nem lesz elégséges e tendencia megállítására és részleges visszafordítására.

4. A stabilizációs csomag szűkíti a belső keresletet és ezzel a termelőket fokozottan készteti, szinte kényszeríti exportorientált magatartásra.

5. A bérek (és az ezzel arányos járulékok) növekedésének fékezése javítja a magyar termékek versenyképességét mind a magyar piacon az importtal szemben, mind pedig a külföldi piacokon, a konkurens országokkal szemben.

6. A vállalati szféra számára megnőttek a konvertibilitás lehetőségei. A változás az eddiginél erősebben ösztönzi a vállalatokat arra, hogy pénzüket Magyarországon tartsák. Ne érezzenek állandó késztetést arra, hogy a forinttól megszabaduljanak, hiszen azt könnyen átválthatják külföldi pénznemre. Ezáltal csökken az a kísértés, hogy a pénztulajdonos forintját devizára váltsa, s azt lehetőleg külföldön tartsa.

7. A bankok és a vállalatok a korábbinál könnyebben vehetnek fel önállóan és közvetlenül külföldi hiteleket. Ez a decentralizálás javítja a hitelállomány minőségét és enyhíti a kormány és a központi bank gondjait.

8. Számos formában kap ösztönzést és segítséget az export. Létrejöttek például a külkereskedelmi hitelezésre specializált pénzügyi intézmények.

A nemzetközi tapasztalat szerint a leértékelések és más, a külkereskedelmet befolyásoló intézkedések rendszerint csak több hónap késleltetéssel fejtik ki hatásukat. Remélhető, hogy a március 12-i csomag az év második felében már kedvezően befolyásolja a külső egyensúly alakulását. Ha kiderülne, hogy a változás nem eléggé erőteljes, akkor nézetem szerint habozás nélkül további lépéseket kell tenni. Végeredményben legalább egy-két év kell ahhoz, hogy végbemenjenek azok a mélyreható szerkezeti változások a magyar termelésben, beruházásban, fogyasztásban és külkereskedelemben, amelyek a kereskedelmi és fizetési mérlegeket tartósan jobb állapotba hozzák. A magam részéről nem tudnék számszerű makroökonómiai küszöbértékeket meghatározni, amelyek túllépése után megnyugtatónak minősülne az ország külső egyensúlyi helyzete. Ehelyett inkább kvalitatív kritériumot kellene megjelölni:

Az adósságválságot nem „éppen csak hogy", de nagy ívben, teljes biztonsággal ki kell kerülni. Helyre kell állítani az ország hitelképessége iránti teljes bizalmat. El kell érni, hogy az ország hitelminősítése, a magyarországi befektetések üzleti kilátásának, a számunkra nyújtott kölcsönök kockázatának megítélése ne legyen rosszabb, mint az a szint, amelyet az elmúlt évtizednek ebből a szempontból legkedvezőbb éveiben vívott ki magának.

III. BELSŐ PÉNZÜGYI EGYENSÚLY

A külső egyensúly javításáért más, kiemelkedően fontos makrováltozók romlásával kell fizetni. A leértékelés és a behozatali vámpótlék lökést adott az árszínvonalnak. Még túl korai e hatás felmérése, de minden bizonnyal számolni kell azzal, hogy az import drágulása megemeli a költségeket, és ez keresztülgyűrűzik majd az árakon. Az első dilemma, amely ezzel kacsolatban felmerül, a feladatok relatív fontos-

ságának megítélése. Megéri-e a külső egyensúly várható javulása azt a terhet, amelyet az árszínvonal várható emelkedése rak a gazdaságra? Mivel az előbbi egy súlyos katasztrófa elhárítását szolgálja, míg az infláció üteme, még némi növekedés esetén is távol van a katasztrofális hiperinflációtól – meggyőződésem szerint a válasz igenlő. Még akkor is igenlő, ha tudatában vagyunk annak, hogy az infláció némi gyorsulása is veszteségeket okoz igen sok állampolgárnak, és éppen azokat sújtja a leginkább, akik legkevésbé tudják megvédeni magukat. Persze az értékelés függ attól is, mekkora lesz az inflációs lökés. És még inkább attól, hogy folytatódik-e az infláció *gyorsulása*, azaz sebességének növekedése? Ez utóbbi súlyos baj lenne. Az infláció eddigi menetéről a *4.3. táblázat* ad áttekintést. Kívánatos lenne, hogy a leértékelés okozta kezdő lökés után érezhetően lassuljon az infláció üteme.

Az adott magyar körülmények között az infláció megengedhető mértékének korlátot szab az árfolyammal kapcsolatban meghirdetett kormányzati és központi banki ígéret. A pénzügyi hatóságok előre bejelentették, hogy pontosan mi lesz a forint árfolyama 1995. december 31-ig. Ez az árfolyam-politika csak akkor éri el a célját, ha a magyarországi – eléggé nyitott és szabad – devizapiac eladói és vevői elfogadják, nem szavakban, hanem az ügyleteikben megjelenő árfolyamfeltételeikkel. Anélkül, hogy a technikai részletekbe bocsátkoznék, kiemelem az inflációra vonatkozó implikációt. Az árfolyam tervezett dinamikája egy előrebecslésre épül, amely belekalkulálta: milyen mértékben nyílik majd ki az olló a magyar infláció és a magyar külkereskedelemben főszerepet játszó külföldi pénznemeknél bekövetkező infláció között. A Pénzügyminisztériumban és a Magyar Nemzeti Bankban készült számítások szerint az előre bejelentett árfolyam-dinamikába „belefér" a fogyasztói árindexszel mért infláció következő normatív határa: az év végi fogyasztói árszínvonal legfeljebb 28-29 százalékkal haladhatja meg az előző év hasonló időpontjának árszínvonalát. Ez a szám nem prognózist ad meg, hanem normatív követelményt. Olyan felső határt, amelyet az árfolyam tartása érdekében nem szabad túllépni.

Ha a magyar infláció ennél az „implicit" inflációnál gyorsabb lenne, akkor a magyar forintnál „reálfelértékelődés" menne végbe; a

4.3. táblázat

Fogyasztói árindexek Magyarországon, 1980–1995

Év	Évi átlagos változás (százalék)
1980	9,1
1981	4,6
1982	6,9
1983	7,3
1984	8,3
1985	7,0
1986	5,3
1987	8,6
1988	15,5
1989	17,0
1990	28,9
1991	35,0
1992	23,0
1993	22,5
1994	18,8
1995*	
január-március	24,5
április	29,2
május	30,8
június	31,0

Forrás: 1980–1987: Központi Statisztikai Hivatal (1991, 218. o.); 1988–1994: Központi Statisztikai Hivatal (1995*a*, 40. o.); 1995: Központi Statisztikai Hivatal (1995*d*, 31. és 37. o.) és a Központi Statisztikai Hivatal közlése.

* Az előző év azonos időszakához viszonyítva.

forintért több dollárt vagy márkát lenne kénytelen adni a Magyar Nemzeti Bank, mint amennyit az valójában megér. És amikor ezt a reálfelértékelődést érzékelné a devizapiac, elkezdene arra számítani, hogy előbb-utóbb mégiscsak leértékelésre kerül sor, nagyobb leértékelésre, mint amit előre meghirdettek. Feltámadna a leértékelési várakozás,

holott éppen ezt akarta elkerülni az árfolyam-dinamika előzetes bejelentése. A magyar gazdaságpolitika egyik kulcskérdése, hogy ne engedje a megengedhető határon túllépni az inflációt.[5] (Ha az árfolyam által megszabott felső határnál *kisebb* lenne az infláció, az persze kedvezően hatna.) Főképpen két tényezőtől függ, vajon az infláció e sávon belül tartható-e: a bérek és a költségvetési deficit alakulásától.

Bérek. Magyarországon immár hosszú évek óta inerciális (tehetetlenségi) infláció megy végbe, amelyben az áremelkedésre vonatkozó várakozás béremelésre késztet, míg a bérek és más költségtényezők drágulása (illetve a drágulásukra vonatkozó várakozás) áremelést gerjeszt. A kérdés: keresztülhullámzik-e, teljes egészében vagy nagy részben, a béreken az import drágulása? A leértékelés rendszerint ott jár sikerrel, ahol ezt sikerül, legalábbis jó ideig, lefékezni.[6],[7] Ehhez rendszerint az szükséges, hogy erre vonatkozólag formális megegyezés jöjjön létre a kormány és a központi bank, valamint a munkaadók és a munkavállalók szervezetei között. Magyarországon nem született ilyen megegyezés. Vajon formális megállapodás nélkül megvalósul-e ez a követelmény? Kikényszeríti-e a belső kereslet szűkülése, a munkanélküliség megnövekedésétől való félelem, a gazdasági helyzet nehézségeinek felismerése? Úgy tűnik, hogy a válasz erre a kérdésre szektoronként eltérő. Sokkal lanyhább a bérnyomás ott, ahol a vállalat szemtől szemben áll a piaccal, azaz a külkereskedelem tárgyát képező termékeket (*tradable goods*) előállító versenyszférában. Erősebb a bérnyomás azokban az ágazatokban, amelyek nem versenyeznek riváli-

---

[5] [*Új lábjegyzet*: Ezt a feltételt sikerült betartani. Az infláció, noha számottevően meggyorsult, nem lépte túl az előirányzott határértéket. Lásd a 4.7. táblázatot.]

[6] Ez volt az 1984-es izraeli stabilizáció sikerének egyik magyarázata. Az izraeli stabilizációról lásd Michael Bruno (1993), Stanley Fischer (1987) és Assaf Razin és Efraim Sadka (1993).

[7] [*Új lábjegyzet*: A magyar stabilizáció ebből a makroökonómiai szempontból megfelelt az előirányzatnak: a nominálbérek emelkedése lényegesen elmaradt az áremelkedéstől. Ez azt jelenti, hogy lényegesen csökkentek a reálbérek. (Lásd a 4.7. táblázatot.) A súlyosan eltorzult arányok kiigazítása csupán a munkavállalók súlyos áldozata árán valósulhatott meg.]

sokkal, s ahol a béremelést nem kell szentesítenie a piacnak, hanem azt kizárólag a kormányzattól kell kikövetelni. Ide sorolhatóak többek között a jelenleg még állami tulajdonban lévő, monopóliummal (vagy majdnem monopolhelyzettel) rendelkező ágazatok is, mint például a vasút és a villamosipar.

Ha a bérek meglódulnak, akkor a leértekelés szinte hatástalan marad, s akkor nálunk is forgásnak indulhat a „leértékelés–inflációs hullám–leértékelés..." ördögi köre, értelmetlen és romboló mechanizmusa.

A bérpolitikával kapcsolatos választás dilemmáira lelkiismeretesen kell felelnie minden munkaadónak és munkaadói érdekképviseletnek, s minden szakszervezeti vezetőnek. A felelősségteljes magatartás egyik feltétele, hogy az érdekeltek világos tájékoztatást kapjanak a makro-gazdaságpolitika, ezen belül az árfolyam-politika és a bérpolitika közötti kapcsolatról. Joggal tarthatnak igényt nemcsak arra, hogy világítsák meg számukra az ezzel kapcsolatos általános makroösszefüggéseket, hanem arra is, hogy ezeket az összefüggéseket jól átlátható, számszerű formában is ismertessék velük.

Költségvetés. A költségvetési deficit általában inflációt gerjeszt. Vannak kivételek, a belső és külső adottságok olyan együttállása, amely lehetővé teszi a tartós költségvetési deficit és az igen alacsony inflációs ráta együttes létezését.[8] Magyarország nem tartozik e kivételek közé; nálunk erős kapcsolat van a költségvetési deficit és az infláció között.

Az egyik lehetséges összefüggés akkor áll fenn, amikor a költségvetés hiányát a Magyar Nemzeti Bank közvetlenül fedezi hitelekkel; ezt szokták úgy nevezni: a deficitet a bankóprés finanszírozza. A magyar törvények felső korlátot szabnak erre a finanszírozási formára,

[8] Ez a helyzet például az Egyesült Államokban, elsősorban azért, mert a belföldi és külföldi pénztulajdonosok mind ez ideig szívesen fektették be megtakarításaikat a teljes biztonságot adó amerikai állampapírokba. Egyébként a mind hatalmasabbra duzzadó államadósság ott is nagy gondot okoz, s ezért a politikai élet előterébe került a deficit csökkentése.

bár ez bizonyos fokig rugalmasan kezelhető; alkalmi törvényekkel a korlát ideiglenesen felemelhető. Mindenesetre a korlát határáig eleve érvényesülhet inflációgerjesztő hatás.

A hiány finanszírozható úgy is, hogy az állam nem a központi banktól vesz fel hitelt, hanem állampapírok kibocsátásával és értékesítésével más hazai vagy külföldi pénztulajdonosoktól.[9] Az elmúlt években mindinkább ez vált a deficit fedezésének fő forrásává. (Lásd a *4.4. táblázatot*, amely a költségvetési deficit nagyságának és finanszírozási forrásainak idősorát mutatja be.)[10] Ez, ellentétben a bankóprés működtetésével, nem növeli közvetlenül a pénzkínálatot (pontosabban az ún. monetáris bázist, amely a pénzkínálat bővülésének-szűkülésének fő mozgatója), de számos más hatása van, amely közvetve hozzájárulhat az infláció állandósulásához, sőt gyorsulásához is. Tekintsünk el itt a külföldi kölcsönöktől, amelyekről már korábban volt szó. Az utóbbi években a belföldi államadósság is fenyegető mértékben nőtt, és már csak ezért is fokozott figyelmet érdemel. (Lásd a 4.4. táblázatot.) Amikor a költségvetés igen nagy keresletet támaszt a hitelpiacon, akkor az felfelé hajtja a hitel árát, a kamatot. A magas névleges kamatláb azután beépül az inflációs várakozásokba, és ezzel magasan tartja (növekvő deficit esetén még fel is gyorsíthatja) az inflációt.

Itt ismét egy veszedelmes ördögi kör alakult ki. A magas kamatláb növeli az államadóssággal kapcsolatos kamatterhet; ez alkotja a költségvetési deficit mind nagyobb hányadát. A növekvő deficit viszont újabb kölcsönök felvételére készteti a költségvetést, továbbá arra, hogy mind nagyobb kamatot ígérjen, csakhogy kielégíthesse növekvő keresletét. Ez tovább hajtja felfelé a kamatlábat – ami visszahat a deficitre és így tovább.

---

[9] Makrogazdasági szempontból alapjában véve egyenértékű ezzel a következő eljárás: a külföldi hitelezőtől közvetlenül az MNB veszi fel a kölcsönt, de azt központi banki hitelként továbbadja a költségvetésnek.

[10] A magyar államadósság adatainak utólagos módszeres feldolgozásában, osztályozásában és elemzésében úttörő munkát végzett Borbély László András és Neményi Judit (1994), (1995).

4.4. táblázat

Az államadósság mutatói

Mutatók	1991	1992	1993	1994
1. A bruttó államadósság növekedése* (folyó áron, milliárd forint)	415,3	244,1	1 040,0	641,3
1.a Belfölddel szemben	63,4	217,7	467,3	202,2
1.b Külfölddel szemben	351,9	26,4	572,7	439,1
2. A monetáris bázis növekedése (folyó áron, milliárd forint)	179,9	188,3	172,1	178,6
3. Az adósságállomány növelésével fedezett hiány részaránya az összes hiány finanszírozásában (százalék)	69,8	56,5	85,8	78,2
4. A monetáris bázis kiszélesítésével fedezett hiány részaránya az összes hiány finanszírozásában (százalék)	30,2	43,5	14,2	21,8
5. A konszolidált államháztartás összes belföldi adóssága** a GDP százalékában	71,1	74,9	84,5	83,2

Forrás: Borbély László András és Neményi Judit (1995, 139. és 145. o.) és Neményi Judit újabb számításai.

* Az államháztartás és az MNB bruttó tartozásának összevonásával számított államadósság.

** A leértékelési adóssággal együtt. A leértékelési adósság magyarázatára lásd Borbély László András és Neményi Judit (1995).

Önmagában semmi ijesztő sincsen abban, ha egy országban számottevő az államadósság. Ez szokásos nem csak a fejlődés alacsonyabb vagy közepes szintjén, de számos érett piacgazdaságban is. Amitől óvakodni kell, az az államadósság gyorsuló növekedése, az adósságörvény. Ez akkor következik be, ha az államadósság hosszú időszakon

át gyorsabban nő, mint a GDP, sőt az államadósság/GDP arány növekedése gyorsul. Könnyű belátni, hogy ebben az esetben az adók előbb-utóbb már egyáltalán nem képesek fedezni az igazgatás, a közbiztonság, a védelem költségeit és a jóléti kiadásokat, hanem kizárólag az egyre növekedő adósságtörlesztési és kamatterheket finanszírozzák, sőt egy bizonyos ponton túl már erre sem elegendőek. Magyarországon még nem tartunk itt, de már több szimulációs számítás kimutatta: ha a korábbi, 1995. március 12-e előtti trend folytatódna, belátható időn belül belekerülnénk ebbe az adósságörvénybe, s rohannánk a pénzügyi ellehetetlenülés felé.[11]

Nem nyugodhatunk bele a költségvetési deficit, a magas kamatláb és a növekvő államadósság ördögi körébe. Ha viszont le akarjuk lassítani, majd meg akarjuk szakítani az ördögi kört, akkor egész sor rendszabályra van szükség. Természetesen nem a költségvetés hiteligénye az egyedüli tényező, amely a kamatlábra hatna: sok múlik az MNB és a kereskedelmi bankok kamatpolitikáján, a bankszektor hatékonyságán, a lakossági megtakarítást ösztönző institucionális reformokon (például az önkéntes nyugdíj- és egészségügyi pénztárak hálózatának kiépítésén), és más körülményeken is; ezekre most nem térek ki. Mindenesetre elmondható: a nagy költségvetési deficit csökkentése szükséges feltétele annak, hogy a hitelpiacra gyakorolt keresleti nyomás enyhüljön. A költségvetés mindkét oldalán sok változtatás szükséges.

Ami a kiadási oldalt illeti, a március 12-i csomag erélyes *első lépésnek* minősíthető. Önmagában is bátor cselekedet volt, hogy annyiféle ellenállással szemben a kormány és a parlamenti többség meg merte tenni ezt az első lépést. Szükség volt az első lépések radikalizmusára, erélyességére, annak bizonyítására, hogy kormány és a parlamenti többség szakított a tétovázással, a nehéz feladatok halogatásával, el van szánva a cselekvésre. Volt bátorsága hozzányúlni még

[11] Még jóval a jelenlegi stabilizációs program meghirdetése előtt foglalkozott e folyamatok elméleti összefüggéseivel és számszerű szimulációjával Oblath Gábor és Valentinyi Ákos (1993). Újabb számítások találhatók a Világbankban készült tanulmányban (World Bank, 1995*a*).

az olyan „tabukhoz" is, mint az állami jóléti kiadások. Ez fordulópont volt a magyar gazdaságpolitika történelmében.[12]

Sajnálatos, hogy az első csomag összeválogatásakor nem érvényesült kellőképpen a következő szelekciós kritérium: hogyan érhető el a szükséges megtakarítás minimális áldozattal, s ezzel együtt kisebb társadalmi ellenállással. A stabilizációs programot úgy hozták nyilvánosságra, hogy annak indítékait és várható eredményeit nem magyarázták el eléggé világosan és kellő meggyőző erővel. A stabilizációs csomag bejelentésekor nem volt a kormánynak hosszabb időre előretekintő gazdasági és társadalomátalakítási reformprogramja; ennek kidolgozása és széles körű megvitatása mind a mai napig még csak az első lépéseknél tart. Ezért a március 12-i rendszabályok csupán a pillanatnyi nyomasztó gondok leküzdésére összpontosították a figyelmet; nem ágyazódtak bele szervesen egy mélyebbre ható és átfogó, hosszú távú reformtervbe.

A stabilizációs csomagnak a költségvetésre vonatkozó része az államháztartási reformfolyamatnak remélhetőleg csupán a kezdete. Noha fejtegetéseim jelen pontján az inflációval és a költségvetési deficittel kapcsolatban vetettem fel a kiadások csökkentésének ügyét, tulajdonképpen mélyebbre szántó dilemmáról van szó: nevezetesen arról, hogy mekkora legyen az állam szerepe a gazdaságban és a társadalomban? A március 12-i csomag előtt Magyarország volt az az ország a posztszocialista régióban, amelyben a legnagyobb volt a költségvetési kiadás/GDP hányad. (Lásd a *4.5. táblázatot.*) Ki-ki döntse el magában, helyesli-e ennek a „vezető szerepnek" a konzerválását. A magam részéről nem csatlakoznék azokhoz, akik végletes libertarianus álláspontot képviselnek, és a minimumra szorítanák az állam szerepét – de a mai (és még inkább a tegnapi) szerepvállalást messze túlméretezettnek tekintem. Kevésbé központosított és hatékonyabb igazgatásra lenne szükség.

„Kisebb", olcsóbb, kevesebb adóból eltartható, de hatékonyabb államra van szükség – nézetem szerint ez legyen az államháztartás reformjának vezető gondolata. E reform egyik alkotóeleme a jóléti rendszer átalakítása. Itt sem javasolnám az állam „kivonulását". Amint

[12] Lásd a 7. tanulmányt.

4.5. táblázat

Általános kormányzati kiadás a GDP százalékában: Nemzetközi összehasonlítás

Ország	Általános kormányzati kiadás a GDP százalékában		
	1991	1992	1993
Bulgária*	50,7	43,9	41,7
Csehország	54,2	52,8	48,5
Magyarország	58,3	63,4	60,5
Lengyelország*	48,0	50,7	48,4
Románia	40,4	42,2	31,0

Forrás: Andrew Tyrie (1995, 138–142. o.).
Megjegyzések: Az általános kormányzati kiadások adatai az állami és a helyi önkormányzati kiadásokat, valamint a költségvetésen kívüli alapok kiadásait foglalják magukban. Az adatok a konszolidált költségvetést tükrözik; a kiadások tartalmazzák a kamattörlesztéseket, viszont nem foglalják magukban a hiteltörlesztéseket.

* A kiadások nem tartalmazzák az esedékes, de nem törlesztett kamatokat.

azt korábbi írásaimban is hangsúlyoztam: távol áll tőlem a jóléti állam „összerombolásának" gondolata. A jóléti állam kialakulása a modern civilizáció egyik nagy vívmánya, amelyet meg kell őrizni – de amelynek hatókörét célszerű szűkebbre szorítani s más ellátó mechanizmusokkal kiegészíteni.[13] A jóléti szférában, nézetem szerint, nem megszüntetni, de szerényebb mértékűre kell szűkíteni a központosított, kötelező adókból finanszírozott állami részvételt. Az állami jóléti redisztribúciót sokkal inkább ki kell egészíteni önkéntes munkaadói és mun-

[13] Ezt hangsúlyozzák azok a svéd közgazdászok is, akik a jóléti állam mintaországában bírálják annak túlméretezettségét, s javaslatokat tesznek a megreformálására. Ajánlásaik az állami jóléti kiadások átgondolt csökkentését javasolják, más, azok hiányát kompenzáló intézkedésekkel együtt, nem pedig azok kíméletlen kiiktatását. Lásd erről Assar Lindbeck és szerzőtársai (1994).

kavállalói hozzájárulásokon alapuló, non-profit intézmények keretében működő biztosítási és jóléti szolgáltatási intézményekkel. Azok számára továbbá, akik készek azt megfizetni, az eddiginél szélesebb körben és jobban ellenőrzött módon lehetőséget kellene adni kommerciális alapon működő szolgáltatások és biztosítók igénybevételére. Itt nincs helyünk a jóléti szektor reformjának részletes taglalására, csupán annak makroökonómiai vonatkozására akartam rávilágítani. A költségvetési deficit kiküszöbölése szoros kapcsolatban áll ezzel a nagy és nehéz társadalmi-politikai problémával.[14]

A stabilizációs csomagnak az államháztartással, s ezen belül a jóléti kiadásokkal összefüggő részeire különösen érvényesnek látszik az a kritikai észrevétel, amely már a tanulmány korábbi részében is szerepelt a csomag egészére vonatkoztatva; az ugyanis, hogy a rendszabályokat nem ágyazták be egy átfogó reformfolyamat tervezetébe. Kívánatos lenne a további lépéseknek a mostaninál sokkal gondosabb előkészítése: a különféle részterületek szakértőinek és érdekképviseleti szerveinek figyelmes meghallgatása, a csökkentésre javasolt kiadások sokkal körültekintőbb kiválasztása. Minden egyes csökkentés a konkrét dilemmák egész sorát veti majd fel; sok nehéz döntés fogja kijelölni a közvetlen vesztesek és nyertesek körét. A rendszabályok kidolgozásakor és bevezetésük ütemezésének meghatározásakor nem elegendő a költségvetési deficit csökkentésére törekedni, hanem elsősorban azt kell mérlegelni: miképpen illeszkedik a módosítás a legjobban a jóléti szektor általános reformjába. Az állami kötelezettségvállalások leépítése, ezzel együtt a finaszírozásukra szolgáló adók és kötelező járulékok csökkentése és az önkéntes befizetésen alapuló új szervezetek kiépülése menjen végbe párhuzamosan, egymást kiegészítve, egymással összehangolt módon. Messzemenően törekedni kell arra, hogy ez a folyamat minél kevesebb áldozattal járjon; minél tapintatosabban és emberségesebben bonyolódjék le. Az állampolgár hosszabb távon érezhesse azt, hogy csökken ugyan az államilag garantált jogosultságok köre, viszont ezzel együtt, egy későbbi fázisban, kisebbek lesznek az adóterhek; nő az egyén és a család szuverenitása, nagyobb lesz a jö-

[14] A jóléti szektor reformjáról lásd az 5. és a 6. tanulmányt.

vedelemnek az a hányada, amelyről nem az állam, hanem ők rendelkezhetnek. Türelemmel és nagy megértéssel, együttérzéssel kellene megmagyarázni, hogy a jóléti rendszer reformja messzemenően szolgálja az egész magyar társadalom hosszú távú érdekeit. Sajnálatos, hogy a jóléti rendszert módosító intézkedések első csoportjának kidolgozásakor és ismertetésekor elsikkadtak ezek a követelmények; ez hozzájárult ahhoz, hogy a bejelentéseket felzúdulás fogadta, és széles körben éles ellenállásba ütköztek.

A költségvetés másik oldalán növelni kell az adóbevételeket. Az adórendszer fejlesztése a magyar posztszocialista átalakulás egyik leggyengébb pontja. A szabályokat kijátszani akarók és az adóhivatal küzdelmében az előbbiek sokkal ügyesebbnek és talpraesettebbnek bizonyulnak ellenfelüknél. Az adóhivatal minden újítására új kiskapuk nyílnak, újabb trükköket találnak ki az adó alól kibújni akaró polgárok. A stabilizációs programnak az adózással kapcsolatos tételeiben is túl sok volt a rögtönzés, az ijesztgetés és az üres ígéret. Akárcsak a jóléti szolgáltatások és kedvezmények megvonása, az adóterhek kiszélesítése is „veszteseket" hoz létre. A méltányos közteherviselés elvét absztrakt síkon senki sem vitatja – a vita akkor kezdődik, amikor konkrétan meghatározzák, hogy kinek kell több adót fizetnie, illetve adóznia az eddig adózatlan jövedelem vagy vagyonelem után. A magam részéről elsősorban az adóbázis kiszélesítését ajánlanám. Csökkenteni kellene az adóztatás alóli felmentések és engedmények körét, és be kellene hajtani az adókat azoktól, akik azt megpróbálják elkerülni.[15] Ez teszi

[15] Elterjedt az a nézet, hogy elsősorban a feketegazdaság tagadja meg az adók és kötelező járulékok befizetését. A magam részéről szívesen fenntartanám a „fekete" jelzőt a jogi és erkölcsi éretelemben igazi bűnözőknek minősülő emberekre. Ezek persze a világon sehol sem fizetnek adót. Az átmenet nagy problémája ezen a téren a „szürke" és „majdnem fehér" szférában van: alapjában véve tisztességes polgárokkal, akik tulajdonképpen törvényes keretek között szeretnének élni, de azért jövedelmeik egy részét kivonják az adózás alól, vagy legalábbis hallgatólagos cinkosai azoknak, akik ezt teszik. Túlnő e tanulmány keretein annak elemzése, hogyan kell ezt a réteget (gyanúm szerint a társadalom nagyobb részét) átvezetni az adózás tekintetében is a konzisztens törvénytisztelet gyakorlatába. Annyit azonban ezen a helyen is megjegyeznék: nyilvánvaló, hogy ez nem oldható meg kizárólag rendőri eszközökkel.

lehetővé egyrészt a deficit csökkentését, másrészt az adókulcsok csökkentését is. Itt végre egy „jótékony kör" bontakozhat ki. Ha javul az adómorál és szélesedik az adóbázis, akkor csökkenthetők az adókulcsok. Márpedig éppen ezek, a szinte elviselhetetlenül magas adókulcsok késztetnek leginkább az adó elkerülésére, a szürke gazdaságban való rejtőzésre; tehát a kulcsok csökkentése növeli az adóbázist.

Fel szokták vetni: mi a fiskális és mi a monetáris politika munkamegosztása az inflációval kapcsolatban? Van, aki azt javasolja: a monetáris politika legyen sokkal inkább restriktív és biztosítsa, akár változatlan deficit mellett is az infláció letörését. Nézetem szerint ez túlságosan drága és – ha szabad ezt a kifejezést használni – brutális eljárás. Az aggregált pénzkínálat drákói szűkítése s ennek egyik fő eszköze, az MNB által megszabott elsődleges kamatlábak radikális emelése súlyosan visszavetné a termelést és a beruházást. Sújtaná nemcsak a veszteséges, inefficiens, életképtelen vállalkozásokat, hanem a nyereségeseket, hatékonyakat, életképeseket is. Azt a lehetőséget, hogy ne csak kézben tartsák, hanem drámai erősséggel le is szűkítsék a hitelkínálatot, nézetem szerint inkább csak vészféknek kellene tekinteni, arra az esetre, ha az infláció mértéktelenül ellódulna, vagy ilyesféle folyamat veszélye fenyegetne.

Ez már átvezet a következő témához, a reáltermelés perspektívájához.

IV. VISSZAESÉS VAGY FELLENDÜLÉS ÉS TARTÓS NÖVEKEDÉS

Az elmúlt években széles körű vita bontakozott ki Magyarországon és nemzetközi méretekben a posztszocialista átmenet során kialakult recesszió okairól és a rövid távú fellendülés, valamint a tartós növekedés feltételeiről.[16] Itt ismét egy személyes észrevételt kell tennem. Két és fél évvel ezelőtt abban reménykedtem, hogy eljött a fellendülés ideje. Korai volt. Az akkori kormányzat egyoldalúan csak a fellendítés népszerű akcióit, például a hitelkínálat és általában az aggregált hazai kereslet bővítését vállalta. Ugyanakkor nem tette meg párhuzamosan a szükséges, de népszerűtlen lépéseket; például nem hajtotta végre a sokak által (általam is) javasolt forintleértékelést, sőt folytatta a forint reál*fel*értékelésének politikáját. A többi között ez is közrejátszott abban, hogy 1994-ben annyira ellentmondásos jelenségek mutatkoztak a gazdaságban. Megerősödtek a fellendülés irányába ható tényezők, s valóban, sok év után első ízben növekedés ment végbe. Ugyanakkor, amint erről már szó volt, kiéleződtek az egyensúlyi feszültségek is.

A vita ma is tovább folyik a reáltermelés összehúzódása-bővítése ügyében. Két szélsőséges álláspont ismeretes. Az egyik szerint igenis drasztikus termelésösszehúzódásra van szükség, mert csak ily módon korlátozható az importéhség és hozható helyre a kereskedelmi és fizetési mérleg egyensúlya. E nézet hívei a termelés csökkenését nem egy összetett gyógymód negatív melléktünetének tekintik, amely esetleg elkerülhetetlen, hanem magát a kontrakciót tekintik *a* terápiának. De elhangzik az ellenkező véglet is: vállalni kell a költségvetési deficit jelenlegi (vagy a jelenleginél is nagyobb) mértékét, valamint a folyó

[16] A magyar vitáról lásd Balassa Ákos (1994), Békesi László (1995), Csaba László (1995), Erdős Tibor (1994), Kopits György (1994) és Köves András (1995*a*). A külföldi irodalomból kiemelem a következő műveket: Andrew Berg (1994), Guillermo Calvo és Fabrizio Coricelli (1993), Robert Holzmann, Gács János és Georg Winckler (szerk., 1995), Grzegorz W. Kolodko (1993) és Christopher T. Saunders (szerk., 1995).

fizetési mérleg további romlását, annak érdekében, hogy ne törjön meg, hanem gyorsuljon a termelés fellendülése.

A március 12-i stabilizációs program, legalábbis annak meghirdetett előirányzatai tartózkodnak e két véglettől. Nem vállalkozik a termelés azonnali, gyors növekedését előmozdító intézkedésekre. Ehelyett a program a külkereskedelmi és pénzügyi feszültségek súlyossága miatt egyelőre sokkal szerényebb termelési előirányzatokkal elégszik meg, mint amire akkor vállalkozhatott volna, ha az elmúlt két-három év makro-gazdaságpolitikája kiegyensúlyozottabb lett volna. Azt szeretné elérni, hogy *ne csökkenjen* a GDP; sőt ha lehetséges, folytatódjék a tavalyi 1-2 százalékos növekedés. Ezen a termelési színvonalon menjen végbe a termelés felhasználásának *strukturális átcsoportosítása*: növekedjék az export és a beruházás részaránya, és csökkenjen a fogyasztás, különösen pedig a költségvetés által finanszírozott kollektív fogyasztás részaránya. Ami a hazai összes felhasználás eredetét illeti: ezen belül növekedjék a hazai termelésből és csökkenjen az importból származó termék és szolgáltatás részaránya.[17] (Lásd a *4.6. táblázatot.*) Ez a strukturális átcsoportosítás sok tényezőtől függ, a többi között azoktól a rendszabályoktól is, amelyeket a tanulmány eddigi részében ismertettem. A tapasztalat mutatja majd meg, milyen gyorsan tud megvalósulni ez az átrendeződés. Nem akarom elhallgatni, hogy ezzel kapcsolatban sok bennem az aggály és nyugtalanság. Nem lőnek-e az intézkedések túl a célon; nem fog-e túl hirtelen, túlzott mértékben visszaesni az aggregált kereslet? Nem jár-e ez a termelésnek a vártnál nagyobb kontrakciójával? Ha ez bekövetkezne, nem vezet-e ez el olyan adóbevétel-csökkenéshez, amely aláássa az eredeti törekvést, a költségvetési deficit leszorítását?

---

[17] A gyors *strukturális átrendezés* követelménye, az immár szerényebb mértékűre megszabott növekedési előirányzaton belül – ez volt az 1994 nyarán közzétett cikkem (lásd a kötet 2. tanulmányát) egyik alapgondolata. Amennyire meg tudom ítélni, a március 12-i program ebben a tekintetben igen közel áll az akkor kifejtett javaslathoz. A cikk egy másik gondolata is helyet kapott a stabilizációs program érvelésében: az egyensúlyt javító és a növekedést előmozdító intézkedések *párhuzamosságának* követelménye. Erről a továbbiakban még szó lesz.

4.6. táblázat

A bruttó hazai termék felhasználása

Mutató	1991	1992	1993	1994	1995
	a GDP százalékában				
1. Háztartások fogyasztása	68,6	72,8	74,0	72,4	68,3
2. Közösségi fogyasztás*	9,4	12,0	14,4	12,6	11,4
3. Összes végső fogyasztás** (1+2)	80,6	84,8	88,4	85,0	79,7
4. Összes felhalmozás	20,4	15,5	19,9	21,5	22,4
5. Belföldi felhasználás (3+4)	101,1	100,3	108,2	106,4	102,1
6. Külkereskedelmi egyenleg	–1,1	–0,3	–8,2	–6,4	–2,1
Export	–	31,5	26,5	–	34,9
Import	–	31,8	34,7	–	37,0

Forrás: 1991: Központi Statisztikai Hivatal (1994*b*, 72. és 73. o); 1992 és 1993: Központi Statisztikai Hivatal (1995*a*, 107 és 109. o.); 1994: Központi Statisztikai Hivatal (1995*c*, 76. o.); 1995: Központi Statisztikai Hivatal (1996, 3. o.).
Megjegyzés: [A kötet szerkesztése során felújított táblázat.]

* 1993-ban az adósságtörlesztésként kapott orosz hadieszközimporttal együtt.
** 1991-ben az összes végső fogyasztás összege tartalmazza a háztartás és az államháztartás között – adatforrások híján – fel nem osztott bankjutalékot is (64,4 milliárd forint, ami a GDP 2,6 százaléka).

A termelés szűkülésével összefügg egy másik súlyos gond: a rövid és a hosszú távú szemlélet konfliktusa. Iszonyatosan nehéz körülmények között kell ma Magyarország hajóját kormányozni; amint ez a tanulmány eddigi részéből kiderült: nem is egy-egy, de több Szkülla és Kharübdisz között kell elhajózni. Félő, hogy a felelős gazdasági vezetők figyelmét szinte teljesen lekötik a rövid távú problémák. Nem szabad elfogadnunk ezt a gyakorlatot, márcsak azért sem, mert egyebek között a hosszú távú feladatok örökös halogatása vezetett el a bajok

mai felhalmozódásához. Egész sor teendő van, amit *most* kell elvégezni ahhoz, hogy hosszabb gesztációs periódus után majdan hozzájáruljon a tartós növekedéshez. Igen fontos lenne, hogy minden mai sürgős feladatot nemcsak a tűzoltás, a mai katasztrófaelhárítás szemszögéből, hanem a rendszer mélyebb transzformációját szolgáló reformok és a tartós növekedés szemszögéből is értékeljünk, és a „rövid táv–hosszú táv" dilemmáit mérlegelve szülessenek határozatok. Néhány példa:

– A privatizálásra vonatkozó döntéseknél fontos szempont a költségvetés mai bevétele – de ez nem lehet kizárólagos kritérium. Nem kevésbé fontos az, hogy milyen kötelezettséget vállal a potenciális új tulajdonos tőkeemelésre, beruházásra, új technológiák meghonosítására.

– A pénzügyi szektor fejlesztésében célszerű szem előtt tartani azt, hogyan járulhatnak hozzá a bankok a mai külső és belső egyensúlyi problémák megoldásához. Ám nem kevésbé fontos a hosszú távú hitelezés intézményeinek megteremtése, a termelőberuházások, a lakásberuházások szolgálatában álló hitelek kibővítése. Ez összefügg a hosszú távra lekötött betétek elterjedéséhez szükséges feltételek megteremtésével, az önkéntes nyugdíj- és egészségpénztárak hálózatának kiépülésével, e pénztárak és a magánbiztosító intézetek aktívabb befektetési tevékenységének kifejlődésével.

– Miközben törekedni kell az állami kiadások csökkentésére, célszerű lenne, hogy e kiadásokon belül növekedjék az állami beruházásokra fordított összegek aránya.

– Bármilyen kemény intézkedésekre van is szükség a költségvetési kiadások csökkentésére, nem szabad megfeledkezni arról, amit éppen a legkorszerűbb növekedési elméletek tanítanak: a növekedés legfontosabb tényezői közé tartoznak a termelés szolgálatában álló kutatások, továbbá a munkaerő képzettségének növelése, a szaktudás korszerűsítése. Márpedig e tényezők fejlesztése állandó anyagi ráfordításokat igényel; ezeket még átmenetileg sem szabad visszaszorítani.

Emellett a hosszú távú szempontok hangsúlyozása elősegítheti a stabilizációs program politikai elfogadtatását is. Bár teljesen igaz, hogy az intézkedések radikalizmusát, bevezetésük gyorsaságát elsősor-

ban a rövid távú bajok és a még nagyobb trauma elhárításának szükségessége kényszeríti ki – ez az érvelés mégsem képes az emberek millióit nagy és hosszú időn át gondokat és szenvedést hozó áldozatokra késztetni. Ha egyáltalán hajlandóak erre vállalkozni, azt csak egy jobb jövő reményében tennék. Ennek meggyőző bemutatása eddig szinte teljesen hiányzott a stabilizációs program melletti érvelésből.[18] De ez már átvezet a tanulmány utolsó problémaköréhez: a gazdaság és a politika kapcsolatához.

V. GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI STABILITÁS

Eddig olyan dilemmákról volt szó, amelyek különböző gazdasági követelmények közti konfliktusok kapcsán vetődtek fel. Ilyesféle *trade-off* összefüggések szerepeltek: minél inkább eleget teszünk az egyik gazdasági szempontnak, annál nagyobb engedményt kell tenni a másik tekintetében. Van azonban egy ennél mélyebb dilemma is: a gazdasági és a politikai stabilitás közötti ellentmondás.

Ha egy országban már megerősödött a demokratikus politikai rendszer és a gazdaság tartós növekedési pályára került, ez az ellentmondás kiküszöbölődhet. A gazdasági és a politikai élet stabilitása kölcsönösen erősítheti egymást. Viszont a posztszocialista átalakulás világában gyakori e két követelmény konfliktusa. S amikor a gazdaság visszategel, vagy éppenséggel visszaesik, amikor a társadalom szinte görcsökben vonaglik, akkor a konfliktus veszedelmesen kiéleződhet.

Említettem már: nagy kár, hogy az 1995. márciusi stabilizációs csomag elemei nem voltak sem politikai, sem gazdasági szempontból elég jól összeválogatva. A programot esetlenül, néha szinte részvétlen

[18] 1995 májusában jelentette be a kormányfő a nyilvánosságnak, hogy elkészült a kormány közép- és hosszú távú reformprogramjának első tervezete. Ezt azonban nem ismerik még a szűkebb szakmai körök sem, nem is szólva a szélesebb közvéleményről. Nagy mulasztás, hogy ez a munka ennyire elkésett; sokkal szerencsésebb lett volna, ha az ország párhuzamosan ismeri meg a rövid, a közép- és a hosszú távú programot, s ha kitűnne, hogy ezek szervesen összeilleszkednek.

és bántó hangnemben adták elő, s nem magyarázták meg eléggé a társadalomnak sem a program indítékait, sem a várható hatását. De még ha a programot sokkal ügyesebben állítják is össze, és a meggyőzést sokkal hatásosabban végzik is el, az sem változtatna azon, hogy a program valóban kézzelfogható veszteséget okoz igen sok embernek; csökkenti mai életszínvonalukat, és rontja biztonságérzetüket. Ezért nem meglepő, hogy nagy az ellenállás. Nemcsak az ellenzék parlamenti tiltakozásaira gondolok; az még csak hozzátartozna a parlamenti demokrácia normális működéséhez. Most viszont nagy intenzitással jelentek meg a parlamenten kívüli tiltakozások legkülönfélébb formái is. Már eddig is a társadalomnak jóformán minden rétege és érdekcsoportja tiltakozott, de legalábbis élesen bírálta a programot. A tévében vagy a nyomtatott sajtóban közzétett nyilvános elítéléstől az utcai tüntetésig és a parlamentbe küldött delegációig, a sztrájkfenyegetésektől az első valóságos sztrájkig, a tömegtiltakozás szinte valamennyi formájából kaptunk már ízelítőt néhány hét leforgása alatt. A parlamenten kívüli radikális jobboldal nyomtatott sajtójában megjelent olyan írás, amely polgári engedetlenségre, az adófizetés megtagadására szólította fel a lakosságot. És ez talán még csak a kezdet, hiszen a program megvalósulása még alig éreztette a hatását! Ezért felvetődik a kérdés: egyáltalán megvalósítható-e, nem gazdaságilag, hanem politikailag, a stabilizációs csomag?

Képes lesz-e a mai Magyarország szocialista–szabaddemokrata koalíciója végrehajtani a szigorú programot, amelynek most még csak a kezdetén tartunk? Mégpedig a parlamenti demokrácia vívmányainak hiánytalan megőrzésével, amint arra a kormányon lévő pártok hangsúlyozottan kötelezettséget vállaltak?

Magyarországon most sajátos szerepcsere ment végbe. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk, a szocialista párt, amely szociális érzékenységét hangoztatva győzött a választásokon, „thatcherista" programot valósít meg. Eközben a magukat konzervatív jobbközép erőknek nevező politikusok szociáldemokrata érveléssel állnak ki a túlméretezett jóléti állam és a munkavállalói oldal bérkövetelései mellett. Meddig tartható mindkét oldalon ez a sajátos szerepvállalás?

Nem tudok, de nem is akarok prognózist adni. Inkább, a tanulmány címének megfelelően, a dilemmát fogalmazom meg.

A magyar társadalom a stabilizációs program megvalósításának első fázisában szinte klasszikus élességgel példázza azt az esetet, amelyet a játékelmélet „a fogoly dilemmájának" nevez, s amely dilemmának elméletileg kétféle megoldása lehetséges.

Az egyik a nem kooperatív megoldás. A játékelméleti modellben mindegyik fogoly a maga érdekét akarja érvényesíteni, s ez önpusztító hatással jár. Ha a társadalom mindegyik rétege és érdekcsoportja magát akarja kihúzni a terhek alól, a maga eddigi anyagi pozícióját akarja őrizni, sőt éppen most akarja a pozícióját javítani, a többi réteg és érdekcsoport terhére, akkor együttvéve mindenki rosszabbul jár. Sem az egyensúly nem tud helyreállni, sem a termelés nem tud növekedni. Az ország tekintélye tovább romlik. Sem a hitelezők, sem a befektetők (legyenek azok akár magyarok, akár külföldiek) nem bíznak abban, hogy a tömegtiltakozásoktól és sztrájkoktól gyötört országban jó helyen van a pénzük. A politikai instabilitás a gazdaság további destabilizálásához vezet. Minél erőszakosabban és hathatósabban küzd mindegyik csoport a maga érdekéért a többi csoport rovására, annál pusztítóbb a küzdelem együttes következménye.

A játékelmélet (és a csoportérdeken felülemelkedő hétköznapi józan ész) világosan megjelöli a másik alternatívát: a kooperatív megoldást. A fogoly dilemmájában a foglyoknak meg kell egymással egyezniük. Mindegyiknek engednie kell; egyik sem kapja meg a saját szempontjából legjobbat, de együttesen mégiscsak jobban járnak, mint a nem kooperatív viselkedéssel. Mi valamennyien, magyar állampolgárok, a mai helyzet foglyai vagyunk. Képes-e valamennyi érintett csoport, szakma, ágazat, régió engedményt tenni, áldozatot hozni, belenyugodni egyes kedvezmények, juttatások megvonásába vagy csökkentésébe, s nemcsak a többiektől elvárni azt, hogy ezt megtegyék? Elég érettek vagyunk-e ahhoz, hogy a kooperatív megoldást válasszuk? Olyan dilemma ez, amelyre a magyar társadalom minden egyes pártjának, mozgalmának, szervezetének, a társadalom minden tagjának magának kell, saját lelkiismerete szerint válaszolnia.

ADATOK A STABILIZÁCIÓS PROGRAM ELSŐ ÉVÉRŐL

A tanulmány megírása idején még csak az első hónapok adatai voltak ismeretesek. A kötet összeállításakor már rendelkezésre állnak az 1995. év adatai, amelyeket a *4.7. táblázatban* az 1994-es adatokkal hasonlítunk össze. Az adatok egyértelműen visszaigazolják a tanulmányban foglalt prognózisokat és követelményeket. Jól jelzik a lényeges eredményeket a termelésben, a külkereskedelemben, valamint a fizetési mérleg és a költségvetés hiányának csökkentésében. Ugyanakkor bemutatják azt a súlyos árat, amelyet az eredményekért fizetni kellett az infláció felgyorsulásában, valamint a reálbérek csökkenésében.

4.7. táblázat

Makrogazdasági adatok a stabilizáció első évéről

Mutatók	1994	1995
Évi növekedési ráták (százalék)		
GDP	2,9	1,5
Ipari termelés	9,6	4,8
Export	16,6	8,1
Import	14,5	–4,0
Infláció (fogyasztói árszínvonal)	18,8	28,2
Reálbérek	7,0	–12,2
Arányok (százalék)		
Folyó fizetési mérleg/GDP	–9,5	–5,4
Költségvetési egyenleg/GDP		
Elsődleges egyenleg	–2,8	2,0
GFS egyenleg (az államháztartás nettó finanszírozási igénye)	–7,4	–4,0

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal (1995*c*), (1996*a*), Pénzügyminisztérium (1996) és Magyar Nemzeti Bank (1996).
Megjegyzés: Az 1995-re vonatkozó adatok egy része előzetes adat. A kötet lezárásakor a végleges adat még nem állt rendelkezésre.]

5.
AZ EGYÉN ÉS A TÁRSADALOM FELELŐSSÉGE

Laki Mihály interjúja a szociális kérdésről

Laki Mihály: Egy nagyon banális kérdés: az átmenet szempontjából mi a jelentősége a szociális kérdésnek?

Kornai János: Óriási jelentősége van; egyike az átmenet kulcskérdéseinek. Ez egyébként mindenki előtt világos volt kezdettől fogva, bár hozzá kell tenni, hogy sok posztszocialista országban a valóságos politikában az első egy-két-három évben háttérbe szorult. Magyarországon nem.

Laki M.: Lehet-e azt mondani, hogy a szocializmusban a szociális kérdést megoldották vagy nem volt kiélezett? Véleményed vagy emlékeid szerint milyenek voltak a társadalmi különbségek abban a rendszerben, miért van ilyen szempontból sokakban nosztalgia a létező szocializmus iránt?

Kornai J.: Ezzel kapcsolatban országonként differenciálni kell. A szocializmus huszonhat országra terjedt ki Kínától Magyarországig, a jóléti rendszerek alakítására vonatkozó igen különböző politikákkal. Állapodjunk meg abban, hogy a kérdésre válaszolva most nem általánosítok, hanem kizárólag Magyarországról beszélek.

Magyarországon a sztálinista korszakban a jóléti rendszerek csak nagyon kezdetlegesen működtek. Munkanélküliség is volt. Tehát még nem bontakozott ki mindaz, ami manapság sokakban nosztalgikus érzéseket ébreszt. Utána, a Kádár-korszakban, a gazdasági mechanizmusban végrehajtott negyed- és félreformokkal együtt elkezdődött a

jóléti rendszerek kiépítése. Ez szinte évenként-kétévenként fontos lépésekben haladt előre. Vegyük szemügyre a nyolcvanas évek közepét. Milyen volt a helyzet ebből a szempontból? Jellemezte a teljes foglalkoztatás, sőt ezen felül számottevő krónikus munkaerőhiány, továbbá a puha költségvetési korlát révén a vállalatok garantált túlélése. Ezzel együtt járt nemcsak egyszerűen a foglalkoztatás, hanem a munkahely biztonsága is. Az emberek – ha kötelező foglalkoztatásuk hallgatólagos játékszabályait elfogadták – a „főmunkahelyükhöz" való lojalitásuk révén jogosultságok széles körére tettek szert, amelyeket törvények szentesítettek. A pénzbeli járandóságok köre számos elemből tevődött össze. Ide tartoztak a gyermeknevelléssel, a betegséggel kapcsolatos társadalombiztosítási járandóságok, de a tanulással vagy az öregkorral összefüggő jogosultságok széles skálája is. Ezt tetézte az áruk és szolgáltatások széles körét érintő ártámogatási rendszer, valamint a lakásépítésnek a központi újraelosztás csatornáin keresztül történő támogatása. Mindez együttvéve olyan széles körű szociálpolitikát valósított meg, amelynek mérete, teljesítménye, átfogó volta túlhaladta valamennyi más egykori szocialista országét. Ezért az erre való nosztalgikus visszaemlékezés nem alap nélkül való.

Miért történt ez, miért vezették a magyarországi szocialista rendszert ebbe az irányba? Azt hiszem, a gyökerek az 1956-os traumához nyúlnak vissza, az uralkodó politikai elitnek ahhoz a katartikus élményéhez, hogy egy felháborodott nép elsodorhatja és elüldözheti őket. Ezért jóban kell lenni a néppel. A szocialista rendszer egyes tulajdonságai (a beruházási éhség, az expanziós késztetés, a puha költségvetési korlát) létrehozzák a teljes foglalkoztatottságot. Ez kialakul olyan represszív kommunista kormányok esetén is, amelyek nem törekednek különösebben népszerűsködésre. A magyar vezetés ehhez gondolatban hozzátette: „Nem akarunk többé utcai tüntetéseket vagy sztrájkolókat látni. Ezt biztosítjuk azzal, hogy 1956 után előbb kegyetlen megtorlást hajtunk végre, majd később azzal, hogy csökkentjük az elégedetlenséget." A potenciális elégedetlenség levezetésének több egymással párhuzamos eszköztára volt. Az egyik a jogosultságok, gondoskodások, segélyek, kisegítések rendszerének a kiépítése. Ehhez az állami jóléti

redisztributív rendszeren kívül hozzátartozott a puha költségvetési korlát is. Elfogadhatatlannak tekintették, hogy egy régió vagy egy vállalat válságba kerüljön, mert akkor nem tudják ellátni a szociális funkciókat, és lokális munkanélküliség keletkezhet. Az állami jogrendbe beépített paternalizmus és a puha költségvetési korlát egymás kiegészítői voltak. Mindez a hatalmon lévők politikai érdekében történt. Tehát ez nem olyan vívmány volt, amit az emberek fogcsikorgatva, lépésről lépésre harcoltak ki, hanem a politikai vezetés szinte eléje ment a dolognak. Azoknak, akik az ilyesfajta állami szerepvállalást igényelték, követelték, azaz az „életszínvonal-lobbinak" és a „paternalizmus-lobbinak" (ezek tulajdonképpen összefüggő csoportok) nem volt olyan nagyon nehéz dolguk ezt kiverekedni. Nem kellett az utcára vinni az embereket, hogy megkapják.

Az elégedetlenség leszerelésének másik nagy eszköztára a szürkegazdaság, a második gazdaság kifejlődésének megtűrése volt. Annak a megengedése, hogy ha valaki pénzt akart keresni, hadd keressen. Az első munkahely mindenki számára szavatolta a paternalista gondoskodást, továbbá az ott szerzett jövedelmének nagyfokú biztonságát. Ezt az élelmesebbek, ügyesebbek kiegészíthették a második gazdaságban szerzett jövedelemmel.

A folyamatnak voltak ugyan vesztesei is, de tulajdonképpen még ők is kevesebbet veszítettek, mint amikor egy gazdaság igazából piacgazdasággá válik. A nyertesek között a nyereség természetesen nem egyenletesen oszlott szét. Annak idején fel voltunk zúdulva azon, hogy egy privilegizált kádernek mennyi előnye van, mert állami üdülőben üdülhet, szolgálati kocsi jön érte, és rendes lakása van. Most, amikor a gazdagság-szegénység skálája sokkal nagyobb mértékben széthúzódott, utólag azt érzékelheti a magyar társadalom, hogy az akkori privilégiumok aránylag szerényebbek voltak. Azok, akik akkor a legkedvezőbb anyagi életszínvonalon éltek, sokkal-sokkal közelebb voltak az átlaghoz, mint a mai leggazdagabb öt vagy tíz százalék. Ennyiben az akkori Magyarország jobban megközelítette az anyagi egyenlőséget. Semmilyen társadalom sem szigorúan egalitárius, de akkor bizonyára egyenletesebben oszlottak meg a jövedelmek, mint ma.

Laki M.: Nem történik-e az, hogy a rendszerváltáskor olyanok kerültek jó indulóhelyzetbe, azok rendelkeztek anyagi tőkével, kapcsolati tőkével, műveltségi és szellemi tőkével, akik nem a szakértelmük vagy a teljesítményük alapján élvezték a kedvezőbb startot, hanem más okokból, például a korábbi rendszerbeli lojalitásuk miatt. Sokan sérelmeznek egy ilyenfajta indulóegyenlőtlenséget. Mi erről a véleményed?

Kornai J.: Válasszuk szét a kérdésnek a pozitív részét, vagyis annak konstatálását, hogy létezik-e ez a jelenség, annak normatív értékelésétől.

Minden társadalomban, beleértve a rendszerváltó átmeneteket is, előnye van annak, aki korábban fizikai vagyont szerzett, s azt nem veszik el tőle; aki magával hoz hasznosítható kapcsolatokat; és harmadikként említve talán a legfontosabbat: aki szellemi tőkével rendelkezik. Ez utóbbi azzal kezdődik, hogy az agya jobban trenírozott, és gördülékenyebben működik, és folytatódik azzal, hogy több ismeretanyagot halmozott fel, többek között nyelvtudást, a társadalmi viselkedés rutinját és így tovább. Ez az újrakezdésnél előny; ezt nem lehet tagadni.

Laki M.: Ennek megítélése tehát egyszerűen morális kérdés?

Kornai J.: Egyelőre maradjunk még a pozitív elemzésnél. A jobb esélyek átmentésének lehetősége attól függ, hogy a társadalom végrehajt-e erőszakkal vagyonelkobzást és a korábbi rendszer vezető rétegének eltávolítását a magasabb pozíciókból. Ezt tette a kommunista rendszer, amikor hatalomra került. Konfiskálta a meglévő vagyonokat, szétrombolta a korábbi kapcsolati rendszereket, kiüldözte a korábbi politikai rendszer felső rétegét a hatalom, az állami adminisztráció, a gazdaság és a kultúra minden vezető pozíciójából. A hatalom átvétele után már csak az az érdekes, hogy ki lesz jóban a párttitkárral és a komisszárral, és teljesen érdektelenné válik a korábbi kapcsolati rendszer. A szellemi tőkét ugyan nem tudja kiverni a korábbi elit tagjainak agyából, de erőszakkal olyan munkakörbe tudja őket kényszeríteni, amiben azt nem tudják hasznosítani.

Minél békésebb a szocializmus összeomlása után az átmenet, minél kevésbé akarnak embereket üldözni, bosszút állni, erőszakkal be-

lenyúlni abba, hogy ki-ki hogyan hasznosíthatja azt, amije van, legyen az kézzelfogható vagyon vagy az a tőke, ami a fejében van, annál inkább hasznosulnak az előző rendszerből áthozott előnyök.

Emlékszem arra, hogy 1991–1992 körül észrevettem: X vagy Y, aki alaposan kompromittálta magát a Kádár-rezsim lelkes támogatójaként, feltűnt egy nagy nyugati bank magyarországi vezető képviselői között vagy egy magyarországi befektetésekben érdekelt külföldi vállalat főtanácsadójaként. Egy ízben megkérdeztem egy amerikai egyetemi kollégámat, aki *business economics*-re specializálódott, és jól ismeri az üzleti világ mentalitását: szerinte miért teszik ezt? Hát nem tudják, hogy ez az ember hogyan viselkedett azelőtt, és mekkora fekete foltok vannak az életrajzában? A kolléga szinte értetlenül fogadta a kérdésemet. Mi közük van az illető személy politikai múltjához? Ez az ember, akit a nyugati vállalat felhasznál, itt élt és él Magyarországon, jól kiismeri magát ebben az országban, jó kapcsolatai vannak, s ráadásul megtanulta a Nyugattal való kapcsolattartás módszereit is. Persze hogy hasznosítják ezeket az értékes tulajdonságait! A békés átmenet szabad utat enged a kapcsolat és a fejekben lévő tudás értékesülésének. Elindul egy kiválasztódási folyamat. Ebben a buta egykori káder előbb-utóbb félresodródik. Viszont az okos, a szakértő káder, aki továbbra is hasznosítható kapcsolatokkal rendelkezik, sikeresen beépül az új rendszerbe. Ez a folyamatos, sima, fokozatos, békés magyar rendszer-átalakulás fontos tulajdonsága.

Ezek után feltehetjük a kérdést, hogy mindez morálisan hogyan értékelhető. A magamban kialakított értékítélet tudomásul veszi a helyzet ambivalens, ellentmondásos jellegét. A Magyarországon végrehajtott forradalom (mert a rendszerváltást történelmi értelemben forradalomnak tekintem) vértelenségét, kíméletességét előnynek tekintem. Ugyanennek a vonásnak az a hátrányos következménye, hogy nem került sor radikális újrarendezésre, amely drasztikusan lesüllyesztett és mesterségesen felemelt volna embereket múltbeli politikai viselkedésük alapján. A magyar társadalom nagyobb része, azt hiszem, nagyobb súlyt adott az előnynek, mint a hátránynak. Fogcsikorgatva vagy legalábbis bosszankodva vette tudomásul a kaméleonok

parádéját, de azért nem követelt a politikai múlt alapján végrehajtott kiméletlen szelekciót.

Laki M.: Én megkülönböztetném itt a szellemi kapcsolatokat attól az esettől, amikor tőkét is elvontak az államiból a magánszférába, és ezáltal létesült egyesek számára előnyös indulóhelyzet a rendszerváltáskor.

Kornai J.: Igaz, hogy akik a múltban közelebb voltak a tűzhöz, nagyobb valószínűséggel halmoztak fel kedvezőbb indulótőkét, például a lakáskörülményekben vagy más anyagi javakban. Ehhez két megjegyzésem van. Az első: nem biztos, hogy jobb lett volna konfiskálással kezdeni. Ez brutális lépés; nem jó start az alig kibontakozó demokrácia számára. Nehéz, valószínűleg lehetetlen széles körű konfiskálást jogszerűen, az összes enyhítő és terhelő körülmény figyelembevételével végrehajtani.

A másik megjegyzésem inkább a probléma elemzésével kapcsolatos. Tegyük fel, hogy tíz év múlva valaki egy függvényt fog felírni az akkori jövedelem- és vagyoneloszlás megmagyarázására. Ebben a függvényben több magyarázó változó szerepel majd, köztük olyanok is, amelyek azt reprezentálják: az állampolgár tagja volt-e az 1990 előtti elitnek vagy közel állt-e ahhoz, vagy az akkori elittag törvényes örököse volt-e. Sejtésem szerint az fog kiderülni, hogy ezeknek a változóknak lesz ugyan szignifikáns magyarázóerejük, de ez a magyarázóerő aránylag gyenge lesz. A függvényben sokkal nagyobb súlyt kapnak majd azok a változók, amelyek a következőket fejezik ki: ki mit tett 1990 óta, és mennyire volt szerencséje. Elkótyavetyélte-e az indulótőkéjét vagy ügyesen és szerencsésen alkalmazkodott-e az új körülményekhez.

A volt káderek rendszerváltáskori vagyonátmentését utólag sem akarom etikailag jóváhagyni és igazolni. Végül is azonban kétféle átmenettípus között választhattunk, amelyek közül egyik sem teljesen megnyugtató etikailag. A véres, a fölforgató rendteremtésből és „a lapok új leosztásával" járó brutalitásból már elég volt ebben az évszázadban. A magyar társadalom tehát a szelídebb változást s ezzel együtt a tőkeátmentést lehetővé tevő átmenetet választotta kisebbik rosszként. Én ezt a választást a magam részéről utólag is helybenhagyom.

Laki M.: Igen, de akik valamiképpen relatív vesztesei voltak a szocializmusnak, azok kárpótlásfélére vágynak. Vagy legalábbis állami, intézményi segítségre ahhoz, hogy ne ők maradjanak le újra.

Kornai J.: Én ezzel az elvvel egyetértek. Ez nemcsak a rendszerváltás idején, de minden időben felvetődő igény: ha valaki nem a saját döntései, hanem a rossz sors következtében került nagy veszteségeket okozó hátrányos helyzetbe, akkor jogosult a társadalom különleges, kompenzáló jellegű gondoskodására (egyéb feltételek megléte mellett). Tehát ebben a gondolatmenetben különbséget teszünk azok között, akiket az előző rendszer származásuk vagy politikai állásfoglalásuk miatt sújtott, szemben azokkal, akik azért nem vitték sokra, mert a politikától teljesen független minősítéssel, egyszerűen gyenge teljesítményt mutattak fel. Az, aki a politikai üldözés vagy diszkrimináció vesztese volt, nem tévesztendő össze azzal, aki például tanulhatott volna, de nem tanult. Ez két különböző dolog. Figyelembe kell venni többek között azt, hogy éppen a tanuláshoz, a szellemi tőke megszerzéséhez az előző rendszer sokaknak adott esélyt.

Laki M.: Ha valaki egyszerűen lusta volt tanulni...

Kornai J.: Ha valaki húsz-egynéhány éves korában tudatlanul, rosszul felkészülve érkezik 1990-ben a kapitalizmus küszöbére, akkor nagy különbséget tennék egy nyolcgyerekes, szegény sorsú cigánycsalád gyereke és egy olyan fiatal között, aki a szülei és az állam pénzén élt, és leginkább rajta múlott, hogy mennyi iskolát végzett és ott mennyi tudást szerzett.

Laki M.: Szerinted el kell választani a veszélyesen, mi több önveszélyesen élő ember ügyét a rendszer okozta következményektől?

Kornai J.: A kérdés hangulatával egyetértek, a fogalmazáshoz szeretnék hozzászólni. Rendszertől és történelmi helyzettől függetlenül, itt egy alapvető filozófiai kérdéshez értünk el. Alapvetően fontosnak tartom az egyéni felelősséget. Mindenki felelős az életéért, és senkit sem lehet felmenteni ez alól a felelősség alól. Az auschwitzi haláltábor foglya is felelős azért, hogy mit tesz az adott helyzetben. És a Kádár-rendszer a haláltábornál nagyobb választási lehetőséget engedett az embereknek. Tehát a körülményekre való hivatkozást, mint egy

adott, kialakult állapot kizárólagos, minden egyéni felelősség alól felmentést adó indokolását alapvető etikai kritériumok alapján nem tudom elfogadni. Én ebből a szempontból nem ugyanazt a mértéket alkalmazom Pol-Pot Kambodzsájára, mint Kádár Magyarországára. A Kádár-rendszer puha diktatúra volt. Paternalista volt, és megengedte a második gazdaság létezését a gazdasági szférában. Ez kibővítette az emberek lehetőségeit. A magyar ember nagyobb egyéni felelősséget visel abban, hogy milyen tudással ért a rendszerváltás küszöbére, mint a Pol-Pot rezsim és a polgárháború által megnyomorított kambodzsai ember, mert nagyobb volt a mozgástere.

Eszem ágában sincs tagadni azt, hogy a Kádár-rezsimnek is voltak áldozatai, de az elszenvedett veszteségnek fokozatai vannak. Ha valakinek a szüleit kitelepítették, és ezzel valóban egyszer és mindenkorra elütötték az egyetem lehetőségétől, akkor nem kérdezem meg ettől az embertől: miért nem mentél egyetemre. Bár még ez is bizonyos fokig az életkor és az egyéni alkat függvénye. Ismeretes, hogy a kitelepítettek gyerekei közül nem is egy a későbbi puhább évtizedekben eljutott az egyetemre. A mai politikai és gazdasági elitnek egy része éppen azok közül került ki, akiknek szüleit a kommunista rendszer üldözte vagy hátrányos helyzetbe hozta, de akik maguk már egyetemi diplomát tudtak szerezni.

Én az elmondottakkal nem kicsinylem le az esélyeket meghatározó társadalmi körülmények jelentőségét. Beszélgetésünk dialektikája olyan, hogy kénytelen vagyok a probléma másik felét megfogalmazni, de szeretném elkerülni azt a látszatot, mely szerint én tagadnám a társadalmi körülmények jelentőségét és ezen belül azt, hogy a kommunista rendszer valamennyi válfajának, benne a Kádár-rezsimnek is volt az esélyek egyenlőségét rontó, megnyomorító hatása.

Laki M.: Térjünk rá a jóléti szféra problémáira! Fő állításod a „koraszülött jóléti államról" az, hogy a szocialista rendszer a lehetőségein túl építette ki a szociális hálót, az egészségügyi ellátást, az oktatási rendszert.

Kornai J.: Az én idézett megfogalmazásom mögött az a gondolat húzódik meg, hogy a törvénybe iktatott jogosultságok együttese, azaz

mindaz együttvéve, ami a magyar állampolgárnak „jár" az államtól, nem arányos a magyar gazdaság teljesítőképességével, hanem e potenciál fölött van. A „koraszülött jóléti állam" gondolatnak a lényege, hogy erős összefüggés van egyfelől a gazdasági fejlettség, a gazdaság teherbíró képessége, másfelől általában az életszínvonal s ezen belül az életszínvonalnak az állami gondoskodás formájában juttatott része között. Magyarország ebben egyedülálló. Itt sokkal nagyobb arányú a juttatás, mint bármely más, korábban szocialista országban.

Miközben empirikusan megfigyelhető az említett összefüggés a gazdaság teljesítőképessége és az állami gondoskodás lehetősége között – azaz a potenciál előbb-utóbb behatárolja a gondoskodási lehetőséget –, okozati értelemben fennáll az ellenkező hatásirány is. Ott, ahol az állami juttatás kisebb, rendszerint gyorsabb a gazdasági potenciál növekedése. Ez könnyen belátható. A paternalista gondoskodás fedezetére magas járulékokat és adókat kell kivetni, amely elszívja az erőforrásokat a növekedést közvetlenül szolgáló beruházások elől.

Itt megint egy politikai-etikai döntéshez jutottunk. Én nem vagyok a mindenáron leggyorsabb növekedés híve. Huszonnégy évvel ezelőtt könyvet írtam arról, hogy nem helyeslem az erőltetett növekedést, s helyébe inkább a harmonikus növekedést ajánlom. A harmónia követelményeit azonban mindkét oldalról meg lehet sérteni. Most már, évtizedes trendeket nézve, nem az volt Magyarország problémája, hogy erőltette a beruházást, hanem az, hogy erőltette a fogyasztást, s közben lelohadt a növekedés.

Figyelemre méltó az a *trade-off*, az az átváltás, amely egyfelől a társadalmi nyugalom, másfelől a fogyasztás és állami gondoskodás között van. Csehszlovákiában a Husák-rendszer lényegesen kedvezőbb makrogazdasági állapotot hagyott örökül, mint a Kádár-rendszer. Husák titkosrendőrséggel, Václav Havel és a többiek börtönbe zárásával biztosította azt a csendet, amit Kádár azzal ért el, hogy az utolsó évtizedekben már nemigen zárta börtönbe az ellenzéket, de az embereket jobban megnyugtatta. Többet adott nekik anyagi tekintetben – de azon az áron, hogy nőtt az adósság, a költségvetés túlvállalásai megszülték a krónikus deficitet, beindult az infláció. Ennek az árát most fizetjük meg.

Az ország vezetői a zsigereikben érezték, hogy ha valahol nagy dohogás volt, akkor oda kell dobni valamit. Ha azt hallották, hogy Borsodban morognak az emberek, akkor nem egyszerűen az történt, hogy odaküldtek egy államtitkárt beszélni, hanem valamit mindjárt adtak is. Ha egy vállalat bajba került, gyorsan hitelt vagy segélyt folyósítottak, még ha ennek következtében a költségvetés és a fizetési mérleg helyzete romlott is. Ha valahol élelemhiány mutatkozott, az ellátási lyukat rögtön betömték importtal, megint csak a kereskedelmi és fizetési mérleg rovására. Ez élesen különbözött attól, amit például Ceausescu tett: elvette az emberek elől akár még a villamos áramot is, csak hogy jobb legyen az export-import mérleg, és szinte az utolsó dollárig kifizethesse az adósságot. A zúgolódás ellen ott volt a titkosrendőrség. Ez nagyon élesen mutatja a kétféle kommunista rezsim magatartásának eltérését.

Laki M.: Most úgy látszik, hogy ki kell fizetni a számlát, és mindenki úgy gondolja, hogy neki kevesebbet kellene fizetnie. Mindenki szeretné az ilyen veszteségeit minimalizálni. Milyen szabályt lehet vagy kellene követni abban, hogy miképpen oszoljanak el a terhek vagy az elmaradt hasznok?

Kornai J.: Szokás szerint kétféle megközelítésre van módunk. Az egyik a pozitív megfigyelés, a másik a normatív elvek felállítása. Pozitív vizsgálat keretében megfigyelhetjük a következő két jelenséget. Az egyik: a magyar gazdaságnak az alapvető egyenlőtlenségi problémája az adózás alól kibújók és az adózás alól kibújni nem tudók közötti tehermegoszlás kiáltó igazságtalansága. Az adóbevallások szerint 1994-ben az évi átlagos vállalkozói jövedelem száztízezer forint volt. Ez, azt hiszem, a minimálbér alatt van. Csodálkozom, hogy miért maradnak ezek az emberek vállalkozók, miért nem jelentkeznek munkaviszony alapján végzett munkára, hiszen akkor ennél többet keresnének.

Az egyenlőtlenséget kiváltó másik tényező – a szociológusok által használt elnevezéssel – a különböző rétegek és csoportok érdekartikuláló és érdekérvényesítő képességei közötti eltérések. Ez a képesség két szinten jelentkezhet. Az egyik a parlamenten kívüli eszközök

igénybevétele. Néhány száz mozdonyvezető vagy erőművi dolgozó, akik a koncentráció következtében könnyen szervezhetők, és akiknek a kezében a termelés létfontosságú, napokra sem nélkülözhető tényezői összpontosulnak, egy egész országot le tudnak állítani. Vagy az egymással rádió-összeköttetésben álló taxisofőrök blokádot állíthatnak fel, és meg tudják bénítani a fővárost. Érthető, hogy ezek a csoportok erőteljesebben tudják az érdekeiket érvényesíteni parlamenten kívüli eszközökkel, mint mondjuk a napszámosok, akik ha sztrájkkal próbálkoznának, bizonyára nem lennének képesek leállítani az országot. Az érdekérvényesítés másik szintjén a parlamenti eszközöket veszik igénybe. Parlamenti demokráciában nagy súlyuk van az olyan aránylag homogén érdekcsoportoknak, amelyek nagy választói tömeget képviselnek. Ilyen érdekcsoportot alkotnak elsősorban a nyugdíjasok. Minden harmadik választó nyugdíjas. Még csak nem is kell kimenniük az utcára. Az ő választásuk elég jelentős mértékben eldöntheti a parlament összetételét. A puszta létszám adta nagy szavazóerőt kiegészítik a parlamenti demokráciákban érvényesülő egyéb nyomásgyakorló technikák: küldöttségek, a helyi képviselőre gyakorolt nyomás, a nyílt vagy rejtett lobbizás a politikusok körében. Ha tehát a parlamenti demokráciák s közöttük a mi fiatal demokráciánk és félig érett piacgazdaságunk tényleges működési szabályosságait józanul számba vesszük, akkor a következő prognózist adhatjuk. Az említett két tényező, az adókerülés lehetősége és az érdekérvényesítés képessége messzemenően eldönti majd, hogy miként oszlanak el a terhek a lakosság csoportjai között.

Hangsúlyozom, hogy a fenti prognózis kifejtésével még semmit nem mondtam arról, hogy én milyen tehermegoszlással rokonszenveznék; az pozitív prognózis volt és nem normatív állásfoglalás.

Laki M.: Maradjunk még a pozitív megközelítésnél. Szerinted tehát vannak olyan csoportok vagy rétegek, vagy szakmák vagy olyan pozícióban lévő emberek, akik tudják érvényesíteni az érdekeiket, másoknak pedig ez nem megy. Tehát valakik nyerni fognak, mások viszont veszíteni.

Kornai J.: Valamely csoport vagy egyén alapjában véve kétféle

fő módszerrel érheti el azt, hogy a jövedelem tényleges eloszlása eltérjen attól, amit a piaci erők játéka hozna létre. Az egyik fő módszer, hogy kikerüli az államot, a másik fő módszer, amikor az államra gyakorolt nyomással éri el azt, hogy az állam az ő javára avatkozzék be a piaci disztribúcióba.

Laki M.: Lehet-e azt mondani, hogy ez a kétfajta viselkedés mindenütt fellelhető a világon, de a szocializmus utáni átmenetben megnő a jelentősége?

Kornai J.: Az elsőnek – az adókerülésnek – a mértéke rendkívül magas. Ez visszavezethető a Kádár-rendszerben rögződött társadalmi viselkedési formákra. A közmorál nem ítéli el, természetesnek veszi, hogy lényegében minden magyar állampolgár részt vesz valamilyen formában az adók megkerülésében. Az biztos, hogy a mérték összefügg az átmenettel. A másikban, az érdekérvényesítés parlamenti és parlamenten kívüli eszközeinek alkalmazásában, nézetem szerint nincs jellegzetes különbség; ez minden parlamenti demokráciában létezik.

Laki M.: Tehát az nyer inkább, aki ki tud bújni az adózás alól vagy akinek erősebb a hangja? Hadd szűkítsem le egyelőre a kérdést, és maradjunk most csak az előbbi jelenségnél, azaz az adókerülésnél.

Kornai J.: Azért ez túl sötét kép lenne. Azt hiszem, végeredményben kétféle fő módja van a kiugró nyeremény megszerzésének. A kétféle mód részaránya egyénenként és csoportonként szóródik, és sokaknál mind a kettő egyszerre jelentkezik. Van, aki valóságos piaci nyereségre tesz szert, és van, akinek a nyeresége az adókerülés révén keletkezik vagy nő meg kiugró mértékben. Mind a kettőt nézzük meg egy kicsit közelebbről.

A legitim piaci nyereséget szerzők körét nem szeretném a szorgalmas suszterre korlátozni, aki reggeltől estig kalapálgat, és ettől sokak szemében jól megérdemelt keresménynek minősül a pénze. A piac úgy működik, hogy minél zavarosabb, átláthatatlanabb a helyzet, annál nagyobb kereseti lehetősége van annak, aki a kereslet és a kínálat közötti hézagokat betömi. A piac az ilyen élelmes, ügyes és rámenős embereket jutalmazza. Lehet, hogy ő milliomos lesz, és a szorgalmas suszter csak húsz- vagy harmincezer forintot keres.

Laki M.: Nem teszel különbséget a nyerészkedő és a szorgalmas tőkés között?

Kornai J.: A nyerészkedő a piacgazdaság jogosult résztvevője, szerepe van abban, hogy a kereslet és kínálat egymásra találjon. Az, amit a piacgazdasággal szemben elfogult és hozzá nem értő ember sokszor spekulációnak nevez, nélkülözhetetlen a kínálat és a kereslet egyensúlyba kerüléséhez.

Azok között, akik valóban a piacon szerzik meg a pénzt, nem pedig azzal, hogy elvonják az állam elől, vagy hogy az államtól pénzt csikarnak ki, sokféle vállalkozás található. Számos sikeres export-import cég működik. Vannak fellendülő iparágak, például az informatikai ipar, az építőipar. A vállalkozások egy része olyan keresletet elégít ki, amelyet a korábbi önkényesen eltorzított kínálat nem fedezett; érthető, hogy ezek is igen jövedelmezőek. Magas keresethez jutnak azok a szakmák, amelyeknek a technológiai fejlődés előre látható trendjei szerint különösen biztató jövőjük van. A gazdaságnak ezeken a pontjain nagy nyereségek keletkeznek az átmenet időszakában – és ez szerintem rendjén van így.

A másik csoportban a nagy nyereség azáltal keletkezik, hogy kibújnak az adó alól. Tulajdonképpen ennek is két változata van. Az adójog hézagokat hagyott. Minden magyar állampolgárnak törvény adta joga kihasználni a joghézagokat. Az ilyen állampolgár nem adócsaló. A törvényhozó szervek és az adóhatóság felelőssége, hogy ne hagyjon joghézagot.

Sok esetben persze a joghézag kihasználása párosulhat csalással. Van, amikor egyszerre megy végbe a piaci kereslet-kínálat adta lehetőség élelmes és jogszerű kiaknázása, a joghézag kihasználása és az igazi adócsalás; a háromféle cselekmény összefonódik, és hatványozhatja a keresményeket. Mégis, etikai ítélet alkotásakor szigorúan különbséget kell tenni. Az lenne a kívánatos, hogy a közterhek alóli kibújás megszűnjék. Sosem fog teljesen megszűnni, de jó lenne, ha minél kisebb területre szorulna.

Itt szeretném felhívni a figyelmet egy lényeges megkülönböztetésre, amely gyakran elmosódik a beszélgetésekben. Egy dolog, hogy

valamely magas nyereség megszerzése piaci szempontból legitim-e (ellentétben az adókerülés révén szerzett illegitim többletnyereséggel). És más dolog, hogy ezt a magas nyereséget indokolt-e ugyanolyan arányban hagyni annál, aki legitim módon megszerezte, mint amilyen arányban marad a rosszabbul kereső embereknél. Más szóval: minden legitim piaci keresményt azonos arányban kell-e adóztatni, vagy indokolt-e a progresszív adóztatás. Az utóbbi kérdés átvezet a méltányos közteherviselés problémájához és elsősorban annak etikai vonatkozásaihoz. (Itt most ne térjünk ki az adózással kapcsolatos más szempontokra: az adók ösztönző hatására stb.) Tehát ismétlem: akarjuk-e, hogy aki többet keres, a piacon tanúsított teljesítmény és a szerencse segítségével, a törvényeket betartva, az ne csak a jövedelmével arányosan nagyobb volumenben, hanem progresszív kulcsok szerint vegye ki a részét a közterhekből? Más szóval: akarjuk-e azt, aki jogosultan többet keresett, jobban megterhelni adókkal annak érdekében, hogy a legkülönbözőbb okok miatt rászorulóknak több jusson. Ez átvezet a szolidaritási elv alapján történő állami újraelosztás kérdéséhez.

Ezzel áttértünk a jövedelemelosztás, újraelosztás, adózás és állami juttatás normatív követelményeire. Mi az, amit például egy közgazdász, mint te vagy én sugalmazzunk azoknak, akik esetleg meghallgatják a szavunkat? Az újraelosztásnak vannak közgazdasági-technikai és etikai princípiumai, és mindegyikről érdemes külön beszélni. Tehát nem lehet csak az egyikből vagy a másikból levezetni az újraelosztás kívánatos rendjét, mert abból hibás következtetések adódnának.

Laki M.: Te sokszor írtál a rossz hatékonyságú disztributor államról. Itt mégsem látok más szereplőt, legalábbis középtávon, ezeknek az anomáliáknak a kiküszöbölésére. Mindig az állam az adószedő.

Kornai J.: Az állam nélküli társadalom – utópia. Illúziók nélkül kellene valamennyi társadalmi szereplőre tekinteni. Nekem például a vállalkozóval vagy a profitmotivációjú vállalattal, sőt az egyénnel, az állampolgárral kapcsolatban sincs illúzióm, de ettől még normatív gondolkodásunkban mindegyikre rábízhatunk fontos szerepet. Az államot gyarló intézménynek tartom, de ennek tudatában is rábíznék számtalan funkciót. Nincs más megoldás. Olyan kiegészítő mechanizmusokat kell

azonban beépíteni, amelyek az állam gyarlóságát legalább részben ellensúlyozzák. Az túl erős kifejezés, hogy az állam „rossz". Egyszerűen arról van szó, hogy az állam funkcióit esendő emberek látják el, akik mindenféle befolyás alatt is állnak.

Ebből máris fontos gyakorlati következtetés adódik. Minél kevesebb olyan funkciót szeretnék, amelyben az államnak nincs konkurenciája, ahol az államnak abszolút monopóliuma van. Ha az államnak versenyeznie kell, akkor már jobb a helyzet. Például a legtöbb országban van állami posta. A jó az, ha az állami posta mellett létezik magánposta is.

Laki M.: Állami oktatás...

Kornai J.: És nem állami oktatás. Az állami egészségügyi szolgáltatás mellett legyen nem állami egészségügyi szolgáltatás, állami temetés mellett nem állami temetés és így tovább, a bölcsőtől a koporsóig. Egyébként ez nagyon fontos közgazdasági érv az állam redukciója mellett. Nem szabad olyan magasra emelni az adót, hogy kiszorítsa bizonyos funkciók nem állami ellátását, és ezzel örökre megrögzítse az állami monopóliumot, és elállja a verseny útját. Tehát ha az állami egészségügy és az oktatás finanszírozására akkora összeget emelünk le a társadalom összjövedelméből, ami már nem hagy helyet arra, hogy nem állami intézmények belépjenek, és az állampolgár képes legyen azokat megfizetni, akkor az állam monopóliumát már az adózásnál végképp biztosítottuk.

Laki M.: Még ha konkurenciának alá lenne is vetve, az államnak mégis nagyon fontos szerepe van és lesz az újraelosztásban. Szerinted az államnak milyen elveket kellene követni ebben az átcsoportosításban?

Kornai J.: A bevételek oldalán helyeslem azt, amiről már szó volt: a progresszív közteherviselést. Most már túljutottunk a piacgazdaság és a magántulajdon meghonosításának első rohamán. Ideje azt az elvet érvényesíteni, hogy aki tud, nagyobb mértékben járuljon hozzá a terhekhez, mint aki nem teheti. Ez tehát a progresszív adóztatás elfogadását jelenti – azzal a megszorítással, hogy a túlzott progresszivitás ne váljék a teljesítmény ellenösztönzőjévé. Nem szabad akkora progresszivitást beépíteni az adórendszerbe, amely már a teljesítmény

visszatartására késztet, mert akkor kevesebb lesz az összjövedelem. Hosszabb időszakot tekintve, abszolút volumenben kevesebb jut annak, akit a redisztribúció révén végül is meg akarunk segíteni.

Laki M.: Ne zárjon be nyolc hónapra az, aki négy hónap alatt eléri az adómaximumot.

Kornai J.: Svédországban volt egy időszak, amikor a marginális adó kilencven százalék volt, tehát az az orvos, akinek a beteg száz koronát adott, abból csak tíz koronát kapott meg. Ő úgy érezte, hogy ezért nem marad benn délután, akkor inkább elmegy horgászni. Tehát nem szabad túladóztatni és nem szabad túlzásba vinni a progresszivitást. Talán a puszta sárga irigység késztette a svéd adórendszer egyikmásik kidolgozóját arra, hogy minden józan határon túlmenjenek. Itt ismét visszaidézhetjük a szocializmus tapasztalatait. A szocializmus hosszú távon többek között azért nem tudott prosperálni, mert az elosztási rendszere rossz volt. Amit az előbb bizonyos fokig vonzerejének tudtunk be, hogy egyfajta egyenlősdit hajtott végre, egyúttal óriási hátránya is volt. És hosszú távon ez a hátrány bizonyult erősebbnek. Bukásának egyik oka, hogy nem tudott olyan mechanizmust kialakítani, amelyben az ösztönzés előtérbe került volna. A nivellálás elszürkítő hatású volt, a szocializmus nem tudott igazán különbséget tenni nagy és kis teljesítmény között. Meg lehet nézni azt a nyugdíjrendszert, amelyben a szupersztár és a segédkönyvelő nyugdíja között nincs jelentős különbség. Mire az élet végére kerültek, az úgynevezett állami gondoskodásban elmosódott a különbség az igazán nagy és a jelentéktelen kis teljesítmény között.

Azok közé tartozom, akik az egyenlőségnek önmagában nem tulajdonítanak belső értéket.

Laki M.: Csak az egyenlőbb esélyeknek?

Kornai J.: Én nem ezen a ponton szeretném elkezdeni a társadalmi igazság posztulátumainak felállítását. Aki bizonyos okok miatt a társadalom segítségére szorul, az kapja meg. A másik fontos elv az, hogy a társadalom berendezkedése biztosítsa: az alul lévők, a nélkülözők helyzete, az időbeli trendet tekintve, javuljon. Ne maradjanak ki a társadalom fejlődéséből, nekik is részük legyen belőle. Én ezt érzem igaz-

ságosnak. Az én erkölcsi elveim szerint nem helyes öncélúan annak örülni, hogy a fölül lévőt jól lenyomják a közepesek szintjére. Nagy különbség van az ilyesféle, valljuk meg, irigység által motivált „fizessenek a gazdagok" kárörvendő szemlélet és a méltányos közteherviselés szép elve között. Utóbbinál a fölül lévők fokozott megadóztatása nem cél, hanem eszköz arra, hogy az alul lévők segítéséhez szükséges forrásokat biztosítsák. A magyar társadalom mentalitásban azt örökölte a szocializmustól (erről viccek szólnak, és komolyan is tudjuk), hogy sok ember úgy érzi: inkább maga is éljen rosszul, de legalább más se éljen igazán jól. Ez az elv ma még elég széles embercsoportok etikai vezérfonala. Jó lenne, ha ezt felváltaná annak higgadt tudomásulvétele: vannak, akik még az aránylag szolid, jó keresettel rendelkezőkhöz képest is százszor jobban keresnek. Nekem ne az fájjon, hogy másnak sok pénze van, hanem az, hogy másnak nagyon kevés van.

És ezzel rátérhetünk az alul lévők problémájára. Az az igazi kérdés, hogy aki alul van, az miért van alul, azt hogyan lehetne feljebb vinni. A feljebbvitel fő problémája a dinamika. Tehát olyan társadalmi mozgást kell elérni, hogy akik alul vannak, azoknak is javuljon az élete. Ezt érzem a legfontosabbnak. Ez pedig a gazdaság tartós növekedését igényli, tíz-húsz év távlatában.

Nem tagadom a redisztributív intézkedések jelentőségét, de az első számú kérdés mindig az eloszthatő javak mennyisége, a mennyiség növekedésének üteme, és csak a második számú kérdés annak mindenkori pillanatnyi eloszlása és újraelosztása.

Laki M.: Hogyan lehet a rászorultak körét meghatározni?

Kornai J.: A rászorultságnak vannak ismert kvantitatív mérőszámai: mekkora a keresete stb. Első, nyilván eléggé pontatlan megközelítésben azt lehet mondani, hogy ha valaki annyira szegény, annyira kicsi a jövedelme és a vagyona, hogy képtelen önmagának és az általa eltartottaknak a létminimumot megadni, akkor rászorul arra, hogy a társadalom többi része segítse. Ehhez gyakorlati célokra hozzárendelhetők egy-egy országon belül a konkrét mérőszámok és küszöbértékek.

Azt gondolom, hogy ezen túlmenően annak mérlegelésekor, hogy ki jogosult a társadalom szolidaritására, további kiegészítő kritériu-

mokra is szükség van. Két kiegészítő kritériumot javasolok. Az egyik: nem hagyható számításon kívül, hogy miért került valaki olyan helyzetbe, hogy nem tudja önmaga és eltartottjai számára biztosítani még a létminimumot sem. Mennyiben befolyásolta a helyzetét az, hogy a rendelkezésére álló lehetőségek határain belül milyen életpályát választott, milyen teljesítményt nyújtott, milyen megtakarításra volt hajlandó.

Nem lehet mellőzni annak az elemzését, hogy tulajdonképpen hogyan jött létre a rászorultsági állapot. Tegyük fel, hogy megállapítható: saját múltbeli döntései mekkora szerepet játszottak helyzetének alakulásában. Vajon saját választásai vezettek-e oda (vagy azok is közrejátszottak-e abban), hogy most rá van szorulva a társadalom segítségére? Vagy pedig sokkal inkább egyéni életének külső körülményei magyarázzák meg a rászorultsági állapotot: balesetek vagy az elháríthatatlan betegség, természeti vagy politikai földrengések és más végzetszerűen ható tényezők.

A másik kritérium az előbbivel egyenlően fontos vagy talán még fontosabb: hogyan tudna kikerülni a rászorultsági állapotból. A kikerülésben mekkora szerepet játszana önmaga, és mennyire van ráutalva a többiekre?

Miért olyan fontos ez a két kiegészítő kritérium? Az elsőt nem büntető célzattal vetem fel. Ha valaki valóban a saját döntései folytán került rossz helyzetbe, nem akarnám eljátszatni a nagyon gyarló állammal az igazságosztó szerepet. Azért tartom mégis szükségesnek a megkülönböztetést, mert ennek pedagógiai szerepe van. Itt a pedagógián nemcsak gyermeknevelés értendő, hanem az életpálya-választással, az életpálya során mutatkozó döntési elágazásokkal kapcsolatban használom ezt a fogalmat. Itt visszatértünk ahhoz, amiről egész más összefüggésben a beszélgetés elején már volt szó. Ha valakit nem menthetünk fel erkölcsileg a saját életsorsáért való felelősség alól, akkor nem lehet felmenteni a saját döntéseinek következményei alól sem, mert az közönyt, cinizmust és felelőtlenséget szül. Az emberek úgy érezhetnék: mindegy, hogy valaki könnyedén vagy a következményeket alaposan megfontolva dönt. A szocializmus egyik baja az volt, hogy az, amit

valaki kapott, csak részben függött attól, hogy ő mit adott. Szakítani kell a szocializmus által belénk plántált passzívan elfogadó mentalitással.

Laki M.: Nagy fontosságot tulajdonítasz az egyén felelősségének.

Kornai J.: Az egyénnek viselnie kell döntésének következményeit. A következményeket enyhítheti a jószívű társadalom, de nem kell, hogy teljesen kompenzálja. Az egyén mérlegeljen. Szuverén egyén, nem az állam dönt helyette. Például amellett dönt, hogy nem hajlandó továbbtanulni, mert hamar akar pénzt keresni. Rendben van, akkor előbb fog keresni, nincsenek egyetemi évek, amikor nem keres. De vegye tudomásul, hogy emiatt később jelentős előnyöktől esik el. Az egyetemi végzettség a későbbi életpálya során megtérül, és magasabb keresettel jár, és ebben ő nem részesül. Ne szorítsák úgy össze a béreket, hogy a magasabb képzettségűek és az alacsonyabb képzettségűek bére csaknem összeolvadjon. Az egyetem bizonyos fokig áldozat. Aki hamar be akarja magát vetni a pénzkeresésbe, az nem járja végig az öt, esetleg nyolc, tíz évet, ami alatt nem tud rendesen keresni. Ne ötvenéves korában tegye szóvá, hogy én nem jártam egyetemre. Csak akkor teheti ezt szóvá, ha bizonyítható, hogy erre nem is volt esélye. Tehát én mindig visszatérek oda, hogy volt-e döntési lehetősége. Ezért kell újra és újra feltenni a kérdést: rajta múlt-e a dolog vagy sem? Szándékosan olyan példát hozok fel, amely nem egy egyszeri, kis következményekkel járó akcióra, hanem súlyos következményekkel járó sorsdöntő választásra vonatkozik.

A másik kritérium a rászorultsági helyzetből való kikerülés lehetőségei. Ez perdöntő jelentőségű. Ebben is élesen különböznie kell a szocializmus által az emberekbe plántált mentalitásnak és a rendszerváltást követő új társadalomban kívánatos gondolkodásmódnak. Alapjában véve abból kell kiindulni, hogy ha az embert baj éri, vagy nehéz helyzetbe kerül, vagy hátrányban van, neki kell behoznia a hátrányt, neki kell kikerülnie a bajból, az ő dolga az, hogy összeszedje magát. Próbáljon a helyzethez alkalmazkodni. Nem az a fő teendő, hogy addig sírjon, amíg megszánják, hogy addig gyakoroljon nyomást, amíg valamilyen segítséget kap, hanem szedje össze magát, és tegyen valamit. Ez a kulcskérdés.

Laki M.: Ismert ellenérv, hogy az ember életvitelmintát és mentalitást is kap a családtól, szűkebb vagy tágabb környezetétől. Az öröklött hátrányok egyike éppen az, hogy sok ember élete formáló éveiben a szegénységbe való belenyugvás példáját látta. A szegénység nemcsak pénztelenség, nyomor, hanem sajátos állapot, amelyből hiányzik a motiváció.

Kornai J.: Ebben bizonyára sok az igazság; sem ebben az összefüggésben, sem másban nem képviselem végletes formában az egyéni felelősség elvét. Ezt már beszélgetésünk elején is hangsúlyoztam.

Ami a passzivitásra való hajlamot illeti, lehet, hogy ez egyeseknél részben vagy egészben öröklött, genetikus. Az is lehet, hogy sokakra erős hatással van a környezet belenyugvó, passzív viselkedése. Ez azonban így van a legtöbb olyan tulajdonsággal és hajlammal, amelyet kedvezőtlennek érzünk, és amiért bíráljuk embertársainkat. Nem hiszem, hogy a magatartásvizsgálattal foglalkozó pozitív tudományok univerzális képleteket ismernek annak megállapítására, hogy egy-egy negatívnak ítélt magatartásforma milyen arányban genetikus, milyen arányban gyerekkori élmények és a későbbi társadalmi környezet által meghatározott – és mennyi az, ami végül is magán az egyénen múlik. Meg vagyok győződve arról, hogy szinte minden esetben van a magatartásnak egy szuverén, diszkrecionális része. És a társadalom akkor fog dinamikusan működni, ha elsősorban erre épít, ezt gerjeszti, ezt támogatja. Ha túlságosan is a hóna alá nyúl annak, aki maga is hajlandó lenne cselekedni, akkor csak lehűti az aktivitást. Segíts magadon, az Isten is megsegít... Aki magán segít, azt még jobban kell segíteni abban, hogy előrejusson. Nem azt kell elsőnek magára hagyni, aki úgyis segít magán; ellenkezőleg, annak kellene még nagyobb lendületet, még erősebb ösztönzést adni. Nem félek kimondani: még azok esetében is, akikről végképp nyilvánvaló, hogy nem tudnak magukon segíteni, például azért, mert testileg vagy szellemileg súlyosan fogyatékosak, az az emberi méltóságot védelmező segítség, ha módot adnak nekik, hogy dolgozzanak, oly módon, ahogy egyáltalán dolgozni képesek. A legtöbb testi fogyatékos ember például nem kívánja azt, hogy dologtalanul eltartsák, hanem azt szeretné, ha megadnák neki a lehe-

tőséget a munkához. Engem mindig megráz, amikor látom, hogy Amerikában évente megrendezik a tolókocsiban ülő emberek sportversenyét. Ez erősíti méltóságérzetüket. Akik rászorulnak, azokat támogatni kell abban, hogy tolókocsit kapjanak, de nem kell minden további segítség mozdulatlan elvárására késztetni őket. Ezt konkréten is gondolom, de a szolidaritásra való rászorultság metaforájaként is használom. Más a segítség, és más az egyéni cselekvés pótlása paternalizmussal.

Hadd tegyek itt egy pontosító megjegyzést. Eddig néha kissé egymást kizáró esetként beszéltem két állapotról: valaki saját választásai következtében vagy külső körülmények hatására jutott el a rászorultsági állapotba, illetve saját erejéből vagy külső segítséggel képes változtatni rászorult helyzetén. A valóság ezeknek az ellentétpároknak a keveréke, végtelenül sokféle kombinációban. Persze a gyakorlatban azért sokszor jól elválik például az, hogy valaki alapjában véve saját erőből, de némi rásegítéssel kikerülhet-e a szorult helyzetből, vagy megfordítva, alapjában véve rászorul a segítésre, de érdemes így is ösztönözni arra, hogy némi saját erőfeszítéssel hozzájáruljon a dologhoz. Mindenképpen jutalmazni kell az aktivitást.

Most rátérhetünk a gyakorlati kivitelezés egy-két problémájára. Ismétlem: nem egy óriási méretű társadalmi erkölcsbíró és aktivitásvizsgáló ügyosztályt javasolnék létrehozni, amely ezen kritériumok szerint minden ügyet egyénileg, a legapróbb részletekig mérlegel. Az általános szabályokat meg kell próbálni úgy „bekalibrálni", hogy jó valószínűséggel érvényesítsék a fenti kritériumokat. Emellett meg kell szervezni egy korrekciós mechanizmust azoknak a hibáknak az egyedi kijavítására, amelyek az elég jó általános szabályok mellett mégiscsak belecsúsznak a kivitelezésbe. Szükség van valamiféle fellebbezési lehetőségre. Valaki az elvi kritériumok alapján jogosult lenne meghatározott társadalmi gondoskodásra, de az általános jogszabály, az általános mechanizmus kihagyta belőle. Módot kell adni arra, hogy ilyen esetekben legyen valamilyen kivételezési lehetőség.

Azt hiszem, hogy a beszélgetésben kifejtett elvek aránylag jól operacionalizálhatók. Vegyük a biztosítás példáját. Itt most nem a mai magyar táppénz vagy nyugdíj megállapításához szólok hozzá, hanem

egy elképzelt új általános biztosítási rendszerhez, amely fokozatosan épül ki. Igen is ki lehet mondani a mai húszéves számára a következőket. „Vedd tudomásul, hogy a legkülönbözőbb élethelyzetekben tartalékra van szükséged, mert megbetegedhetsz, mert munkanélkülivé válhatsz, mert megöregszel, vagy valami katasztrófa érhet. Elsősorban te vagy a felelős, hogy tartalékot képezzél. Képezheted a tartalékot úgy, hogy beállsz valamilyen biztosítási rendszerbe, és azért fizetsz egy életen át, képezheted úgy, hogy befekteted a pénzedet, és a tiéd a megtakarítás. Így vagy úgy, egy életen át takarékoskodnod kell. Nem szabad mindig elköltened a jövedelmedet. Legyen stratégiád arra, hogy mikor költesz és mikor nem költesz jövedelmet, és hogy mennyit takarítasz meg az élet ilyen különböző esetlegességeire."

Hol itt az állam szerepe? Maradjunk most csak a nyugdíjbiztosítás körében. Az állam segítse olyan intézmények létrejöttét, amelyek intézményes megtakarítást, tartalékképzést tesznek lehetővé. Ezt szolgálják különféle nonprofit biztosítóintézetek vagy pénztárak és a nyereségre törekvő biztosítóvállalatok. Mind a kettőre szükség van. Az állam adjon bizonyos megtakarítási formáknak adókedvezményt. Például a nyugdíj esetében tegye lehetővé, hogy ésszerűen (de nagyvonalúan) meghatározott felső korlátok között az állampolgár a befizetést levonhassa az adóalapból. A magam részéről helyesnek tartom ebben az összefüggésben az adóhalasztás elvét: a befizetés után ne kelljen adózni, viszont a szolgáltatás ne legyen adómentes, azaz a nyugdíj annak idején legyen majd adóköteles. Az adóhalasztás lehetősége és néhány más kedvezmény óriási ösztönzést adhat. Az emberek igen nagy része hajlandó önként félretenni keresménye számottevő részét, ha megérti, hogy erre nélkülözhetetlenül szüksége lesz, és ha ez kedvezően számolható el az adózáskor. És még egy fontos feltétel, amelyet megint csak jelentős részben az államnak kell megteremtenie: a befizetések védelmét a hűtlen kezeléssel és az inflációval szemben. Az állam szerepe az, hogy megteremti a decentralizált biztosítási hálózat kereteit és felügyeletét, bizonyos kikötések mellett és korlátok között állami garanciákat vállal, tehát biztosítja, hogy egy szélhámos ne vihesse el az emberek megtakarított pénzét a kasszából, vagy az inflá-

óban ne olvadjon szét a megtakarítás. Ha egy szélhámos mégis elviszi, akkor az állam ezt pótolja. Így foglalhatnánk össze ezzel kapcsolatban az állam szerepkörét: létrehozza az önkéntes nem állami biztosítás civilizált, megnyugtató formáit.

Emellett fennáll egy másik állami feladat is. Gondoskodik legalább minimális állami segítségnyújtásról azok számára is, akik elmulasztottak kellő megtakarítást felhalmozni. Vagy azért, mert az életük szerencsétlen volt, vagy egyszerűen saját hibájukból. Senki se kívánná, hogy az az ember, aki bármilyen okból nem gondoskodott öregkori tartalékokról, az élete utolsó szakaszában nyomorban éljen. Tehát legalább egy minimális szintű nyugdíjat adni kell, szolidaritási alapon, az adófizetők terhére még annak is, aki butaságot butaságra halmozott, vagy rossz pályára tette az életét, vagy akinek balszerencséje volt. Nem értenék azonban egyet azzal, hogy ilyen esetben a többi adófizető terhére az emberségesen megszabott minimumnál többet osztogasson az állam, tulajdonképpen elvéve ezt a pénzt azoktól, akik készek mai fogyasztásukat csökkenteni a tartalékképzés érdekében.

A nyugdíj példáján szemléltettem az alapgondolatokat. Az állam szerepe tehát kettős. A többi adófizető terhére mentőkötelet adni annak, aki a saját hibájából vagy a sors hibájából végzetesen rossz helyzetbe kerül, és segíteni azt, hogy az önmagukról gondoskodni akaró emberek erőfeszítése ne vesszen kárba. Ez nagyon nagy felelősség.

Külön is kiemelem az infláció elleni védelmet; talán ez az egyik legnehezebb része az állami felelősségvállalásnak. Tegyük fel, hogy hirtelen felgyorsul az infláció. Megengedhetetlen, hogy az öregedő állampolgár azt a tragikus élményt élje át: „Évtizedeken át takarékoskodtunk, és most elmosta a nyugdíjunkat az infláció." Törvényesen meg kell védeni az állampolgárt ettől. Az állam felelős a pénz stabilitásáért. Ha a mindenkori pénzügyi kormányzat hiperinflációt generálna, utána ne moshassa a kezeit annak láttán, hogy a nyugdíjalapok tőkéjének értéke nullára íródott.

Laki M.: De ezt csinálta, és talán most is megtehetné.

Kornai J.: Ilyen végletesen ez szerencsére nem történt meg, mert a magyar infláció nem lépte át a mérsékelt infláció határát. Annyi

azonban igaz, hogy a nyolcvanas években végbement az akkori régi nyugdíjak reálértékének igen jelentős lemorzsolódása. A jelenlegi szabályozás ad némi védelmet az inflációs hatás ellen. Amit hangsúlyozni szeretnék: a nyugdíjrendszer előttünk álló reformjának – amelynek szerintem tovább kell lépnie a decentralizálás irányában – nem gyengítenie, hanem inkább erősítenie kell az infláció elleni védelmet. Ez természetesen nagyon bonyolult feladat, ebben a beszélgetésben nem térhetünk ki a részleteire.

Laki M.: Gondolom, a kívánatos végállapot körvonalazása után most már áttérhetnénk az átmenet problémájára.

Kornai J.: Maradjunk a nyugdíjak példájánál. Az életkor függvényében kell más és más választási lehetőségeket nyújtani. Minél idősebb emberről van szó, annál inkább tudomásul kell venni azt a tényt, hogy kevesebbet, sőt bizonyos esetben már semmit sem tud tenni saját pénzügyi forrásainak megteremtéséért, tehát mindinkább rá van utalva az állami, illetve a magyarországi helyzetben a félállami, tb jellegű nyugdíjra.

Laki M.: Ez a helyzet mondjuk azzal, aki ma hatvanéves.

Kornai J.: Ezzel talán túl korai életkornál húznád meg a határt. Nézetem szerint nem állítható az, hogy az a mai hatvanéves ember, aki ép, egészséges és munkaképes, már semmit se tudna magáért tenni.

Laki M.: Elég korlátozottan.

Kornai J.: Nem fogadom el, hogy egy hatvan- vagy hatvankét éves mindenképpen adjon fel minden aktivitást. Joga van a hivatalos nyugdíjkorhatár időpontjától kezdve valóban inaktívnak maradnia – de akkor ne kerüljön valamiféle nivellálási elv alapján ugyanabba a helyzetbe, mint az, aki a korhatárhoz érve nem megy nyugdíjba. Származzék az egyénnek kézzelfogható előnye abból, ha elhalasztja a nyugdíjba menést.

A végletes eset az az idős ember, akiről ténylegesen látható, hogy önmaga keresményéért nem tehet semmit. Ettől a véglettől a teljes választási szabadsággal rendelkező húszévesig számtalan közbeeső, átmeneti eset van. Meg kell próbálni az új rendelkezésekkel az érintettekkel nagyon együttérző módon úgy kialakítani az állami nyugdíjak,

a decentralizált nyugdíjak és a jövedelemadók arányait, hogy azok együttvéve minél inkább összhangba kerüljenek az imént kifejtett etikai elvekkel. Természetesen – ahogy azt már az imént hangsúlyoztam – még ha az általános szabályok elég jól sikerülnének is, lesznek egyedi esetek, amelyekre az általános sémák nem jól alkalmazhatók. Ezekre az esetekre meg kell teremteni a rugalmas korrekciók lehetőségét.

Elismerem: ez nagyon nehéz feladat. A totalitárius politikai hatalom és a paternalista gyámkodás évtizedei mély nyomokat hagytak az emberek gondolkodásában és mindennapi viselkedésében; most át kell szokniuk arra, hogy olyan kérdésekben, amelyekben korábban az állam vagy a párttitkár döntött helyettük, maguknak kell határozniuk. Hosszú ideig kell valóban érzékelniük a megnövekedett választási szabadságot, hogy bízzanak abban, s a szabadság szabályai szerint, megnövekedett egyéni felelősséggel irányítsák saját sorsukat. A reformált rendszer sem lesz képes súrlódásmentesen működni. Ebben a beszélgetésünkben a következőt akartam hangsúlyozni. Ne vesszünk bele mindjárt a gyakorlatias részletekbe, amint ez gyakran megtörténik napjaink vitáiban. A viták irányító elvek nélkül folynak. Ha van egyáltalán érvelés, az többnyire csak annyi, hogy üres az államkassza, meg kell szorítani a kiadásokat. Vagy a másik oldalon: legyünk „szociálisan érzékenyek". Az én megközelítésem megkísérelt elvi kritériumokat adni a reformlehetőségek közötti választáshoz. Még ha az általam javasolt kritériumok, etikai posztulátumok vitathatók is, jó lenne ezeken (vagy ezeken is) vitatkozni, s nem csak egyik vagy másik gyakorlati részleten.

Laki M.: Most az járt az eszemben, hogy miért nem terjednek el a készpénzkímélő fizetési módok Magyarországon. Ennek egyik oka az, hogy nem tudtak még hozzászokni az emberek. Vagy miért vesznek csupán kevesen részvényeket, miért vásárolnak ehelyett inkább aranyat, vagy miért a matracban tartják a pénzüket? Mert nem tanulták meg az optimális pénzbefektetés művészetét. Kérdezem: vajon a biztosítás, a tartalékképzés, az alternatív nyugdíjsémák területén nem lesz-e hasonló a helyzet? A fogékony, művelt, sikeres társadalmi csoportok fogják hasznosítani a finomabb, ravaszabb lehetőségeket, illet-

ve megteremtik majd a maguk javára az erre szolgáló intézményeket, és a versenyképtelen, a kevésbé tanulékony rétegről való gondoskodás pedig ott marad az államra. Tehát, amivel te az államtalanítást, pontosabban az állam szerepének szűkítését szeretnéd intézményesen elősegíteni, az újabb feladatot ró az államra.

Kornai J.: Remélem, a beszélgetés eddigi részéből is kiderült már, hogy természetesen az államnak sokféle fontos szerepe van, miközben nagy felelősség hárul más szereplőkre is. Itt most az eddig elmondottakhoz még egy gondolatot főznék hozzá. A biztosítási intézmények jelentős része számos fejlett gazdaságban a munkahelyhez kapcsolódik. Valamikor azt mondták, hogy vasutasnak lenni jó, mert az egy nyugdíjas állás. Ez azért volt így, mert a vasútnak volt saját nyugdíjpénztára. Én a háború előtt olyan házban laktam, amely az egyik nagy szénbányakonszern nyugdíjpénztárának a bérháza volt. Az olyan óriási munkaadóknak, mint a MÁV vagy a Posta, vagy pedig egy-egy szakmának, szakmacsoportnak, lehetnének vállalati, szakmai vagy szakmaközi nyugdíjpénztárai, betegbiztosítói. Ezek is decentralizált, nem állami intézmények. A munkaerő-piaci versenyben az ilyen munkaadó azt az előnyt élvezi, hogy munkavállalóit részesíti a nyugdíjpénztár vagy a betegbiztosító pénztár kedvezményeiben, amivel magához tudja kötni a jó minőségű munkaerőt. A piacgazdaság munkaerőpiacán az a jellemző, hogy nagyon sok komoly munkaadó magasabb munkabért fizet, mint amennyi az egyensúlyi bér, mert ezzel erős ösztönző hatást akar elérni; azt, hogy a dolgozó féljen a jó munkahely elvesztésétől. Ennek a jelenségnek elmélete is van: az *efficiency wage*, azaz a hatékonysági bér elmélete. A hatékonysági bér egy része nem pénzben fejeződik ki, hanem szociális kedvezményekben. Most újra felfedezzük a meleg vizet. A vállalathoz kapcsolt jóléti intézmények, amelyeket fel akartak teljesen számolni a magángazdaság meghonosításakor, léteznek számos fejlett kapitalista gazdaság sok nagyvállalatánál is.

Laki M.: Szerintem azt a szocializmus is a kapitalizmustól tanulta.

Kornai J.: Most viszont folyik a tömeges likvidálásuk, és majd valamikor újra felfedezik, hogy még a vállalati üdülőnek is lehet üzleti

haszna. Egészen biztos, hogy a vállalatok vagy szakmák által szervezett nyugdíjpénztáraknak és egészségügyi biztosítópénztáraknak lesz értelme a vállalat saját jól felfogott érdekében. Ráadásul most a táppénz egy része a munkaadó terhe. A munkaadónak is érdeke, hogy belépjen olyan biztosítórendszerbe, amelyik helyette fizetné a táppénzt vagy annak egy részét. A jogi keretek ehhez nagyjából kialakultak, életbe léptek már azok a törvények, amelyekkel ilyen pénztárakat létre lehet hozni. Megjelentek a nonprofit intézmények is, és számuk gyorsan nő. Szerintem ez a szektor néhány év alatt fel tud futni.

Ennek a folyamatnak van egy fontos makroökonómai vonatkozása. A szocializmusra az volt a jellemző, hogy az adókat beszedte az állam, miközben az önkéntes megtakarítás mértéke rettentő kicsi volt. A kényszerűen beszedett adókból a költségvetés finanszírozta a beruházásokat. Tehát a beruházásnak a fő finanszírozási forrása nem az önkéntes megtakarítás volt, hanem a kötelező adó. Az érett piacgazdaságban a beruházások nagyobb részének a finanszírozási forrása az önkéntes megtakarítás. Rendszerint nem úgy megy végbe ez a decentralizált finanszírozás, hogy a megtakarító közvetlen befektetést végez. A megtakarító pénzét vagy a bankba teszi, és ott köti le annak egy részét hosszabb időre, és a bank ad hosszú távú hitelt a beruházónak, vagy pedig a megtakarító nyugdíj- és egészségügyi pénztárakkal és üzleti biztosítóvállalatokkal köt biztosításokat. Megjelennek a nagy intézményi befektetők, amelyek egyik-másik fejlett piacgazdaságban az összes beruházásnak negyedét-felét finanszírozzák.

Ez teljesen új megtakarítási szerkezet lenne. Ahogy csökkenteni tudjuk az adókat, úgy tudjuk növelni az önkéntes megtakarításokat. Nem lehet addig nagymértékben növelni a magánmegtakarításokat, amíg az összes társadalmi megtakarítás óriási hányadát elviszik az adók. Kétféle megtakarítás-beruházás processzus versenyez egymással: a kötelező adóra épített paternalista tartalékképzés rivalizál az önkéntes, decentralizált megtakarítással.

Sajnálatos, hogy ez a rivalizálás olyan pillanatban kerül napirendre, amikor éppen deficites az államháztartás. A reform emiatt nem kezdődhet látványos adócsökkentéssel, hiszen a kiadási oldalon mutat-

kozó első megtakarítások deficitcsökkentésre mennek el, s nem adócsökkentésre. Amikor a deficit már elfogadható mértékűre csökkent, akkor majd el lehet kezdeni az állami bevételek érzékelhető csökkentését is. Nagyobb megértésre és rokonszenvre találna a lakosságban az állam szerepének reformja, ha kezdettől fogva azt lehetne mondani: amennyivel kevesebbet adunk ki, annyival kisebb az adó. Akkor azonnal megnyílna egy rés az önkéntes megtakarítás növelésére. Sajnos, a deficit miatt ez most nem így van, ami rendkívül megnehezíti az átállást. De talán ezen a szakaszon előbb-utóbb túljutunk.

Laki M.: Amikor kivonul az állam valamilyen jóléti szolgáltatás finanszírozásából, attól félnek az emberek, hogy egy szerzett joguk, szerzett előnyük végleg elvész. Valamiféle garanciára vagy ígéretre vágynak, amely szerint ez csak ideiglenes visszavonulás. Csak átmenetileg lesz így, és valamikor visszakapják ezt az elvesztett előnyt. A visszaszerzés esélyéről mi a véleményed?

Kornai J.: Szívesebben látnám, ha mostantól kezdve a stabilizáció és az egyensúlyteremtés érdekében hozott gazdasági intézkedések között egyetlen olyan sem lenne, amely ideiglenes hatályú. Félreértések elkerülésére: most a korábban törvénybe iktatott állami gondoskodás redukciójáról beszélünk és nem a reálbérekről. A reálbérek hol csökkennek, hol nőnek. Az remélhetőleg ideiglenes, hogy a kifizetett bér reálértéke 1995-ben csökkent, és őszintén remélem, hogy a helyzet javulása nyomán a reálbérek előbb-utóbb ismét emelkednek majd. Az minden rendszerben, mind a szocializmusban, mind a kapitalizmusban előfordul, hogy egy ideig nő, aztán csökken, majd később megint növekszik a reálbér. A kérdésed azonban, ha jól értem, nem erre vonatkozott, hanem a törvénybe iktatott jogosultságokra.

Nem szeretném, ha akár csak egyetlen egy jogosultságot is úgy vennének el, hogy közben azt mondanák: „Most elvesszük, mert bajban vagyunk, és majd visszaadjuk akkor, ha jobb lesz a helyzet." Csak azt kell elvenni, csak azt lenne szabad visszavonni, amiről az a meggyőződésünk, hogy tulajdonképpen jobb lett volna meg sem adni. Aminek a bevezetése egy szuperpaternalista és szuperetatista konstrukció keretében történt, és amelyről nyugodt lelkiismerettel azt állíthatjuk:

az az egészséges, hogy a továbbiakban nem marad fenn. Etikai és gazdasági szempontból egyaránt az a kívánatos, hogy olyan többcsatornás, többszektoros ellátórendszerek jöjjenek létre, amelyek működtetésében van szerepe az államnak, sőt létezik állami szolgáltató szektor is, de az nincsen monopolhelyzetben, nem dominálja az egész jóléti szférát. Ebben a szellemben előre s egy irányban kell haladnunk, nem pedig előre-hátra ingázva, hol új jogosultságokat osztogatva, hol pedig régieket visszavonva.

Laki M.: Azt mondod, hogy a vitákban ne így érveljünk a jogosultságok feltétlen védelmezőivel szemben: „Az ön álláspontja tulajdonképpen helyes, de most olyan nehéz helyzetben van az ország, hogy ideiglenesen le kell mondani róla. Legyen nyugodt, amint mód van rá, az ön álláspontja majd újra érvényesülhet."

Kornai J.: Így van. Szeretném a gondolatot az Alkotmánybíróság által is tárgyalt példával, az anyasági segéllyel illusztrálni. Egyetértek az Alkotmánybíróság álláspontjával: akik az anyasági segély elvárásának tudatában döntöttek a gyerekek nemzéséről és világrahozataláról, azokat nem lehet *ex post* kész helyzet elé állítani egy addig fennálló jog visszavonásával. Az viszont alkotmányjogilag is megengedhető és az általam is elfogadott etikai elvekkel is konform, ha idejében bejelentjük minden állampolgárnak: egy év elteltével már megszűnik az anyasági segély régi rendszere. Ha a család a gyerekek számának megtervezésekor a döntést meghozza, akkor már ennek az új, a korábbitól eltérő, szűkebb jogosultságot garantáló elvárásnak a tudatában tegye. És ettől kezdve ezt a jogosultságot már ne változtatgassuk; ez váljék az állandó, kiszámítható, hosszú távra érvényes jogi helyzetté.

Szeretnék ezen a ponton túllépni a kérdéseden, s ha már érintettem az alkotmánybírósági határozatot, ahhoz még egy megjegyzést fűznék. Amint azt az előbbi példában is szemléltettem, egyetértek az Alkotmánybíróság határozatában sugallt egyik elvvel: az embereket nem lehet kellő alkalmazkodási idő megadása nélkül kész helyzet elé állítani; ebben a leszűkített, konkrét értelemben a szerzett jog nem vonható vissza. Van azonban a szerzett jogok védelmének egy népszerűsködő, populista értelmezése, amely egyszerűen racsni-szerkezetben

értelmezi a jóléti jogosultságok keletkezésének folyamatát. Csak egyik irányban haladhat; a jogosultságok köréhez hozzáadni szabad, de elvenni nem lehet. Amit egyszer adtak, azt soha többé nem lehet elvenni. Ez azt jelentené, hogy ha bármelyik társadalom bármelyik pillanatban, bármelyik kormány (ideértve a kommunista rendszert) törvénybe iktat egy állampolgári jóléti jogosultságot, akkor azt soha többé nem lehetne lebontani. Ha így értelmeznénk a szerzett jogok védelmét, akkor az teljesen megbénítaná a jövendő parlamentek és kormányok cselekvési lehetőségeit. Ha a magyar állami kiadások részaránya a GDP-ben 60 százalék, és a tipikus nyugat-európai 45 százalék, akkor a 60 százalékról a 45 százalékra nem tudunk másképp eljutni, mint hogy a korábban az államra kiszabott feladatok egy részét államtalanítjuk. A szerzett jogoknak a „racsni-elvű", populista felfogása elfogadhatatlan, s az Alkotmánybíróság is hangsúlyozta, hogy a maga figyelmeztetését nem így érti. Nem ellenzi korábbi jogosultságok visszavonását, ha azt kellő alkalmazkodási idő előzi meg. A jogosultságok feltétel nélküli védelmezése sem jogilag, sem etikailag nem hagyható jóvá; semmilyen általános erkölcsi vagy közgazdasági princípiumból nem vezethető le. A társadalmi fejlődést egyirányú utcába terelné, ahol csak adni szabad, elvenni tilos. A törvényalkotók jól fontolják meg, mielőtt adnak, s nem kevésbé alapos mérlegeléssel készítsék elő döntésüket, amikor elvesznek, de az alapos előkészítés ne bénítsa meg a reformot. Nyugodt ütemben, megfontoltan, emberségesen és tapintatosan előre kell haladnunk a jóléti szektor és az állami szerepvállalás reformjában.

6.
AZ ÁLLAMPOLGÁR ÉS AZ ÁLLAM

A jóléti rendszer reformja

I. A BIZTONSÁG ÉRTÉKE: MIT VÁRUNK EL AZ ÁLLAMTÓL?

Tanulmányomat polémiával kezdem. Ferge Zsuzsa, a jóléti rendszerek kiemelkedő kutatója, aki évtizedek óta küzd a magyarországi jóléti intézmények kiépüléséért, tanulmányt írt *Szabadság és biztonság* címmel.[1] Megállapításait közvélemény-kutatással támasztotta alá, amely azt próbálta tisztázni: mennyire fontosak a magyar lakosság számára különböző társadalmi jelenségek. A kutatók kérdéseikkel végső soron az állampolgár értékválasztásait kívánták feltárni. A közvélemény-kutatásból kiderült: a magyar állampolgárok majdnem a maximális értéket tulajdonították az anyagi biztonságnak, a munkahely és az egészségügyi ellátás biztonságának – szembetűnően magasabb értéket, mint a különböző szabadságjogoknak.

Egy másik közvélemény-kutatás jellegzetes módon fogalmazta meg az eredményeket ismertető táblázat fejlécét: „A kormány kötelessége, hogy..." –, és ezután következnek a különböző kötelezettségek.

[1] Lásd Ferge Zsuzsa (1994). Újabb kutatásaiban a korábban Magyarországról közölt megállapításait kiegészíti nemzetközi összehasonlításokkal.

A megkérdezettek 94–98 százaléka azt tartotta a kormány elsőrendű kötelességének, hogy munkahelyet és egészségügyi ellátást biztosítson.[2]

Több más vizsgálat is hasonló eredményekhez jutott. A megközelítésnek van némi hobbesianus mellékzöngéje. Induljunk ki Hobbes gondolatmenetéből. Az egyént félelmei arra késztetik, hogy maga fölé emeljen egy „szuverént", az államot, amely biztonságot garantál a számára. Nemcsak elfogadja, de igényli az Állam-Leviatánt, ezt a jótékony és nélkülözhetetlen monstrumot.

Igen, de Hobbes élesen körvonalazott, szűkebb értelmezést adott a biztonságnak. Az egyén puszta túlélésének lehetőségét és tulajdonát kell megvédeni más egyénekkel szemben, akik meglophatják vagy akár meg is gyilkolhatják, vagy polgárháborúba dönthetik a társadalmat.[3] Ez a gondolatsor tehát az egyén racionális önérdekével indokolja az állam *klasszikus* szerepét.

A biztonság értelmezése a fentiekben említett kutatásokban messze túllép ezen a szűkebb körön. Náluk a biztonság magában foglalja a védelmet olyan bizonytalansági tényezőkkel szemben is, mint a munkanélküliség, a betegség vagy az öregkor okozta anyagi gondok. Tulajdonképpen mit is gondol a közvélemény az állam szerepéről a biztonságnak ebben a szférájában?

Az igazság az, hogy az interjúk alanyait sohasem kérdezték meg: *mennyi adót hajlandóak fizetni* azért, hogy az állam ezeket a biztonsági feladatokat ellássa. A közvélemény túlnyomó része nem is érzékeli ezt a kapcsolatot; az az érzése, hogy az *állam* fizet és kész, a többi nem az ő dolga. A magyar lakosságot az *adótudatosság* szinte teljes hiánya jellemzi. A közgazdasági irodalom fiskális illúziónak nevezi azt, ami-

---

[2] Lásd Róbert Péter (1995).

[3] A szuverén (legyen az egyeduralkodó vagy országgyűlés) hivatása – írja Hobbes – gondoskodás *a nép biztonságáról... The Safety of the People* – ezeket a szavakat Hobbes maga húzza alá. (Thomas Hobbes [1651], 1981, 376. o.) Hobbes magyarázólag hozzáfűzi a biztonság fogalmának értelmezését: az egyénnek nem csupán a testét kell megoltalmazni, hanem törvényes iparkodással szerzett tulajdonát is; azokat a tárgyakat, amelyek mások sérelme nélkül az ő kielégítését szolgálják.

kor az adófizető állampolgár a valóságosnál kisebbnek hiszi saját adóterhét. Magyarországon és általában a posztszocialista régióban szélsőséges mértékben érvényesül a fiskális illúzió.[4]

Végezzünk el először együtt egy számítást az adók nagyságáról![5] Vegyük szemügyre egy átlagos magyar munkavállaló helyzetét az 1995-re érvényes rendelkezések szerint. Induljunk ki a *teljes munkavállalói jövedelemből*. Ez, mint mindjárt látni fogjuk, magában foglalja azokat a különböző adókat és társadalombiztosítási járulékokat is, amelyeket mind a munkaadó, mind a munkavállaló köteles befizetni a központi kasszákba. Elkezdjük sorra levonni 100 forint jövedelemből a befizetéseket.

Első levonás. A *munkaadó* által a társadalombiztosításnak fizetett járulék, továbbá a Szolidaritási Alapba, a Bérgarancia Alapba és a Szakképzési Alapba történő kötelező befizetés.

Az első levonás után fennmarad: 66,70 Ft.

Második levonás. A *munkavállaló* által a társadalombiztosításnak fizetett járulék, továbbá a Szolidaritási Alapba történő kötelező befizetés.

A második levonás után fennmarad: 59,00 Ft.

Harmadik levonás. A *munkavállaló* személyi jövedelemadót fizet; ennek várható átlagos nagyságát vettük figyelembe.[6]

A harmadik levonás után fennmarad: 44,40 Ft.

Negyedik levonás. A munkavállaló jövedelmének egy részét megtakarítja, másik részét fogyasztásra költi.[7] Amikor fogyasztási cikket

---

[4] A fiskális illúzióról lásd James M. Buchanan (1967), Wallace E. Oates (1988). Kitűnő áttekintést ad az irodalomról Csontos László (1995) tanulmánya.

[5] Az alábbi adószámítás adatainak összeállításában Horváth Piroska és Kovács Mária volt a segítségemre.

[6] A kalkuláció az első félév tényadataira és a második félévi jövedelemadó előrebecslésére épül. A személyi jövedelemadónak a teljes munkavállalói jövedelemhez viszonyított aránya valamivel magasabb lesz 1995-ben, mint amennyi a tényadatok szerint 1994-ben volt.

Az egyéni személyi jövedelemadó-teher természetesen szóródik az átlag körül.

[7] Számításunkban 7,9 százalékos átlagos megtakarítási hányadot vettünk alapul.

vásárol, akkor ezek ára különböző adókat és más adószerű állami jövedelmeket is tartalmaz: elsősorban az általános forgalmi adót (áfa), továbbá egyes fogyasztási cikkekre kivetett fogyasztási adót és importvámot. Ezek összegéből le kell vonnunk a fogyasztáshoz adott állami hozzájárulást, például a gyógyszerek, a gyógyászati segédeszközök és a tömegközlekedés árában rejlő támogatást.[8] A pozitív és negatív tételeket összegezve végeredményben megbecsültük, hogy a munkavállaló, akinek kezében 44,40 Ft rendelkezésre álló jövedelem volt, mennyi adót fizet fogyasztási vásárlása során.

A negyedik levonás után fennmarad: 38,50 Ft.

Ez tehát a *nettó bér*, amely a bérrel és a fogyasztással közvetlenül arányos adók levonása után fennmarad. A 100 forint munkavállalói jövedelem igazi vásárlóértéke 38,50 Ft.[9]

Ez az adóhányad egyike a legmagasabbaknak a világon (lehetséges, hogy a legmagasabb). Magasabb, mint a minta jóléti államban, Svédországban, és magasabb, mint bármely más posztszocialista országban.

Osszuk fel az állami kiadásokat két részre. Az egyik fedezi az állam klasszikus feladatainak ellátását, azaz a közigazgatás, a hadsereg, a rendőrség, a bíróság és a külügyek költségeit. A kiadások másik része az állam jóléti feladataival kapcsolatos. Ez utóbbit a legszélesebben értelmezzük, ide sorolva többek között az oktatás, az egészségügy, a nyugdíjrendszer, a különböző jogcímeken juttatott segélyek és támo-

---

[8] A fogyasztásban rejlő adótartalmat a Központi Statisztikai Hivatalban készült 1993-as Ágazati Kapcsolatok Mérlege alapján becsültük. Ennél frissebb információ nem áll rendelkezésre. Természetesen itt is csak átlagértékeket számíthattunk; az egyén fogyasztása és ezzel együtt fogyasztási adója szóródik az átlag körül.

[9] Valójában a négy levonással még nem vontunk le minden adót. Minden ráfordítás, amelyet a fogyasztási cikkek termelésében felhasználnak, maga is hordoz bizonyos adótartalmat. A fogyasztási cikk gyártója maga is adózik (például társasági adót fizet). Akik ismerik a Leontief-féle input-output elemzést, könnyen megértik: mit jelent 100 forint értékű termék *teljes* adótartalma. Bizonyítható, hogy a fenti számítás által kimutatott 61,5 százalékos munkavállalói adó kisebb, mint a munkavállalói jövedelemből fizetett teljes adó.

gatások minden formáját, feltételezve, hogy ezeket az állam, illetve különböző központosított alapok finanszírozzák. Tegyük fel, hogy az adók és az adó módjára behajtott jövedelmek felhasználása fele-fele arányban oszlik meg e két feladatkör között.[10]

Most pedig végezzünk el egy gondolatkísérletet. Tételezzük fel, hogy a klasszikus szerep finanszírozására fennmarad az eddig behajtott adóteher fele, de a másik felét visszaadjuk a munkavállalónak. A munkavállaló immár nem 38,50 forintot, hanem 69,25 forintot kap kézhez, azaz – a tárgyalás egyszerűsítése érdekében kerekítve – 70 forint vásárlóértékről rendelkezhet. Reálkeresete egyik pillanatról a másikra kereken 80 százalékkal nőtt! De egysersmind tökéletesen magára maradt valamennyi állampolgártársával együtt – az állam nem gondoskodik sem róla, sem másról.[11] Neki, a gondolatkísérlet alanyának kell most újra átgondolnia: ki gondoskodjék róla és a többi állampolgárról ha beteg, ha munkanélküli, ha anya, ha öreg – és így tovább. Az állam kasszájában nincsen egyetlen fillér sem ezekre a célokra; minden pénz ott van az ő és a többi munkavállaló zsebében.[12]

---

[10] Első számításainkkal, durva megközelítésként, ehhez a fele-fele arányhoz jutottunk el. A későbbiekben szeretnénk pontosítani ezt a kalkulációt.

A jelen gondolatmenetben számításon kívül hagytuk azt, hogy az állami tevékenységek hatékonyságának növelésével csökkenteni kellene a kiadásokat mind a klasszikus, mind a jóléti szférában.

[11] Szándékosan sarkítom a gondolatkísérlet logikáját. Nyilvánvaló, hogy az az újraelosztás, amelyet a gondolatkísérlet képzeletbeli világában végrehajtunk, ebben az extrém formában semmiképpen sem valósítható meg a gyakorlatban. Már csak azért sem, mert az államnak törvény adta kötelezettségei vannak, amelyek nem szüntethetőek meg azonnal és egyoldalúan. A probléma tiszta végiggondolását azonban azzal segítjük elő, ha „nulláról indulunk".

[12] Visszatérek az előző lábjegyzetben elkezdett gondolatsorra: azt szeretném, ha a gondolatkísérlet résztvevője, *nem* a *status quo*ból indulna ki; nem a mai nyugdíjrendszer és egészségügyi biztosítás bevételeiből és kiadásaiból vezetné le a válaszát. Ehelyett mintegy elölről kezdené a rendszer átgondolását. Megpróbálná átérezni, hogy az ő zsebében ott a pénz, amit onnan vesznek ki azért, hogy nyugdíjakat, kórházi kiadásokat, iskolákat, anyasági segélyeket és más jóléti kiadásokat fizessenek belőle.

Most, hogy a zsebében lévő pénzről kell döntenie, egész sor kérdést teszünk fel neki:[13]

1. Mennyit akarsz fogyasztani a rendelkezésedre álló jövedelemből és mennyit akarsz nehezebb napokra megtakarítani?

2. Ismertek előtted az élet bizonytalansági tényezői: betegség, munkanélküliség, öregség és így tovább. Biztonsági tartalékot kell képezned. Hogyan oszoljék meg ez a biztonsági tartalék:

– Mennyit teszel félre magad (készpénzben, bankbetétben, értékpapírban vagy más tartalékolási formában)?

– Mennyiért vásárolsz különböző biztosításokat? (Tételezd fel, hogy léteznek megbízható szervezetek, amelyek készek törvényes feltételek mellett különböző fajta betegségbiztosítási, nyugdíjbiztosítási, munkanélküliségi-biztosítási szerződéseket kötni.)[14]

– Mennyi adót hajtson be tőled az állam annak érdekében, hogy ő vegyen át bizonyos biztosítási feladatokat?

3. Mennyit kívánsz adni a rászorulóknak? Válasszál a következő lehetőségek között:

– Te magad döntöd el, hogy kit tekintesz rászorulónak, kinek akarsz segíteni, és te magad adod oda a támogatást;

– Te választod ki azokat a jótékonysági intézményeket, amelyeknek pénzt adsz, és azok segítik a rászorultakat;

---

[13] Félreértések elkerülésére: az alábbiakban nem egy közvélemény-kutató intézet kérdőívtervezetét ismertetem. Nem azt fogalmazom meg, hogy mi legyen a kikérdezés „technikája"; hogyan kell megfogalmazni a kérdéseket, hogy a válaszok értelmezhetők és feldolgozhatók legyenek. Azt próbálom körvonalazni: milyen kérdésekkel kapcsolatban kellene megtudni a magyar állampolgár véleményét, preferenciáit, értékválasztásait. Kezdjük önmagunkon; próbáljuk ilyesféle kérdésekkel tisztázni saját értékválasztásainkat.

[14] A magyar társadalom tájékozatlanságát mutatja, hogy a jóléti szektor kiadásainak finanszírozásáról szólva többnyire csak két lehetőséget tud elképzelni. Az egyik: a szolgáltatásért maga fizet, a saját zsebéből. A másik: az állam fizeti és ő ingyen kapja. Kimarad az alapvető fontosságú harmadik lehetőség: az egyén rendszeres, nem túl nagy összegű biztosítási díjat fizet, és a szolgáltatást a kockázatokat megosztó biztosítóintézet fizeti, részben vagy teljes egészében.

– Az állam hajtsa be adóként rajtad a rászorultak segítésére szánt pénzt, s ő használja fel erre a célra.

A kérdések jegyzéke korántsem teljes. Ahhoz azonban elégségesnek látszik, hogy érzékeltesse, mi az *adótudatos* kérdésfeltevés. Azt a kérdést kell valamennyiünknek sok szempontból végiggondolnia: ki rendelkezzék az *én* pénzemmel? Én magam? Vagy az állam vegye ki a zsebemből, állami erőszakkal hajtsa be rajtam, és utána az állam használja fel, saját rendelkezése szerint?

Nem tudom, hogy amennyiben ebben a szellemben megkérdeznénk a magyar társadalmat, hogyan oszlanának meg a válaszok. Egy valamiben azonban teljesen bizonyos vagyok. Lehetetlen, hogy a lakosság száz százaléka úgy foglalna állást, hogy teljes egészében lemond a hipotetikus nyolcvan százalékos béremelésről, maradéktalanul önként visszaadja adó formájában az államnak, azzal a megbízatással, hogy az a *status quo* szerint használja fel jóléti célokra.

Ezért és elsősorban ezért van szükség a jóléti rendszer reformjára.

II. A REFORM IRÁNYELVEI

Közgazdász vagyok. Ennek ellenére a jóléti reform elveinek átgondolásakor nem a közgazdasági elvekből indulok ki, hanem az állam szerepét veszem kritikai felülvizsgálat alá. Amikor ezt tesszük, akkor nem a költségvetési deficit kívánatos vagy eltűrhető nagysága, de még csak nem is az átfogó makrogazdasági stabilizáció kívánalmai adják meg a szükséges fogódzót. Azt kell tisztáznunk – és ehhez kívánt inspirációt adni a fenti gondolatkísérlet –, hogy mi az állampolgár és az állam döntési hatalmának kívánatos megosztása. Milyen legyen az egyén autonómiájának hatóköre, illetve hol korlátozzuk ezt a hatókört a többi egyén érdekében?

Rátérek néhány *irányelv* kifejtésére. Ezek nem megállapítások, amelyeket a tapasztalat megfigyeléséből származtatunk. Ezek posztulátumok, deziderátumok, amelyek ebben a kontextusban kizárólag azzal az igénnyel lépnek fel, hogy híven tükrözzék saját értékítéleteimet.

Nézetem szerint egy alaposan átgondolt reformtervezet kidolgozásának nélkülözhetetlen eleme, hogy azt szigorú normatív szempontból is végiggondoljuk.

Még a normatív szempontok átgondolását is csak félig végzi el a jelen tanulmány. Nem foglalkozom a racionális, hatékony gazdálkodás normatív követelményeivel, azaz a reform közgazdasági hatásainak normatív elemzésével. A hangsúlyt ebben az írásban szándékolt egyoldalúsággal a probléma etikai, politikai-filozófiai oldalára fektetem.

De még ha teljesebb lenne is a normatív vizsgálat, az egymagában nyilvánvalóan nem elégséges. Szükség van a lehetőségek gondos tanulmányozására: politikailag, társadalmilag elfogadható-e, közgazdaságilag és szervezési szempontból megvalósítható-e a program. Tanulmányom ezzel az aspektussal egyáltalán nem foglalkozik; ezért nem tekinthető reformjavaslatnak, csupán a reformhoz fűzött néhány normatív gondolat kifejtésének.

Első irányelv. Növekedjék az állampolgár egyéni döntési jogköre, és ami ezzel egyenértékű: csökkenjen az állam döntési jogköre a jóléti szolgáltatások megszabásában.

Növekedjék az egyén szuverenitása, autonómiája – de ezzel együtt növekedjék a felelőssége is. Minden ember minden körülmények között felelős a saját életéért; önmagáról alapjában véve önmagának kell gondoskodnia.[15]

A tanulmány első fejezetében ismertetett tényekből a magam részéről azt a következtetést vonom le, hogy a mai arányokhoz képest indokolt az egyén döntési jogkörének lényeges növekedése. Meg kell erősíteni az egyén autonómiáját az elterpeszkedett Állam-Leviatánnal szemben. Előbb-utóbb el kell jutnunk ahhoz az állapothoz, amelyben párhuzamosan megy végbe a jóléti állami kiadások és az adók csök-

[15] A tárgyalásnak ezen a bevezető-összefoglaló szintjén nyitva hagyom azt a kérdést, hogyan viszonylik az egyén saját szűkebb családjához; továbbá azt is, hogyan oszlanak meg a döntési jogkörök és felelősségek a családon belül. Az első irányelv újrafogalmazható úgy is, hogy az egyén szó után zárójelben odatesszük a család szót. Értelemszerűen hasonló kiegészítések iktathatók be a tanulmány további részében is.

kentése. Ez a párhuzamosság teszi lehetővé, hogy az emberek ne *jogfosztásnak* érezzék a reformokat, hanem éppen ellenkezőleg, azt éljék át, hogy az állampolgár visszanyeri elemi emberi jogait, az egyéni döntés jogát.[16]

Második irányelv. Segíteni kell a szenvedőknek, a bajba jutottaknak, a hátrányos helyzetben lévőknek.

A szolidaritás elvét sugalmazza a zsidó-keresztény valláserkölcs, a munkásmozgalom és a baloldali politikai meggyőződés morálja, de erre késztethet – határozott profilú ideológiai-szellemi hagyomány nélkül is – maga az egyszerű emberi jóság, együttérzés és altruizmus.

A második irányelv kiegészítéseként vagy értelmezéseként kimondható:

Érvényesüljön társadalmi igazságosság a terhek és szolgáltatások elosztásában. Ennek kritériuma, jól nyomon követhető mérőszáma: a társadalom leginkább hátrányban lévő csoportjainak helyzete fokozatosan javuljon.[17]

Az első két irányelv metaracionális, etikai követelmény.[18] Jogosultságuk nem bizonyítható. Azért kerültek az élre, mert fundamentális jelentőségük van; a hátralévő három elv már inkább a gyakorlati megvalósítás számára ad – az első és második elv szellemében – iránymutatást.

---

[16] Belátható közgazdasági szempontból, hogy ez a párhuzamosság akkor érvényesülhet következetesen, ha a költségvetési deficit már elfogadható mértékűre csökkent. Ameddig ezt nem sikerült elérni, addig a kiadás csökkentése elsősorban a deficit csökkentését szolgálja.

[17] Ez rokon Rawls igazságossági kritériumával (lásd John Rawls, 1971); vagy pontosabban: e kritérium dinamikus változata. Dinamikus változatnak nevezem, mert a legalul lévők helyzetének az időben végbemenő *javulását* helyezi előtérbe.

[18] Nem gondolom azt, hogy ez a két elv, a még hátralévő további hárommal együtt, teljes etikai posztulátumrendszert alkot. Erről szó sincsen. Ám ezeknek az irányelveknek az együttese szememben elegendőnek tűnik a jóléti rendszer reformjának első, vázlatos, normatív átgondolásához.

Harmadik irányelv. Kerüljön a politikai vita előterébe az állam szerepének és felelősségének kijelölése.

Arra kell késztetnünk a politikusokat, a pártokat és mozgalmakat, és nem utolsósorban a politizáló értelmiséget, hogy színt valljanak ezekben a kényes kérdésekben.

Nézetem szerint elfogadhatatlan, ha egy politikus egyszerre ígér több (vagy változatlan) szociális kiadást és ugyanakkor a társadalom egésze számára kisebb adóterhet. Ez olcsó populizmus. Álljon elő igazi szándékaival! Jelentse ki: több szociális kiadást akar, és ezért több adót kíván róni a társadalomra. Vagy ígérje azt, hogy nekilát az adóterhek könnyítésének – de akkor ne rejtse véka alá, hogy a szociális kiadásokat is csökkenteni fogja.

Az a dilemma, amelyekről a tanulmány első fejezete szólt – nevezetesen az állampolgárnak az adóztatás mértékére és rendeltetésére vonatkozó választása – a parlamenti demokrácia körülményei között a pártok és az egyéni képviselőjelöltek közötti választás formájában megy végbe. Ez a választás azonban csak akkor képes kifejezésre juttatni az egyén preferenciáit, ha a politikus becsületesen feltárja szándékait az állami kiadások és az adóztatás ügyében.

Külön is szólni szeretnék arról a kétlelkűségről, amely oly gyakori a politika iránt érdeklődő vagy abban részt vevő értelmiség körében. Figyelik a tévében vagy a rádióban a politikusok szereplését, követik a róluk szóló újsághíreket, és újra és újra felsóhajtanak: milyen gyakori az ostobaság vagy tisztességtelenség a politikai szférában. Vagy panaszkodnak a bürokráciára, a szakértelem hiányára, a korrupcióra. És miközben egyik nap emiatt zúgolódnak, másnap szolgáltatásokat és támogatásokat igényelnek az államtól. De hát az államot a politikai szféra és az államapparátus működteti! Márpedig ebben a politikai szférában és ebben az államapparátusban jelen vannak, sőt esetleg fontos szerephez juthatnak éppen azok a politikusok és azok a bürokraták, akikről tegnap még oly lekicsinylően és bosszankodva szóltak! Nézetem szerint ez az inkonzisztencia méltatlan az értelmiségi hivatáshoz. Azt hiszem, nem állok egyedül azzal az érzéssel, hogy elég volt az üres és következetlen retorikából, a valóságos dilemmák előli

kitérésből. Legyen az értelmiségi emberben elég bátorság és intellektuális tisztesség ahhoz, hogy eldöntse magában: mi az a hatáskör, amit az államra akar bízni. Nem egy képzeletbeli államra, amelyben kizárólag szakértő és tisztességes népképviselők és köztisztviselők vannak, hanem a mai valóságos, hús-vér politikusokra és köztisztviselőkre.

Negyedik irányelv. Fel kell számolni a jóléti szektorban az állam monopolhelyzetét, a bürokratikus túlközpontosítást és a verseny elfojtását.

A jóléti szektorban szívósan túlél az előző rendszer, annak legfontosabb jellegzetességeivel együtt. Itt fennmaradt az állami tulajdon domináns szerepe, a központi tervezés, a koordináció utasításos módja és a hiánygazdaság. Megmaradtak a szocialista tervgazdaságra oly jellemző társadalmi szituációk és viselkedési szabályosságok: az átfogó bürokratikus hierarchiák, az örökös alku az állami juttatásokért, az egyén (az ügyfél, a vevő) kiszolgáltatottsága. A verseny hiánya miatt nincs kellő ösztönzés a szolgáltatások minőségének javítására és a takarékosságra.

Még az elnevezések is jellemzőek. A magyar közgazdász zsargon a versenyszféra kifejezést fenntartja azokra az ágazatokra, amelyekben téglát vagy nadrágtartót gyártanak vagy adnak el. Az oktatás, az egészségügy, a nyugdíjbiztosítás viszont „fel van mentve" a versenyzés nyűge alól, s nyugodtan tespedhet a monopólium védettségében.

Külön tanulmányt igényel annak vizsgálata, miért is maradt fenn a központosított szocialista tervgazdaság a jóléti szférában. Itt csak egy tényezőt emelek ki: azok személyes érdekeltségét, akiknek ez a szektor *hatalmi pozíciót* jelent. A jóléti szektort irányító minisztériumi, helyi önkormányzati és társadalombiztosítási bürokrácia, a szektorban tevékenykedő szakszervezeti vezetők és a politikai szférában működő szövetségeseik együttvéve igen befolyásos csoportot alkotnak. Tagjait számos szál köti össze egymással, átjárás van a funkciók (minisztériumi, társadalombiztosítási, szakszervezeti vagy parlamenti pozíciók) között. Ha ebben a szektorban is meggyorsulna a decentralizálás és privatizálás, akkor e hatalmi pozíciók egy része megszűnne vagy gyengülne. Noha szakértelménél fogva a személyek egy része megbecsült álláshoz

jutna, bizonyos, hogy új szelekció, a pozíciók átrendeződése menne végbe, és ettől sokan tartanak.

A negyedik irányelv a következő követelményeket foglalja magában:

– Kedvezőbb jogi és gazdasági feltételeket kell teremteni ahhoz, hogy az állami tulajdonban lévő szervezetek mellett nem állami tulajdonban lévő szervezetek is alakuljanak és fejlődjenek a jóléti szektorban jóléti szolgáltatások nyújtására. Sokféle tulajdonformának legyen helye: nonprofit és profitorientált szervezeteknek, egyéni és társas magántulajdonnak, alapítványi tulajdonnak, egyházi tulajdonnak és így tovább.

– Mindenütt szűnjék meg valamely szervezet monopolhelyzete, és váltsa fel a szolgáltatást nyújtó párhuzamos szervezetek versenye.

– A túlközpontosítást csökkenteni kell, s felváltani minél messzebbre menő decentralizálással.

Előrelátható, hogy ez a tanulmány könnyen megkaphatja majd a „Chicago", „neoliberális", vagy „laissez faire" (megbélyegzésnek szánt) címkéket. Noha már az eddig elmondottakból is nyilvánvaló volt, itt most külön is hangsúlyozni szeretném: az itt előadott öt irányelv, és ezen belül a negyedik elv *nem* ír elő korlátlan szabad versenyt. A jóléti szektor legtöbb alágazatában, mindenekelőtt az oktatásban, az egészségügyben és a biztosítási szektorban a szervezetek működési feltételeit törvényeknek kell szabályozniuk. Már a vállalkozás belépését is hatósági engedélyhez kell kötni, és utána is erre szakosodott állami felügyeletnek kell ellenőriznie a törvények betartását. Védeni kell a szolgáltatást igénybe vevő állampolgárt a szolgáltatóval szemben, legyen az utóbbi akár állami, akár nem állami tulajdonban. És végül az államnak mint végső garancianyújtónak helyt kell állnia olyan esetben, ha a nem állami szervezet tönkremegy és nem képes teljesíteni az állampolgárral szemben vállalt kötelezettségét. A törvényeknek világosan meg kell szabniuk a garanciák hatókörét, és a mindenkori

költségvetésnek fedeznie kell a garanciák finanszírozási forrásait.[19] A feladatok puszta felsorolása is világossá teszi: szó sincs róla, hogy azt javasolnám: az állam hagyja cserben a jóléti szektort, „vonuljon ki" belőle. Nem, csupán az állami szerepkör lényeges csökkentését, és ami ennél is fontosabb, újradefiniálását javaslom. Törvényileg szabályozni, felügyelni, végső garanciát nyújtani – ez kevesebb, és főképpen, *más*, mint monopolhelyzetben mindent ellátni.

Ötödik irányelv. Időt kell adni az adaptációra.

Világos, átlátszó, egyértelmű törvényekre van szükség. Jó lenne, ha minél előbb elkészülnének ezek a törvények; nagy kár, hogy ennyi időt elvesztegettek a halogatással. Ha az előbbi és a mostani kormány korábban hozzákezd, sokkal messzebbre tarthatnánk. Bármi késlekedés történt is eddig, ez nem ok arra, hogy most elkapkodják a törvények megalkotását. Az új egészségügyi, nyugdíjügyi, oktatás-finanszírozási stb. törvényeket úgy kell előkészíteni, hogy azok robusztusak legyenek, állják az idő próbáját és a kormányváltozások hatását, hiszen az egyéneknek e törvényekbe foglalt hosszú távú kötelezettségvállalásokhoz kell majd igazítaniuk életstratégiájukat, saját egyéni megtakarítási és biztosítási döntéseiket. Nagy baj lenne, ha egy-egy új törvényt újra és újra ki kellene igazítani; ez aláásná azok tekintélyét.

Reálisan számításba kell venni a reform programjában, hogy az új intézmények és szervezetek kialakulásához idő kell. Képtelenség állami dekrétummal létrehozni a jóléti szektor nem állami alszektorát. Nem is kell azt előre mesterkélten megtervezni. Majd létrejönnek, természetes evolúció útján, azok a szervezetek és tulajdonformák, amelyek leginkább életképesek. Semmiképpen sem szabad olyan helyzetet teremteni, amelyben az állampolgár két szék között a pad alá kerül: felszámolódna a centralizált állami vagy félállami-korporatista szerve-

[19] Tegyük fel, hogy az állampolgár arra számított: egy költséges egészségügyi műveletet egy nem állami biztosító fog fizetni, de a biztosító tönkrement. A költséget ilyenkor egy viszontbiztosító intézetnek kell átvállalnia; ha azonban már végképp nem fedezhető a biztosítási iparon belül, akkor végső garancianyújtóként az államnak kell állnia a számlát.

zet, amely jól-rosszul, de ellátja feladatkörét – még *mielőtt* létrejöttek volna olyan decentralizált, nem állami szervezetek, amelyek készek átvenni az előbbi feladatkörét, és amelyekre az egyén hajlandó is önként rábízni e feladatkör átvételét. A régi szervezetek visszaszorítását elsősorban a verseny végezze el, ne pedig bürokratikus és önkényes tiltás vagy elsietett felszámolás.

Az új törvények és azok állami végrehajtása adjon elegendő időt az egyénnek az alkalmazkodásra. Nem kell az adaptációs időt feleslegesen elnyújtani. Ugyanakkor reálisan és emberségesen számításba kell venni a reform megvalósításakor azt a körülményt, hogy az egyénnek először meg kell ismernie az új adottságokat, majd az észlelés után is idő kell, amíg életvitelében és háztartási költségvetésének átrendezésében hozzájuk igazodik. Már a törvényeknek is, de különösen azok adminisztratív végrehajtásának meg kell próbálnia differenciálni a lakosság különböző csoportjai között, éppen azok adaptációs lehetőségeinek szempontjából.[20]

III. EGY PÉLDA: A NYUGDÍJRENDSZER REFORMJA

A magyarországi vitákban általánosan elterjedt az a gyakorlat, hogy akik reformjavaslatot terjesztenek elő, azok mindjárt a részletes intézkedési tervekkel kezdik, és legfeljebb ezekből hámozható ki, hogy tulajdonképpen milyen elvek rejtőznek a javaslat mögött, ha ugyan az összhangban van bármiféle értékrenddel. A magam részéről itt most a fordított utat követem. Előbb fejtettem ki az elveket, és utána próbálom azokat alkalmazni valamely konkrét reformfeladatra. Példaképpen a nyugdíjrendszer átalakítását vizsgálom. Már előre is felhívom a figyelmet: e tanulmány keretében legfeljebb egy vázlat körvonalazására van lehetőség.

---

[20] Másképpen tud alkalmazkodni egy új nyugdíjtörvényhez a fiatal és az öreg; másképpen egy új egészségügyi törvényhez az egészséges és a krónikus betegségben szenvedő; egy új oktatás-finanszírozási törvényhez az, aki már diák vagy aki csak ezután fog dönteni a felvételi kérelemről és így tovább.

Három korcsoportot különböztetek meg.

1. A fiatalok. Itt azokra gondolok, akik még a kereső tevékenység előtt állnak, tehát még nem kezdtek nyugdíjjárulékot fizetni.

Ezek számára lehetővé kell tenni *egyéni nyugdíjszámlák* megnyitását. A számlákat biztosítóintézetek vezetik. A biztosítóintézet a folyamatosan befizetett járulékot a tőkepiacon befekteti, és a hozamokat is a számlán gyűjti. Mire a mai fiatal nyugdíjba vonul, addig több évtized befizetései, valamint a hozamok és a hozamok hozamai felhalmozódtak a számlán. Ezt a felgyűlt összeget kapja meg azután, nyugdíj formájában, a biztosított egyén.[21]

A magyar szakzsargon várományfedezeti rendszernek nevezi az itt leírt sémát, amely szerint a nyugdíjat a felgyűlt megtakarítás fedezi. Ezt szembeállítják a kirovó-felosztó rendszerrel, amelynek keretében az adott évre kirótt és befizetett járulékokat osztják fel ugyanazon év nyugdíjasai között. (Az angol kifejezés: *pay-as-you-go*, azaz fizess, ahogy haladsz.) Az eltérés részben pénzügytechnikai jellegű, de valójában éles közgazdasági és etikai különbség is van a kétféle finanszírozási forma között. A kirovó-felosztó rendszer azt a gondolatot sugallja, hogy az adott év aktív lakossága „tartja el" az inaktív lakosságot. Ezzel szemben az egyéni számlák rendszerének gondolati sugalmazása: az egyén a saját megtakarításainak és befektetéseinek gyümölcsét élvezi.

Hagyjuk nyitva azt a kérdést, hogy vajon a nyugdíjjárulék befizetése milyen arányban hárul a munkaadóra és a munkavállalóra.[22] Mindenesetre az az összeg, amely a nyugdíjba vonulás pillanatáig fel-

---

[21] Ezen a ponton esetleg további választási lehetőség adható a biztosított számára: egy összegben felveszi-e az addig felhalmozott tőkét vagy kéri a járadékosítást.

[22] Amennyiben a tökéletes verseny feltételei állnak fenn a munkaerőpiacon, teljesen közömbös, vajon a munkaadó vagy a munkavállaló fizeti-e a társadalombiztosítási és egyéb szociális járulékokat és a béradót; azok mindenképpen a munkavállaló nettó bérét csökkentik. Ha a verseny korlátozott, akkor ez a megosztás nem teljesen közömbös; a valóságos teher egy része (bár nem az egész) esetleg nem a nettó bért, hanem a vállalkozó nyereségét csökkenti. Vagy a vállalkozó esetleg képes áthárítani a fogyasztóra, magasabb eladási ár formájában. (Lásd Richard A. Musgrave és Peggy B. Musgrave [1973], 1980, 504–510. o.)

halmozódott, az egyén életteljesítményének hozadéka. Nagysága elsősorban attól függ, hogy mennyit keresett élete folyamán, és abból mennyit takarított meg nyugdíjbiztosítás formájában.[23] Az egyéni nyugdíj-megtakarítási számla létrehozása teljesen megfelel az első irányelvnek. A számlán felgyűlt összeg és az abból folyósítandó nyugdíj alapjában véve *nem* attól függ majd, hogy nyugdíjas korában, azaz mondjuk 2040-ben éppen mit diktál az akkori parlamenti többség pillanatnyi politikai érdeke, milyen nyugdíjindexelést vagy más kiigazítást hajlandó megszavazni.[24] A biztosító és a biztosított között nem politikai megállapodás, hanem kommerciális magánszerződés jön létre; a befizetés és a kifizetés között egyértelmű arányosság áll fenn.

A törvénynek elő kell írnia egy *kötelező* minimális nyugdíjbiztosítást.[25] Ezen felül mindenki önkéntes elhatározással köthet további nyugdíjbiztosítást.

Ha valaki képtelen megfizetni a kötelező biztosítást, akkor az állam fizesse ki helyette. Ez a második irányelv, a szolidaritás nevében

---

[23] Függ természetesen attól is, hogy a nyugdíjintézet, amely a megtakarításait kezelte, hogyan szerepelt a tőkepiacon: hatékonyan, ügyes döntésekkel és szerencsés kézzel fektette-e be a pénzét; s általában hogyan alakult életpályája során az ország tőkepiaca, illetve végső soron, a gazdasági helyzete. Ennyiben tehát „együtt sír és együtt nevet" a többi megtakarítóval és befektetővel.

[24] Bár abban nyilván nem reménykedhetünk, hogy a 2040. évi parlament pillanatnyi hatása alól teljesen mentesülne bárki, aki 2040-ben él és jövedelmet költ. A pénz vásárlóértékére befolyást gyakorol majd az akkori infláció és a többi, az állami tényezők hatásától nem immunis gazdasági folyamat.

[25] A biztosítási kötelezettséget nem paternalista szempontok alapján indokolom: nem azzal, hogy akarata ellenére, állami kényszerrel boldogítani szeretném az egyént. Az indokoláshoz gondoljuk végig a következő helyzetet:

X állampolgár, akinek pedig aktív élete folyamán mindenkor módja lett volna befizetni a nyugdíjbiztosítást, ám ezt sohasem tette meg, öregkorára súlyos nyomorba kerül, és az éhhalál és hajléktalanság küszöbére jut. Civilizált és emberséges társadalom ezt nem engedhetné meg (lásd a második irányelvet), tehát segélyezni fogja az adófizetők költségére. Az akkori adófizetők érdekében rá kell tehát kényszeríteni *X* állampolgárt arra, hogy ne mulassza el legalább annyi nyugdíjjárulék befizetését, amely mentesíti majd a társadalmat az ő segélyezésétől. A minimális biztosításra való kötelezés tehát nem *X* állampolgár „kényszerboldogítása", hanem a többi adófizető preventív érdekvédelme jegyében történik.

tett lépés, amelyet a többi adófizető terhére tesz az állam. Ne szánja rá magát könnyelműen, hanem korlátozza azokra az esetekre, amikor az egyén igazolható módon valóban képtelen a kötelező biztosítás megfizetésére. Ezekben az esetekben azonban okvetlenül tegye is meg. Fel kell kutatni: ki az, aki nem fizetett kötelező nyugdíjbiztosítást. Ha hanyagságból mulasztotta el, ki kell kényszeríteni a törvény betartását. Ám ha azért nem fizetett, mert képtelen volt rá, nem rendelkezett a szükséges információval vagy jövedelemmel, akkor cselekedjék helyette az állam.

Miközben tehát egy minimális nyugdíj mindenki számára biztosítva van, a minimum feletti nyugdíjat nem szabad nivellálni. Mindenkinek joga van választani, hogy aktív élete folyamán hangya lesz-e vagy tücsök. Mire azonban az élet utolsó szakaszához eljutott, ne kezdje a mindenható állam az egyenlőség nevében kiegyenlíteni a hangyák és a tücskök öregkori jövedelmét. A hangya joga öregkorára élvezni azt, hogy egy életen át sokat félretett.

A nyugdíjbiztosítás ne legyen állami monopólium. A negyedik irányelv jegyében meg kell engedni, sőt biztatni kell a versenyt a biztosításnak ebben a szférájában. Ez növelheti az alternatív biztosítási szerződések választékát és csökkentheti a biztosítás kezelési költségét, és ami talán ennél is fontosabb: lehetővé teszi a nyugdíjbiztosítási megtakarítás decentralizált befektetését. Kifejlődik a modern tőkepiac egyik legfontosabb, nélkülözhetetlen szereplője, a nyugdíjbiztosító mint intézményi befektető. A fejlett piacgazdaságok tőkepiacán az ő kezükben gyűlik össze a befektetések tekintélyes hányada. Amennyiben az állam kezében összpontosul minden nyugdíj-megtakarítás, akkor ez túl nagy szerepet ad az államnak a beruházásokban is.

Miközben szét kell törni az állam nyugdíj-monopóliumát, az államra fontos feladatok hárulnak. (Túl az állam idősebb nemzedékek iránti kötelezettségein, amelyekről mindjárt szó lesz.) Törvénnyel kell szabályozni a nyugdíjintézetek jogkörét, kötelezettségeit és felelősségét. Állami engedélyhez kell kötni az egyéni nyugdíjszámlák vezetését magában foglaló biztosítási feladat ellátását; elő kell írni a nyugdíjbiztosítók óvatos és gondos befektetési politikájának egyes ele-

meit.[26] Ki kell építeni a viszontbiztosítás rendszerét, és végső menedékként az államnak kell garantálnia, hogy az egyén nyugdíjbefektetése még a biztosítóintézet hűtlen kezelése esetén se mehessen veszendőbe.

Az egyén nyugdíj-megtakarítása részesüljön kedvezményes elbánásban az adótörvényekben. Bizonyos határokig legyen mód adóhalasztásra. Viszont annak idején a nyugdíjként folyósított jövedelem ne részesüljön külön kedvezményben.

2. *A nyugdíjasok.* Itt nem hivatkozhatunk az első irányelvre. Annak, aki már nyugdíjban van, nincs módja autonóm döntést hoznia saját nyugdíj-megtakarítása ügyében. Nézetem szerint a társadalom kötelessége, hogy tisztességes nyugdíjat folyósítson a számára.

Nézzünk szembe a valósággal: a nyugdíjas helyzete ambivalens. Azt érzékeli, hogy egy életen át dolgozott, fizette a nyugdíjjárulékot. Nem a társadalom eltartottja, hanem a saját megtakarítását kell visszakapnia nyugdíj formájában. Ha viszont közelebbről, egyénenként vizsgáljuk a kapcsolatot egyfelől az élethossziglan elért kereset és befizetett járulék, másfelől a nyugdíjba lépés óta kapott nyugdíj reálértéke között, a korreláció eléggé gyenge. Nagy hatást gyakorol a nyugdíjfolyam nominális és reálértékére az, hogy mikor vonult nyugdíjba a szóban forgó személy. Tegyük fel, hogy *A* és *B* kereseteinek és nyugdíjbefizetéseinek idősora tökéletesen azonos volt, de időben eltolódás volt közöttük. *A* előbb kezdte és előbb fejezte be az aktív pályát. Könnyen lehet, hogy emiatt *A* és *B* nyugdíja lényegesen eltér. Az elmúlt évtizedben igen sokszor módosították a nyugdíj-meghatározás rendszerét; gyorsult-lassult az infláció, miközben változtatgatták a nyugdíjindexelést. Eközben a nyugdíjrendszert úgy toldozták-foldozták, hogy annak erősen nivelláló hatása volt.

Mindezek miatt a nyugdíjfolyam nem egy biztosítási szerződés

[26] Például kezdetben a megtakarítás nagy hányadát kötelező biztos állampapírokba fektetni; csupán a nyugdíjintézet megerősödése, tartalékainak szilárd kiépülése után engedhető meg a portfolio olyan szélesítése, amely ennél kockázatosabb befektetéseket is tartalmaz.

által rögzített járadék, a nyugdíjjárulék pedig nem nevezhető biztosítási díjnak. A tranzakciónak nincs köze ahhoz, amit akár közgazdaságilag, akár jogilag biztosítási ügyletnek tekinthetnénk. Nevezzük nevén: az úgynevezett nyugdíjbiztosítási járulék nem más, mint *adó*, bérarányos illetményadó. A mai nyugdíjakat az adófizetők pénzéből folyósítják. Az állítólagosan önfinanszírozó nyugdíj-"biztosítás" rendelkezik az ország legnagyobb puha költségvetési korlátjával: a kormány törvény adta kötelezettsége, hogy mindenkori deficitjét fedezze. És mint ahogy ez puha költségvetési korlát esetében szokásos: érdekérvényesítő nyomás, politikai szempontok, alkuk döntik el, mekkora méretű a pénzügyi kisegítés. A mindenkori tényleges nyugdíj az első irányelv megszegésével a politikai arénában dől el.

Azt írtam fentebb: tisztességes nyugdíjat kell folyósítani. Vegyük tudomásul, hogy itt csupán a második irányelvhez igazodhatunk. A tisztesség nem közgazdasági, hanem etikai kategória. Nincs szó biztosítóintézet és biztosított közötti magánszerződésről, amelyben arányosság van befizetés és kifizetés között. A jelenleg folyósított nyugdíjak nagysága, kommerciális értelemben, teljesen önkényes nagyság. Csupán a társadalom jóérzésére, tisztességére, az idősebb nemzedék iránti tiszteletére és együttérzésére számíthatunk. És persze arra, hogy a nyugdíjas réteg olyan óriási szavazóblokkot jelent, hogy minden választási győzelemre törekvő politikai párt kétszer is meggondolja majd, mielőtt haragosává tenné.

3. A közbeeső nemzedékek. Azokra gondolok, akik már fizettek nyugdíjjárulékot, de akik esetében még nem jött el a nyugdíjba vonulás ideje. A legfontosabb elv, amit velük kapcsolatban javasolok, a szabad választás joga. A következő alternatíva áll nyitva előttük:

1. lehetőség: az eddigi állami biztosítási rendszerben maradnak.

2. lehetőség: áttérnek a decentralizált egyéni nyugdíj-megtakarítási rendszerre.

Ha a másodikat választják, akkor lehetővé kell tenni a számukra, hogy magukkal vigyék addigi befizetéseik felhalmozott értékét.

Az átvitel közgazdasági tartalma világos.[27] Befizetéseik nyomán az állam fizetési kötelezettséget vállalt, amely nyugdíjba vonulásuk időpontjában válna esedékessé. A fennálló törvények alapján az államnak ez a *nyugdíjadóssága* egyértelműen számszerűsíthető. Az ennek megfelelően kiállított állami váltó azután betehető az új nyugdíjintézet kasszájába. A váltó céljaira speciális hosszú lejáratú államkötvény alakítható ki, amely forgalmazható a másodlagos értékpapírpiacon.

Nem tudnám megmondani, hogyan alakulna a régi és az új rendszert választók aránya. A lényeg a választás lehetősége; az a tudat, hogy – az első irányelv szellemében – az egyén nincsen egyetlen államilag rögzített nyugdíjpályára kényszerítve. Egyébként a kilépés lehetősége, még ha esetleg aránylag kevesen választanák is, a verseny nyomása alá helyezi a korábban monopolhelyzetet élvező állami rendszert. Ez megfelel a negyedik irányelv követelményének.

Itt visszatérnék még a fiatalok ügyére. Tegyük fel, hogy már kialakult a nyugdíjbiztosítók decentralizált hálózata. Semmi akadálya annak, hogy egyik versenyzőként továbbműködjék a mai monopolista nyugdíj-tb utódszervezete. Az a fiatal, aki inkább bízik az állami szervezetben, mint a nem államiban, választhassa az előbbit saját nyugdíjszámlájának kezelésére.

Az új nyugdíjrendszer kialakításában is érvényesíteni kell az ötödik irányelvet. Gondosan elő kell készíteni a törvényt. Időt kell hagyni rá, hogy kifejlődjék a decentralizált nem állami biztosítók hálózata és azok megbízható állami felügyelete. Az egyénnek időt kell adni rá, hogy megértse az új lehetőségeket, alaposan tájékozódjék, és utána válassza a számára legjobbnak ígérkező lehetőséget.

Aki jól ismeri a külföldön működő nyugdíjrendszereket, az megállapíthatja: a javaslat nem felel meg pontosan egyik külföldi példának sem. Van hasonlósága az Egyesült Államok rendszerével, de lényeges pontokon különbözik attól. Sok vonást átvett a nyugdíjrendszerek fej-

[27] Itt csupán egy általános elvet terjesztek elő. A gyakorlati megvalósítás igen sok fontos közgazdasági, pénzügytechnikai és jogi problémát vet fel, amelyekre itt nem térhetek ki.

lődésében új utat törő chilei sémából, hasznosítja az ausztráliai tapasztalatot és az új-zélandi javaslatokat, de egyikkel sem azonos.[28] Nem is lenne helyes bármelyik külföldi rendszer puszta utánzása, hiszen messzemenően figyelembe kell venni a magyar adottságokat.[29]

IV. NÉHÁNY ZÁRÓMEGJEGYZÉS

A nyugdíjrendszerre vonatkozó vázlat csupán szemléltető példaként szolgál. Más illusztrációt is választhattam volna, például a felsőoktatás finanszírozásának reformját vagy az egészségügyi ellátás újjászervezését. A tanulmánynak nem az a célja, hogy egy meghatározott nyugdíjreformot népszerűsítsen.

A tanulmány „üzenete" a harmadik irányelvvel függ össze: azzal a követelménnyel, amely színvallásra szólítja fel azokat, akik a jóléti szektor ügyében megszólalnak, és még inkább azokat, akik az idevágó törvényekről és rendszabályokról dönteni fognak.

Azért is hivatkoztam a nyugdíjreform-javaslat ismertetése közben újra és újra az öt irányelv egyikére-másikára, hogy szemléltessem: igenis kimutatható a kapcsolat elv és gyakorlati javaslat között. Nem kötelező az állítólagosan pragmatista gyakorlat közepette az elveket

---

[28] A chilei nyugdíjreformról lásd Luis A. Camacho (1992), Giancarlo Corsetti és Klaus Schmidt-Hebbel (1995), valamint Colin Gillion és Alejandro Bonilla (1992). Az új-zélandi reformjavaslatokról lásd Roger Douglas (1993). A nyugdíjreformok alternatíváiról és számos ország (köztük Ausztrália és több latin-amerikai ország) reformjairól kiváló áttekintést ad és rendkívül gazdag számítási anyagot közöl a Világbank által összeállított kötet (World Bank, 1994).

[29] Kevéssé bontakozott ki még széles körű nyilvános vita magyar folyóiratokban vagy könyvekben a nyugdíjreform alternatíváiról. Kiemelem az alábbi munkákat: Augusztinovics Mária (1992), (1993), Augusztinovics Mária és Martos Béla (1995), Bod Péter (1992) és Martos Béla (1994). Lásd továbbá a Világbank Magyarországról szóló tanulmányát (1995, 31–46. o. és a 97–130. o.). Az utóbbi munka tartalmazza a tanulmányomban körvonalazott reform számos elemét, bár az én ajánlásom messzebbre megy a decentralizálásban.

elsumákolni, vagy megfordítva, megrekedni üres elvi retorikánál anélkül, hogy az elvet gyakorlati javaslat aprópénzére váltanák át.

Tisztában vagyok azzal, hogy sok magyar állampolgár nem osztja az általam vallott és a tanulmányban röviden kifejtett értékrendet, hanem más értékrendet vall. Mivel a jóléti rendszert a magyar lakosság egésze javára kell átalakítani, mégpedig hosszú időre érvényes módon, arra kellene törekedni, hogy a reform minél szélesebb konszenzuson alapuljon. Elkerülhetetlenek a kölcsönös engedmények egyik vagy másik „tiszta" értékrendhez, konzisztens elvegyütteshez képest. Ám éppen emiatt még fontosabb, hogy tudjuk: *mihez képest* tesszük meg az engedményt. Tisztáznunk kell saját magunkban a jóléti szektorral kapcsolatos értékrendünket és az ezzel összhangban lévő gyakorlati állásfoglalásunkat, hogy felkészülten vehessünk részt a vitákban.

7.
FIZETJÜK A SZÁMLÁT

A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben

I. BEVEZETÉS: NÉGY JELLEGZETESSÉG[1]

A magyar gazdaság útja a központosított tervgazdaságtól a piacgazdaságig több olyan jellegzetességet mutat, amelyek – az alapvető hasonlóságok mellett – megkülönböztetik a többi posztszocialista országtól. A teljesség igénye nélkül emelek ki négy fontos vonást. Ezek egyikemásika külön-külön megtalálható a régió más országaiban is, pontosabban néhány ország meghatározott korszakaiban. A magyar fejlődési út sajátossága e négy jellegzetesség tartós együttes jelenléte.

1. A magyar gazdaságpolitika prioritásaiban nagy súlyt kapott a lakosság anyagi jólétének emelése, majd a növekvő gazdasági nehéz-

[1] A tanulmány *A politika és a gazdaság kölcsönhatása a posztszocialista transzformáció időszakában* című OTKA-kutatás keretében, a Collegium Budapest és a Világbank támogatásával készült. Hálás vagyok munkatársam, Kovács Mária segítségéért az adatok összegyűjtésében és a tanulmányban tárgyalt problémák tisztázásában. Köszönöm Lukács Mónika anyaggyűjtésben nyújtott segítségét. A kutatás folyamán konzultáltam többek között Akar Lászlóval, Ámon Zsolttal, Andorka Rudolffal, Francis Batorral, Bauer Tamással, Bokros Lajossal, Bossányi Katalinnal, Michael Brunoval, Richard Cooperrel, Dániel Zsuzsával, Erdős Tiborral, Gács Endrével, Alan Gelbbel, Greskovits Bélával, Stanley Fischerrel, Hamza Eszterrel, Kopits Györggyel, Kovács Álmossal, Neményi Judittal, Rimler Judittal, Simonovits Andrással, Robert Solow-val, Surányi Györggyel, Szabó Katalinnal, Tardos Mártonnal és Urbán Lászlóval; valamennyiüknek köszönöm az értékes tanácsokat.

ségek közepette, a termelés stagnálásának és visszaesésének időszakában az életszínvonal-romlás fékezése. Korábban „gulyáskommunizmusnak" keresztelték el a magyarországi állapotokat. A politikai rendszerváltás után sok éven át olyan politika érvényesült, amely ebben a tekintetben a korábbi folytatása volt, és amely joggal nevezhető „gulyás-posztkommunizmusnak".

2. Magyarországon évtizedek alatt az egész lakosságot átfogó paternalista jóléti állam épült ki. A törvénybe iktatott jogosultságok köre és a szociális kiadások részaránya a GDP-ben vetekszik a legfejlettebb skandináv országokéval, holott az egy főre jutó termelés csupán töredéke az ottaninak. Noha hasonló tendencia bontakozott ki annak idején valamennyi kelet-európai országban, Magyarország ment a legmesszebbre, s ebben a tekintetben egyedülálló az egész régióban.

3. Magyarországon több évtizedre nyúlik el az átalakulás folyamata. A legelső lépéseket még az 1960-as években tették meg. Noha kiemelhető néhány fontos határállomás, a folyamat egészét a fokozatosság jellemzi. Ebben a tekintetben csak Szlovénia fejlődése ment végbe hasonló fokozatossággal.[2] Azok szemében, akik megkülönböztetik a *sokkterápia*, a *big bang* stratégiáját a *gradualista* stratégiától, Magyarország képviseli az utóbbi egyik szélsőséges és sok tekintetben speciális esetét: a „gradualizmust, magyar módra".

4. Magyarországot évtizedeken át viszonylagos politikai nyugalom jellemezte. Miközben egyes országokban az átalakulást belháborúk kísérik, itt egyetlen puskalövés sem dördült el. Miközben több országban a politikai rendszerváltás drámai hirtelenséggel és látványos körülmények között ment végbe (a berlini fal leomlása, tömegtüntetés a prágai utcákon, a román diktátor kivégzése), Magyarországon hosszabb időszakra széthúzva, visszafogott tárgyalások folytak, és

[2] Jugoszláviában korábban hajtották végre a tervutasításos rendszer lebontását, mint Magyarországon, ennyiben tehát ott hosszabb múltra tekint vissza a reformfolyamat. Az egykori Jugoszlávia utódországai közül egyedül Szlovéniában ment végbe törés nélkül a politikai rendszerváltás, a többiben az utódállamok, illetve etnikai csoportok közötti viszály és háború okozott töréseket.

megegyezés született a régi rend hatalmon lévő politikusai és a korábban elnyomott ellenzéke között a szabad választásokról és az új alkotmányról. Magyarországon évtizedek óta ritka volt a sztrájk vagy az utcai tüntetés. Még ha a gazdasági nehézségek súlyosbodtak is, az egymást követő kormányok inkább a „keresztülevickélést" (*muddle through*) folytatták, mintsem hogy nagy ellenállást kiváltó, politikai destabilizálódás kockázatával járó lépésekre szánták volna el magukat.

Az átalakulás négy jellegzetességének együttese alkotja a magyar átalakulás *differentia specificáját.* A tanulmány feladata hozzájárulni annak megértéséhez: miért alakult ki ez a négy jellegzetesség, miképpen hatottak azok egymásra, milyen kedvező és kedvezőtlen hatásokat fejtettek ki.

A gazdasági jelenségek vizsgálatában a politikai gazdaságtani megközelítést alkalmazom. A történelem formálja a politikusok gondolkodását s a lakosság mentalitását; politika és gazdaság a történelembe van beágyazva. Ezt a beágyazottságot, valamint a politika és gazdaság közötti interakciót sokszor számításon kívül hagyja a technokratikus szemléletű gazdaságpolitikai elemzés és ajánlás. A tanulmány szeretne hozzájárulni az egyoldalú megközelítés ellensúlyozásához.[3]

A tanulmány néhány helyen összehasonlítást tesz más országokkal. Ezek az összehasonlítások azonban kizárólag azt a célt szolgálják, hogy a magyar fejlődés valamilyen vonását helyezzék élesebb megvilágításba. Elzárkózom annak a kérdésnek a megválaszolásától: melyik ország jár jobb úton, melyik ország politikusai hozták az okosabb döntéseket.

[3] A tanulmány nem lép fel azzal az igénnyel, hogy átfogja a magyar reform és transzformáció összes lényeges témáját. Több igen fontos kérdésről (például az inflációról vagy az Európai Unióhoz való csatlakozásról) csak futólagosan vagy egyáltalán nem lesz szó.

II. POLITIKATÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Az elmúlt négy évtized magyar történelmének a témám szempontjából bevezetett periodizálását a *7.1. táblázat* tekinti át.

Az 1956-os forradalom és a megtorlás évei

A 7.1. táblázat a szocialista korszakból kiemel egy különlegesen nagy horderejű dátumot: 1956. október 23-át, a magyar forradalom kitörésének napját. Magyarország volt az egyedüli ország a szocialista világrendszer történelmében, ahol fegyveres felkelés tört ki a fennálló politikai rend és a szovjet megszállás ellen. A forradalom erői, ha csak igen rövid időre is, de megragadták a hatalmat. Néhány nap szabadság elég volt ahhoz, hogy pártok szerveződjenek. Megalakult a kommunista hatalomátvétel előtti koalíciót megújító többpárti kormány, a reformkommunista Nagy Imre vezetésével.

Noha csak szórványosan, de azért előfordultak antikommunista lincselések ezekben a forradalmi napokban. Számos üzemben, közhivatalban megkezdődött az addigi vezetők zaklatása vagy leváltása. Mindez a rettegés felejthetetlen emlékét hagyta a pártállam vezető rétegében.

Alig két héttel a felkelés kitörése után a szovjet hadsereg leverte a forradalmat. Újjászerveződött, Kádár János vezetésével, az egypártrendszer, a kommunista párt hatalmi monopóliuma. A szovjet tankokkal szemben rövid ideig tartott a fegyveres ellenállás; néhány hétig még folyt az általános sztrájk, majd azt is feladták. Megkezdődött a megtorlás. Kivégezték Nagy Imrét és társait és a forradalom számos más aktív résztvevőjét; összesen 229 halálos ítéletet hajtottak végre.[4] Ezreket vetettek börtönbe vagy zártak internáló táborba; tízezreket bocsátottak el állásukból. A megfélemlítés a lakosság nagy részére kiter-

[4] Bírósági ítélet alapján az 1848–49-es forradalom és szabadságharc megtorlásaként 123, az 1919-es kommunista hatalom leverését követően 65, és a II. világháború fasiszta cselekményeiért 189 halálos ítéletet hajtottak végre (Szakolczai Attila, 1994, 239. o.).

7.1. táblázat

Az elmúlt négy évtized magyar történelmének szakaszai

Események	Szakaszok a politikai szférában	Szakaszok a gazdasági szférában		
		a gazdaságpolitika prioritása	tulajdonviszonyok és intézmények átalakulása	
1956. október 23. Forradalom kezdete	Forradalom			
1956. november 4. Szovjet intervenció kezdete	Megtorlás			
1963. március 22. Politikai amnesztia	A diktatúra felpuhulása	A mai jólét, biztonság és nyugalom prioritása	Gradualista átalakulás	Reformszocialista fázis
1968. január 1. Az „új gazdasági mechanizmus" kezdete				
1989. június 13. A kommunista párt és az ellenzék tárgyalásainak kezdete	Áttérés a többpártrendszerre			
1990. május 23. A demokratikusan megválasztott parlament első ülése	Parlamenti demokrácia			Posztszocialista fázis
1995. március 12. A stabilizációs program meghirdetése		Kísérlet a makroegyensúly helyreállítására		

jedt. A forradalmi szabadság napjaiban százezrek mondták el őszinte véleményüket, kezdtek szerveződni nem kommunista vagy antikommunista mozgalmakban és pártokban. Most mindannyian azt érezhették: őket is bármely pillanatban utólérheti a megtorlás.

Az 1956-os év és az azt követő időszak emlékeit azért kellett felelevéníteni, mert, mint a későbbiekben látni fogjuk, sok mindent megmagyaráznak a magyar reformfolyamat jellegzetességeiből.

A diktatúra „felpuhulása" és a politikai fordulat

Ugorjunk át néhány évet, azt az időszakot, amelyben a dermedtség lassú oldódása, a represszió brutális kegyetlenségének fokozatos enyhülése végbement! Néhány évvel a tömeges kivégzések után, 1963-ban általános amnesztiára került sor; kiengedték a börtönből azokat, akiket a forradalomban játszott szerepük miatt ítéltek el. Kezdetét vette a diktatúra „felpuhulása". Ugyanannak a Kádár Jánosnak a nevéhez, aki a megtorlást irányította, fűződik a politikai represszió fokozatos enyhítésének politikája is.

Ahogy haladt előre e sajátos, felemás, tétova „liberalizálás", úgy ment végbe a represszióra épülő kommunista rendszer eróziója is. A folyamat 1989-ben gyorsult fel: ekkor már a hatalmon lévők is úgy érezték, hogy a kommunista párt politikai monopóliuma nem tartható fenn. Megkezdődtek az immár nyíltan szervezkedő ellenzéki erőkkel folytatott tárgyalások. Ha nem is napok alatt, de néhány hónap alatt ugrásszerű változások mentek végbe a politikai szférában. Az egypártrendszer helyébe többpártrendszer lépett; új alkotmány született; 43 év után első ízben tartottak versenyző pártok részvételével szabad választást; megalakult az új parlament által választott kormány; mind a kormánypártok, mind a parlamenti ellenzék deklarálták, hogy védeni és fejleszteni kívánják a magántulajdont, a szabad szerződést és a piacgazdaságot.

A 7.1. táblázatban a demokratikusan megválasztott parlament első ülésének napjától számítjuk a parlamenti demokrácia kezdetét. A *politikai* szférában ez az időpont (vagy ha pontosabbak akarunk lenni, az 1989–90-es politikai rezsimváltó tárgyalások, az alkotmányozás és az

első szabad választás időszaka) valóságos fordulópontot jelent. Viszont a *gazdasági* szférában a jellegzetes szakaszok kezdő és befejező dátuma másként alakult, mint a *politikai* szférában.

III. A MAI JÓLÉT, A BIZTONSÁG ÉS A NYUGALOM PRIORITÁSA

Tanulmányom egyik fő állítása: a magyar gazdaságpolitikát motiváló prioritásokban sajátos fajta kontinuitás érvényesült, amely keresztülnyúlt a nagy 1989–90-es politikai fordulóponton (lásd a 7.1. táblázat makrogazdasági oszlopát). Huszonöt-harminc éven át uralkodott ugyanaz az orientáció. Ez a folytonosság az 1995. március 12-én bejelentett stabilizációs programmal szakadt meg. A jelen fejezet első három alfejezete az 1963–1995-ös időszakot elemzi, míg a negyedik alfejezet a stabilizációs programmal foglalkozik.

Megrázkódtatások és konfliktusok kikerülése

Magyarországon a gazdasági átalakulás irányítóit és aktív résztvevőit a kezdet kezdetétől fogva, mind a politikai fordulat előtt, mind pedig utána a megrázkódtatások és konfliktusok elkerülésének szándéka vezette.

A gyökerek, nézetem szerint, 1956-ig nyúlnak vissza. A forradalom napjai, majd a megtorlás évei megrendítő traumát okoztak. Rettegve gondoltak vissza a forradalomra, az október 23-át megelőző tömegdemonstrációkra, az utcai harcokra, a titkosrendőrség és a pártfunkcionáriusok ellen felzúdult népharagra az akkori uralkodó elit tagjai, a kommunista káderek. Úgy érezték: a jövőben sokkal inkább jóban kell lenni a tömegekkel, nehogy azok megint fellázadjanak. Ha nem is a forradalomért aktívan küzdő, majd eszméi mellett kitartó hősöket, de az átlagpolgárok sokaságát megrettentette a „felfordulás", mind a felkelés, mind annak leverése. Megfélemlítette őket a rokonok, a barátok, a kollégák zaklatása és üldöztetése. Mind a vezető rétegben, mind az állampolgárok millióiban rendkívül erős volt az igény a békességre és nyugalomra. Ez az a közhangulat, amely a magyar gazda-

ságpolitika lelki motivációját magyarázza. Eufemisztikusan nevezhetjük mértéktartásnak, kiegyezési képességnek, konszenzusra való törekvésnek. Ha pejoratív jelzőt akarunk használni, hívhatjuk megalkuvásnak és gyávaságnak. Mindkét jellemzésben van igazság.

Ez volt az indíttatás a folyamat kezdetén, amikor még jelen vannak és aktívak az 1956-ot átélt emberek. De a nagy nemzeti trauma által kiváltott közhangulat, viselkedési rutin és erkölcsi normarendszer megrögződik és tovább él, akkor is, amikor már csak távoli történelmi eseményként szerepel 1956 a fiatalok tudatában. Mi itt az elsődleges tényező? A tömegigény a megrázkódtatás elkerülésére – és a politikus erre reagál? Vagy megfordítva, a politikus fél az esetleges tömeges tiltakozástól, az ellenfeleivel való nyílt konfrontációtól, és igyekszik azt eleve elkerülni? A meghunyászkodó, alkura kész politikusok nevelik az övékéhez hasonló magatartásra a társadalmat? Feltehetően mindkét irányú hatás létezik.

Lengyelország 1956-ban nem jutott el a fegyveres felkelésig és a véres utcai harcokig – de két, két és fél évtizeddel később már milliók vettek részt sztrájkokban, megalakult a Szolidaritás, amelynek harci kedvét a katonai beavatkozás sem tudta tartósan elfojtani. A harc a szokásos szakszervezeti követelésekkel, a reálbérek és a munkahelyek védelmével kezdődött. A hatalmon lévők és a néptömegek között kiéleződött a konfrontáció. És ezzel egy időben itt volt Magyarország, két-két és fél évtizeddel levert forradalma után: a vezető rétegnek s az emberek millióinak figyelme nem a sztrájk és a politikai harc, hanem csendben a gazdaság felé fordult. A kisember különkereset után rohangált, házat épített és zöldséget termesztett.

Szinte logikusan következett a folytatás 1990 után is. Lengyelországban történhetett még egy nagy fellobbanás, a Szolidaritás vezette kormány képes volt egy radikális, sok áldozattal járó stabilizációs-liberalizációs programot megvalósítani. Magyarországon a kormánykoalíció nem volt hajlandó erre. Ellenkezőleg, az első szabad választás győztes pártja, a Magyar Demokrata Fórum azt hirdette magáról a kampányban, hogy a „nyugodt erő" politikáját képviseli; éppen ez volt egyik vonzereje.

1990 októberében, az új kormányzati ciklus kezdetén sajátos tö-

megdemonstráció bontakozott ki. A taxisok, tiltakozásul a kormány által tervezett benzináremelés ellen, blokád alá vették Budapest közlekedési csomópontjait. Ez megbénította a közlekedést. A televízió kamerái előtt folyt az alku a taxisok képviselői és a kormány között. Az akkori ellenzék nem a törvényes rendet fenntartani akaró és egy népszerűtlen, de szükséges áremelésért síkraszálló legitim kormány, hanem a blokád szervezői mellé állt. Végül a kormány meghátrált, megegyezés született.[5] Az epizódnak precedens értéke lett. Az Antall–Boross-kormány soha többé nem mert olyan akciót végrehajtani, amely tömegellenállást váltott volna ki, s az 1994-ben hatalomra került Horn-kormányt hónapokon át ugyanez a magatartás jellemezte.

Az 1960-as évek közepével kezdődő három évtizedre visszatekintve megállapítható: ahányszor gazdasági konfliktus fenyegetett, lett volna az sztrájk vagy tömegtüntetés, a feszültséget gyakorlatilag mindig alku és engedmény vezette le. A konfrontációkat sikerült messzemenően elkerülni, sokkal inkább, mint számos régi piacgazdaságban.

Egymástól nagyon különböző ideológiáktól áthatott kormányok követték egymást. Az 1990 előtti utolsó években a kommunista párt reformszárnya volt kormányon, 1990-től 1994-ig egy nemzeti-kereszténydemokrata orientációjú koalíció, majd 1994 óta a szocialisták és a liberálisok koalíciója. S mégis, 1995 márciusáig szinte teljes a kontinuitás abban, hogy tartósan fennmaradt az elégedetleneknek tett engedményeken alapuló kompromisszum, a konfrontációk elkerülésének hagyománya.

A jelen–jövő probléma

A magyar gazdaságpolitika a hatvanas évek elejétől kezdve *fogyasztáspárti* volt. Ez éles szakítás volt a gazdaságpolitika sztálini klasszikus szocialista prioritásaival, amely a beruházást, az erőltetetten gyors növekedést, az erős ipari és katonai hatalom mielőbbi megteremtését tekintette elsődlegesnek, s amely például Magyarországon kész volt ennek érdekében a fogyasztás háttérbe szorítására.

---

[5] A taxisblokád történetéről lásd Bozóki András és Kovács Éva (1991), Kurtán Sándor, Sándor Péter és Vass László (szerk., 1991), Rockenbauer Zoltán (1991).

Nem feladatom a politikusok egyéni pszichológiáját elemezni. Mi késztette őket a fogyasztásorientációra? A nép anyagi jólétével való őszinte törődés? Vagy politikai machiavellizmus? A korábban elmondottak fényében nyilvánvaló, hogy az anyagi jólét előtérbe helyezése is eredeztethető az 1956-os traumából. Ha a kommunista hatalom „jóban akar lenni" az általa uralt néptömegekkel, akkor sokkal jobban oda kell figyelnie anyagi életszínvonalukra; el kell érnie, hogy elégedettek legyenek. Éppen ez fogja eleve elsimítani a konfliktusokat; leginkább ezzel lehet megelőzni a tiltakozást, tüntetést, felkelést. Végül is közgazdasági hatását tekintve egyre megy, hogy a politikusi mentalitásra vonatkozó két feltevés közül melyik milyen mértékben igaz.

Az új gazdaságpolitikai orientációnak volt egy aranykorszaka: 1966 és 1975 között visszaesés és megtorpanás nélkül, évről évre nőtt a lakosság fogyasztása, mégpedig átlagosan évi 5,3 százalékkal. (Lásd a *7.2. táblázatot.*) Ez volt sok család életében az első fridzsider, az első Trabant autó, majd később az első nyugati utazás korszaka. Ekkor asszociálódott egymással a magyar lakosság nagy részében a reform és a növekvő jólét. Ekkor kezdett kialakulni külföldön is a Kádár-rendszerről alkotott félig igaz, félig torz kép: „a láger legvidámabb barakkja". Ez volt a fogyasztásorientált gazdaságpolitika *offenzív* szakasza.

Ebben az időszakban még gyorsan, a fogyasztásnál gyorsabban nőtt a termelés is. A termelés és ezzel együtt a fogyasztás növekedését azonban a hetvenes évektől kezdve részben azon az áron érték el, hogy elkezdett gyűlni a külföldi adósság. Ráadásul a hetvenes évek végétől megváltoztak a GDP belföldi felhasználásának arányai is: nőtt a fogyasztás és csökkent a beruházás hányada. A termelés növekedése mind inkább lelassult, hosszú időszakon át közel járt a stagnáláshoz, majd 1991-től kezdve súlyosan visszaesett. Éppen az ilyen helyzet a próbája annak, mennyire erős a fogyasztás súlya a gazdaságpolitika preferenciáiban. Nos, a fogyasztásorientált gazdaságpolitika kitartóan folytatódott a stagnáló, sőt visszaeső gazdaságban, a politikai fordulat előtt, alatt és után is, immár *defenzív* módon. „Ha már elkerülhetetlen, hogy csökkenjen a fogyasztás – legyen a csökkenés minél lassabb és minél kisebb." (Lásd a *7.3. táblázatot.*) Ez a törekvés élesen mutatko-

7.2. táblázat

A GDP felhasználása Magyarországon, 1960–1993

Időszak	GDP	Végső fogyasztás		Bruttó felhalmozás	
		összesen	ebből: a lakosság összes fogyasztása	összesen	ebből: állóeszközök felhalmozása
	(évi átlagos növekedési ütem				
1961–1965	4,4	3,7	3,4	5,2	5,1
1966–1975	6,3	5,3	5,3	8,5	9,1
1976–1987	2,7	2,3	2,2	0,1	0,8
1988–1991	–4,0	–2,5	–2,9	–7,3	–5,1
1988–1993*	–3,3	–0,7	–1,7	–4,1	–3,7

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal (1995*c*, 2. o.).
Megjegyzés: [A kötet szerkesztése során felújított táblázat.]

* 1993-ban az összes végső fogyasztásra vonatkozó adat tartalmazza az adósságtörlesztésként kapott orosz hadieszközimportot is.

zott meg az 1988–1993-as időszakban: miközben ebben a hat évben a GDP átlagban évi 3,3 százalékkal csökkent, a lakosság összes fogyasztásának csökkenése csak évi 1,7 százalék volt. (Lásd a 7.2. táblázatot.) A késői Kádár-korszakban, majd a parlamenti demokrácia első öt évében a fogyasztáspárti politika a beruházásokra – és nem a fogyasztásra – rótta ki a maradékváltozó szerepét. Jól látható a 7.2. táblázatban: az állóeszközök felhalmozása előbb nagyobb mértékben lassult, később pedig gyorsabban esett vissza, mint a GDP.

Az ismert jelen–jövő időpreferencia probléma egy sajátos esetével van dolgunk. A magyar gazdaságpolitika fő célja legalább két évtizedre visszamenően úgy jellemezhető, hogy minden egyes időpontban a jelen és a közeljövő fogyasztását kívánta maximalizálni, a későbbi időszakra háruló adósság növelése árán. Ez kezdetben a fogyasztás gyors növekedését biztosította, ám egy évtized után már bizonyos fokig visszafelé sült el: a termelés és vele a fogyasztás növekedési

7.3. táblázat

A GDP, a fogyasztás, a reáljövedelem és a reálbér alakulása Magyarországon

Év	GDP*	Egy főre jutó fogyasztás	Egy főre jutó reáljövedelem	Egy keresőre jutó reálbér**
	1987 = 100			
1988	100	100	99	95
1989	101	106	102	96
1990	97	100	101	92
1991	85	91	99	86
1992	83	91	95	85
1993	82	93	91	81
1994	85	–	95	87

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal (1995*c*, 2. és 11. o.).
Megjegyzés: [A kötet szerkesztése során felújított táblázat.]

* A GDP adata nem egy főre vonatkoztatott adat.
** 1990-ig csak munkás-alkalmazotti körre vonatkoztatott reálbér, 1991-től a mezőgazdasági szövetkezetekben dolgozók reálbérével együtt.

üteme is lassult, és később (részben az előző évek adósságnövelő gazdaságpolitikája miatt) mindkettő csökkenni kezdett. Mégis, a célfüggvény, a rövid távú fogyasztás maximalizálása továbbra sem változott. Most ez már persze más előjellel folytatódott: a fogyasztáscsökkenés minimalizálása került napirendre, változatlanul vállalva e törekvés árát, azt ugyanis, hogy egyre tovább halmozódik az adósság.

Az adósság fogalmát a legszélesebb értelemben használom. Ez az átfogó értelmezés több szerzőnél már korábban is felmerült.[6] Tekintsük át az adósság fő összetevőit!

1. Az ország külföldi tartozása. Ezzel a fajta adóssággal kapcsolatban kézzelfoghatóan érzékelhető az összefüggés: a mai fogyasztást

[6] Lásd Kornai János (1972), továbbá Paul Krugman (1994). Krugman a rejtett deficit (*hidden deficit*) kifejezést használja (161–169. o.).

pillanatnyilag a külföld finanszírozza, de azt holnap vissza kell fizetni a holnapi fogyasztás terhére.[7] Magyarország esetében ez a fajta teher nyomasztóan nagy. (Lásd a *7.4. táblázatot.*) Elsősorban a külföldi adósság terhére sikerült végrehajtani a fogyasztás csökkenését fékező defenzív politikát.

7.4. táblázat

Magyarország konvertibilis külső adósságának és adósságszolgálatának mutatói

Év	Bruttó adósság (milliárd USD)	Egy főre jutó bruttó adósság (USD)	Adósságszolgálat/ áruexport (százalék)
1975	3,9	369	25,3
1980	9,1	850	41,4
1985	14,0	1326	85,6
1990	21,3	2057	62,7
1993	24,6	2393	44,5
1994	28,5	2782	–

Forrás: 1. oszlop, 1975–1981: United Nations (1993, 130. o.); 1982–1993: National Bank of Hungary (1994, 137. o.); 2. oszlop: Központi Statisztikai Hivatal (1994*b*, 1. o.) és (1995*a*, 9. o.); 3. oszlop: National Bank of Hungary (1994, 269. o.) és (1995*a*, 108. o.).

A külföldi adósság felhalmozódásához más tényezők mellett hozzájárult az is, hogy az árfolyam-politika rendszerint a túlértékelés felé hajlott, ami gyengítette az export ösztönzését és túlzott importkeresletet gerjesztett. Több időszakban megfigyelhető volt, legutoljára az

[7] Ismeretes a kérdés irodalmából, hogy más a helyzet a belföldi hitelezőkkel szemben keletkező államadóssággal. A visszafizetés idején az akkor adózó magyar állampolgárok terhére kapnak pénzt a törlesztésre vagy kamatra akkor jogosult hitelező magyar állampolgárok. Itt tehát a magyar lakosságon belül folyamatosan végbemenő redisztribúcióról van szó. Ez nem implikálja szükségképpen a társadalom egésze számára a „ma fogyasztunk, holnap fizetünk érte" dilemmát.

1993–1995-ös években, az 1995. márciusi reformig, hogy a pénzügyi kormányzat és a monetáris hatóság halogatta az egyre inkább elkerülhetetlen leértékelést.[8] Ez jól beleillett abba a gazdaságpolitikába, amely mindenkor az utolsó pillanatig próbálta halasztani népszerűtlen intézkedések meghozatalát. Márpedig ismeretes, hogy a leértékelés, különösen ha szigorúbb bérpolitikával társul, húsba-vérbe vágó, az életszínvonalat közvetlenül csökkentő intézkedés.

2. Induljunk ki a következőkből: meghatározható a GDP-nek az a beruházási hányada, amely nélkülözhetetlen *1.* a nemzeti vagyon fenntartásához és szerény, de elfogadható mértékű bővítéséhez és *2.* a termelés szerény, de azért elfogadható mértékű növekedéséhez.[9] Ha ennél kevesebb beruházás valósul meg, akkor elmaradnak, későbbre halasztódnak olyan feladatok, amelyeket most kellene elvégezni. Az elhalasztott beruházási akciók által képzett „restancia" is egyfajta adósság, amelyet a későbbi nemzedéknek kell törlesztenie a jelen nemzedék helyett. Ezért tekinthető ez is a szélesebb értelemben vett adósság részének.

Mivel nem készült egzakt számítás a tartós növekedéshez és technikai fejlődéshez szükséges beruházási hányad nagyságáról és dinamikájáról, nem közölhetek becsléseket e „restancia" méretéről. Inkább csak közvetve tudom szemléltetni a beruházási „restancia" súlyos terhét.

---

[8] Azokban az időszakokban, amelyekben populista kormányzat uralkodott egyes latin-amerikai országokban, minden esetben a hazai pénznem felértékelésének tendenciája mutatkozott.

[9] A kívánatos beruházási hányad meghatározása a növekedéselmélet egyik központi kérdése. Nagysága többek között attól is függ, hogy milyen időszakra akarjuk maximalizálni a fogyasztást, illetve milyen meredekségű növekedési pályára akarjuk állítani a gazdaságot.

A probléma nincs megnyugtatóan lezárva; nem alakult ki teljes elméleti konszenzus. Mivel nem szeretnék ezen a helyen belebonyolódni az elméleti vitába, olyan kifejezésmódot választottam, amely talán kevésbé vált ki ellenvetést. Csak annyit mondok, hogy „szerény" növekedésre okvetlenül szükség lenne.

A jelen tanulmány gondolatmenetéhez ez is elegendőnek látszik, mert már ezzel is valamelyest érzékeltetni tudom a „beruházáshalasztás" problémáját.

– A *7.5. táblázat* szembesíti néhány közepesen fejlett és gyorsan növekvő ország tartósan magas beruházási hányadának dinamikáját a csökkenő trendet mutató magyar beruházási hányad idősorával. Nem állítom, hogy Magyarországnak okvetlenül ki kellett volna tartania a korábbi magas beruházási hányad mellett.[10] De a csökkenés igen nagy mértéke érzékelteti a fenti gondolatmenetet: a „beruházási restancia" halmozódását.

– Magyarországon erősen visszaestek a lakóházak és az infrastrukturális építmények (utak, vasúti pályák, hidak stb.) fenntartására és felújítására fordított kiadások. Példaképpen a lakásépítést említem: immár két évtizede erősen csökken, és az utolsó években valósággal zuhan a lakásépítés volumene. Ezt részben azzal ellentételezik, hogy a korábbinál sokkal kevesebb lakás szűnik meg, azaz fennmaradnak felszámolásra megérett lakások.[11]

– Különösen fenyegető a hosszú átfutású, lassan megtérülő beruházások visszaesése. Ide sorolhatóak például az infrastrukturális beruházások, továbbá a tudományos kutatás fejlesztése is.[12]

3. A széles értelemben vett adósság egy további eleme: a jövendő fogyasztásra vonatkozó törvényes kötelezettségvállalás. Idetartozik a törvényesen garantált nyugdíjakra, családi pótlékra, anyasági segélyre, táppénzre és minden egyéb szociális segélyre vonatkozó ígérvény. Ezek a mai nemzedék váltói, amelyeket majd a jövendő nemzedéknek kell beváltania. A beváltáskor ez is a gazdasági fejlődéshez szükséges

---

[10] A beruházási hányad csökkenése közgazdaságilag jogosult lett volna, ha ezzel párhuzamosan nő a beruházások hatékonysága. Sajnos, ez nem következett be. Ellenkezőleg, számos rossz hatékonyságú, igen költséges beruházási akció ment végbe.

[11] A megszüntetett lakások átlagos évi száma az 1991–1993-as időszakban az 1976–1980-as időszakbelihez képest a negyedére esett vissza. (Központi Statisztikai Hivatal, 1994*f*, 25. o.)

[12] Csupán egyetlen példát említek: a kutatásra-fejlesztésre (K+F) fordított összeg 1993-ban változatlan áron számítva az 1987-es, legmagasabb szint egyharmadánál is kevesebb volt. A GDP-hez viszonyítva e kiadás 2,32 százalékról 1,01 százalékra csökkent. (Központi Statisztikai Hivatal, 1989, 13. o. és 1994*e*, 13. o.)

7.5. táblázat

A bruttó hazai felhalmozás alakulása gyorsan növekvő fejlődő országokban és Magyarországon, 1980–1993

Év	Bruttó hazai felhalmozás a GDP százalékában					
	Magyar-ország	Indonézia	Dél-Korea	Kína	Malajzia	Thaiföld
1980	30,7	24,3	32,0	30,1	30,4	29,1
1985	25,0	28,0	29,6	38,6	27,6	28,2
1990	25,4	30,1	36,9	33,2	31,5	41,1
1991	20,4	29,4	38,9	32,7	37,0	42,2
1992	15,2	28,7	36,6	34,4	33,8	39,6
1993	19,7	28,3	34,3	41,2	33,2	40,0

Forrás: World Bank (1995*c*, 58–61. o.).

beruházásokkal rivalizál az erőforrások elosztásában; ezért jogosult az adósság részének tekinteni.[13]

A továbbiakban a háromféle adósságot együttesen *társadalmi adósságnak* nevezem.[14]

Az alfejezet elején még fogyasztáspárti gazdaságpolitikáról beszéltem. A fenti fejtegetések megvilágították: *rövidlátó* fogyasztáspártiság, igen magas társadalmi diszkontráta érvényesül. A fogyasztás ké-

[13] Csupán egyetlen adattal szemléltetem az ilyen késleltetett hatású kötelezettségvállalások óriási méretét. A Világbank számítást végzett: mekkora a magyar *nyugdíjtartozás*. Így nevezik a jelenleg érvényes törvények és rendelkezések szerint a jövőben fizetendő összes nyugdíjak diszkontált jelenértékét. Kiderült, hogy a nyugdíjtartozás az 1994. évi GDP 263 százaléka. Hasonló számítást végeztek nemrég hét OECD-országra, amelyek közül Olaszországban volt a legmagasabb a nyugdíjtartozás. A magyar adat az olasz közelében van (lásd World Bank, 1995*a*, 36. o. és 1995*b*, 127. o.). Elsőként Martin Feldstein vetette fel azt a gondolatot, hogy az állami nyugdíjtartozás része a rejtett adósságnak.

[14] A fentiekben tárgyalt három tétel nem fogja át a *teljes* társadalmi adósságot, mert annak más összetevői is lehetnek. Például ide sorolható az elhalasztott környezetvédelmi feladat vagy a már végbement környezeti rombolás helyreállítása.

sőbbi magasabb színvonalát teszi lehetetlenné, hogy mind nagyobb társadalmi adósságot görgetünk magunk előtt.

Mindez ismerősen hangzik az idősebb magyar nemzedékek fülében. Annak idején a magyar sztálinizmus vezéralakja, Rákosi Mátyás így érvelt az igen magas beruházási hányadot előíró terv mellett: biztosítjuk, hogy ne együk meg azt a tyúkot, amely később aranytojást tojna. A Kádár-rezsim azzal szerzett népszerűséget magának, hogy félretolta ezt a rákosista doktrínát, és hozzálátott a „tyúkevéshez". A lakosság számottevő része gyanakvással és elutasítással fogad minden olyan érvelést, amely áldozathozatalra szólít fel.

A *7.6. táblázat* egy közvélemény-kutatást idéz, amely jól jelzi a csüggedés, az „éljük a világunkat, ki tudja, mit hoz a holnap" hangulatát, a hedonizmus felé való fordulás erősödését. Amikor a korábbi rövidlátó időpreferencia keserves következményei már jelentkeznek a fogyasztás növekedésének lassulásában, majd csökkenésében, ettől nem fordul meg ez a hangulat; ellenkezőleg, önpusztító módon tovább erősödik: az emberek még türelmetlebbé válnak, még kevésbé hajlandóak áldozatra.[15]

Hogyan érvényesül a magyar fejlődés fő jellegzetességei közötti összefüggés, azaz hogyan függ össze a transzformáció fokozatossága, az igen erősen a „ma" javára hajló időpreferencia és a politikai nyugalom óhajtása? A fokozatosság érdekében szükséges kiegyezésekhez, a konfrontációk elkerüléséhez *vonzó* politikát kell folytatni. A politikus nem vállalja a népszerűtlen nadrágszíj-megszorító programok meghirdetését. A Ceaucescu-rezsim kegyetlen represszíót alkalmazott; ez tette lehetővé számára, hogy visszafizesse a korábban keletkezett adósságot

[15] A hosszú időszakra elnyújtott fokozatos átalakulás mellett felhozott ismert érv: ha a fokozatos fejlődés elég hamar sikereket hoz, akkor ez híveket szerez a reformnak, akik támogatni fogják a későbbi kellemetlenebb reformlépéseket is (Gérard Roland, 1994*a*). Ez az összefüggés valóban érvényesült kezdetben: az 1966–1975-ös aranykorszak létrehozta a későbbi reformhoz szükséges erkölcsi kezdőtőkét. Itt azonban hátránynak mutatkozik az a körülmény, hogy Magyarországon igen korán kezdődött a reform. Emiatt az induló erkölcsi tőke felélése is korán kezdődött meg, s mire a politikai rendszerváltásra sor került, jelentős részben már el is fogyott.

7.6. táblázat

Vélemények a távolabbi életcélokról és az eszményekről, értékekről
(százalék)

Kijelentés	Év	A megkérdezettek a kijelentéssel			Összesen
		nem értenek egyet	részben egyet-értenek	teljesen egyet-értenek	
Minden olyan gyorsan változik, hogy az ember azt sem tudja már, miben higgyen	1978	46	33	21	100
	1990	17	35	48	100
	1994	13	38	49	100
Az ember az egyik napról a másikra él, nincs értelme előre terveket szőni	1978	69	17	14	100
	1990	17	35	48	100
	1994	20	34	46	100

Forrás: Andorka Rudolf (1994, 5.4. sz. táblázat).

a lakosság súlyos nélkülözései árán is. A Kádár-rezsim puha diktatúrája uralmának utolsó egy-két évtizedében tartózkodott az elnyomás brutális eszközeitől; többek között ezért kellett népszerűsködő gazdaságpolitikát folytatnia.

Ugyanezzel a makrogazdasági dilemmával álltak szemben a demokratikusan megválasztott parlamentek és kormányok. Lengyelországban és Csehszlovákiában a hatalomra került új politikusok úgy ítélték meg: ez az az eufórikus történelmi pillanat, amikor a lakosság kész meghozni a nagy áldozatot. Most kell az alkalmat megragadni

arra, hogy kedvezőbb makrogazdasági arányok alakuljanak ki.[16] A magyar kormányzat azonban nem volt kész erre. Miért? Lehet, hogy politikai realitásérzék vezette. Azt konstatálta, hogy a magyar lakosság, amely korábban már hozzászokott a represszió enyhüléséhez és természetesnek érezte a szabadságjogok kiterjesztését, nem tanúsított különösebb eufóriát a politikai fordulat láttán, hanem azt inkább csak csendes megelégedéssel vette tudomásul. De az is lehet, hogy az új kormány magatartásában érvényesült a régi reflex (amely persze egyáltalán nem idegen a parlamenti demokrácia szokványpolikusainak beidegződéseitől): nem kell vállalni semmi olyat, ami népszerűtlen, és ami netán tömegtiltakozást váltana ki. Mindenesetre a kormány mereven elzárkózott a sokkterápia, a radikális stabilizációs műtét, a nadrágszíj-megszorító takarékossági program minden változatától, s folytatta a fogyasztásmaximalizáló (pontosabban fogyasztáscsökkenést minimalizáló) politikát. A *7.7. táblázat* a reálbérek alakulásán mutatja be, milyen lényeges eltérés volt egyfelől Csehszlovákia, illetve Csehország és Szlovákia, valamint Lengyelország és Szlovénia, másfelől a fokozatosságot érvényesítő Magyarország között. Ma sem tudok elzárkózni a gondolattól: az első demokratikus magyar kormány 1990-ben egy soha vissza nem térő történelmi alkalmat mulasztott el.[17]

Azóta még egy nagy történelmi alkalom kínálkozott. 1994-ben a szocialista párt elsöprő erejű választási győzelmet aratott. Koalíciós

---

[16] A *big bang* híveinek egyik alapvető érve: ha „kinyílik az esély ablaka" (*window of opportunity*), akkor ott be is kell nyúlni (lásd Gérard Roland, 1994*a* vitaismertetését).

[17] 1989-ben, a szabad választások előtt írott „röpiratomban" a lengyelországihoz sok tekintetben hasonló radikális stabilizációs-liberalizációs műtétet ajánlottam a jövendő magyar parlamentnek és kormánynak (lásd Kornai János, 1989). Ez magában foglalt volna különböző népszerűtlen intézkedéseket is, többek között az adóbevételek emelését, a költségvetési deficit megszüntetését, a bérek szigorú korlátozását. Javaslataimnak ezzel a részével jóformán egyedül maradtam; az akkor még ellenzékben lévő demokratikus pártok hangadó közgazdászainak többsége elvetette. A szakmában mélyen élt a korábbi időszak népszerűséghajhászó, a megrázkódtatásoktól félő szelleme.

Az új kormány pénzügyminisztere, Rabár Ferenc, kész volt radikális stabilizációs-liberalizációs intézkedéscsomag kidolgozására. Más konfliktusok mellett ez a radikalizmusa is hozzájárult ahhoz, hogy hamarosan le kellett mondania.

7.7. táblázat

Reálbérek: nemzetközi összehasonlítás, 1990–1993

Országok	Reálbérek (változás az előző évhez képest, százalék)				1993/1989 (százalék)
	1990	1991	1992	1993	
Csehország	–5,4	–23,7	0,1	4,1	82,7
Magyarország*	–3,5	–6,8	–1,5	–4,0	85,0
Lengyelország	–24,4	–0,3	–2,7	–1,8	72,0
Szlovákia	–5,9	–25,6	8,9	–3,9	73,3
Szlovénia	–26,5	–15,1	–2,8	16,0	70,4

Forrás: 1990–1993: United Nations (1994*a*, 79. o.) és (1994*b*, 41. o.); Magyarország, 1990–1993: Központi Statisztikai Hivatal (1994*b*, 11. o.); Csehország és Szlovákia, 1990–1991: World Economy Research Institute, Warsaw School of Economics (1994, 37. o.).

* 1990-ig csak munkás-alkalmazotti körre vonatkoztatott reálbér, 1991-től a mezőgazdasági szövetkezetekben dolgozók reálbérével együtt.

partnerével, a radikális reformokat támogatni kész liberálisokkal együtt 72 százalékos többsége van a parlamentben. A jelen–jövő dilemma az új kormány hatalomra kerülésekor élesebben vetődött fel, mint valaha. Közismert hüvelykujjszabálya a parlamenti demokráciának: ha egy kormány népszerűtlen intézkedésekre kényszerül, tegye azt a parlamenti ciklus kezdetén. Mire a választásokra sor kerül, a szavazók már elfelejtették. Sőt, az is lehet, hogy akkorra már kezdik érezteti pozitív hatásukat az évekkel azelőtt hozott szigorú intézkedések. Ez persze nem volt olyan drámaian nagy történelmi lehetőség, mint 1990, a demokratikus fordulat ideje; ez csak amolyan normális parlamenti cikluskezdési esély volt. Mindenesetre megállapítható: az új kormány elszalasztotta ezt az esélyt, és kilenc hónapon át inkább csak tétovázott. A koalíció vezető pártja, az egykori kommunista párt reformszárnyából kifejlődött szocialista párt ez esetben nem tett mást, mint folytatta az elődd berögződött tradícióját. Az újabb áldozathozatal

elől elzárkózó szakszervezeti és pártemberek és a szigorúbb gazdaságpolitikára kész radikálisabb közgazdász reformerek közötti kötélhúzás hónapokon át az előbbi csoportnak tett engedményekkel végződött. A korábbiakhoz hasonlóan folytatódott a „keresztülevickélés" gazdaságpolitikája.

Óhatatlanul felmerülnek a populizmussal való analógiák.[18] A fentiekben leírt gazdaságpolitika – a gazdaságfejlesztés hosszú távú érdekeinek alárendelése a politikai népszerűség követelményeinek, az egyoldalú életszínvonal-orientáció – kétségkívül rokonságot mutat a populizmussal. Mégsem érezném találónak, ha egyszerűen a populizmus kelet-európai válfajának tekintenénk. A latin-amerikai populizmus (és a korábbi európai populista áramlatok) agresszív demagógiával élnek, gazdaságpolitikájukat elszabadult felelőtlenség jellemzi. Az a gazdaságpolitika, amelyet a magyar fejlődés évtizedeken át ható jellegzetességeként leírtam, ennél kevésbé elrugaszkodó. Nem demagóg, inkább óvatoskodó, ismételten megpróbál kompromisszumot kötni a lakosság életszínvonal-követelései és a közgazdaságilag indokolt, hosszabb távra előrelátó makrogazdasági követelmények között. Annyi azonban elmondható: a populizmushoz hasonló vonások állandó jelleggel épültek be a gazdaságpolitikába,[19] a populizmusra való hajlam állandóan kísért, s erősen befolyásolja a politikai döntéshozókat.

Redisztribúció és paternalizmus

Az előző alfejezet aggregált kategóriákban vizsgálta a gazdaságpolitika prioritásait, és elsősorban a „fogyasztás *versus* társadalmi adósság" kérdésére összpontosította a figyelmet. Most vizsgáljuk meg, milyen redisztributív folyamatok szabályozzák a fogyasztást!

---

[18] Lásd Bozóki András (1994), Bozóki András és Sükösd Miklós (1992), Rudiger Dornbusch és Sebastian Edwards (1990), Greskovits Béla (1994), Jerzy Hausner (1992), Robert R. Kaufman és Barbara Stallings (1991).

[19] Ez is megkülönbözteti a latin-amerikai helyzettől, ahol egyes országokban ciklikus az események menete: meghatározott időn át uralmon van a populizmus, majd megbukik, de esetleg később újra hatalomra kerül.

A *7.8. táblázat* jelzi, hogy Magyarországon a jövedelmeken belül mind inkább csökken a munkával szerzett jövedelmek részaránya, s mind inkább nő azoknak a jövedelmeknek a részaránya, amelyek az állami és társadalombiztosítási redisztribúció révén kerülnek a háztartás kezébe.

7.8. táblázat

A lakosság jövedelme fő jövedelemforrások szerint Magyarországon, 1960–1992

Év	Munkából származó jövedelem	Társadalmi jövedelem			Egyéb forrásból származó jövedelem
		pénzbeli	természetbeni	együtt	
	(a lakosság összes jövedelmének százalékában)				
1960	80,4	7,0	11,4	18,4	1,2
1970	76,1	11,3	11,3	22,6	1,3
1975	71,5	15,5	11,7	27,2	1,3
1980	68,0	18,9	13,1	32,0	0,1
1985	65,6	19,9	14,1	34,0	0,4
1990	58,1	22,6	16,6	39,2	2,7
1992	52,8	25,0	16,4	41,4	5,8

Forrás: 1960: Központi Statisztikai Hivatal (1971, 387. o.); 1970 és 1975: Központi Statisztikai Hivatal (1981, 356. o.); 1980 és 1985: Központi Statisztikai Hivatal (1986, 240. o.); 1990 és 1992: Központi Statisztikai Hivatal (1994*a*, 30. o.).

A *7.9. táblázat* egy másik metszetet mutat be. Assar Lindbeck (1990) tanulmánya felhívta a figyelmet arra, hogy a svéd gazdaságban veszélyes tendencia mutatkozik: az összes foglalkoztatottak körén belül gyorsan csökken azok részaránya, akiknek jövedelme a piacról ered, és nő azok részaránya, akiknek jövedelme az állami költségvetésből származik. Összehasonlításul összeállítottuk az 1993. évre vonatkozó magyar adatokat. Az eredmény meghökkentő: a magyar arány, 1:1,65 messze felülmúlja azt a svéd 1:1,32 arányt, amelyet Lindbeck fenye-

7.9. táblázat

A piaci és a nem piaci szférában részt vevők száma Magyarországon és Svédországban

Tevékenység	Résztvevők száma (ezer fő)		
	Svédország		Magyarország
	1970	1989	1993
1. Közigazgatás és közszolgáltatások	806	1427	875
2. Nyugdíjasok	1135	1899	2647
3. Munkanélküliek	59	62	694
4. Munkaerő-piaci programban érintettek	69	144	54
5. Táppénzen lévők	264	317	150
6. Gyermekgondozási szabadságon lévők	28	126	262
7. 1.–6. összesen	2361	3975	4682
8. Piaci szektorban foglalkoztatottak	3106	3020	2842
9. 7./8.	0,76	1,32	1,65

Forrás: Svédország, Assar Lindbeck (1990, 23. o.). Magyarország, 1. és 2. sor: Központi Statisztikai Hivatal (1994*b*, 14. és 54. o.); 3. és 4. sor: Munkaügyi Kutatóintézet (1994, 45. o.); 5. sor: Központi Statisztikai Hivatal (1994*b*, 54. o.) és (1994*c*, 22. o.); 6. és 8. sor: Központi Statisztikai Hivatal (1994*b*, 54. o.).

Megjegyzések: 1. sor: Magyarországra vonatkozóan a költségvetési szervek aktív keresői. *2. sor:* az adat magában foglalja mind az öregségi nyugdíjasokat, mind pedig az egyéb jogcímeken nyugdíjban részesülőket; Magyarország esetében a nyugdíjasok száma nem tartalmazza a foglalkoztatott nyugdíjasokat (1993-ban 223 ezer fő); ők nem szerepelnek sem a piaci, sem pedig a nem piaci szférában dolgozók között. *3. sor:* Magyarország esetében regisztrált munkanélküliek száma. *4. sor:* Magyarországra vonatkozóan az adat az átképzésben és a közhasznú foglalkoztatásban résztvevőket adja meg. *5. sor:* Magyarországra vonatkozóan az alkalmazásban állók és ipari szövetkezeti tagok táppénzen lévő dolgozóinak arányát (5,1 százalék) vetítettük ki a piaci szféra aktív keresőire. A költségvetési szektorban dolgozók közül táppénzen lévők nem szerepelnek a táppénzesek között, elkerülendő a halmozódást. A piaci szféra aktív keresőinek táblázatban szereplő számában nem szerepelnek a piaci szféra aktív keresői közül táppénzen lévők. *8. sor:* tartalmazza az állami vállalatokat és a kommunális létesítményeket is.

getőnek talált. Az „állami költségvetésből élőknek" és a „piacról élőknek" Magyarországon kialakult arányát még abban az országban sem érték el, amelyben az érett piacgazdaságok közül a legmesszebbre ment az állami és társadalombiztosítási redisztribúció.

A második alfejezetben szó volt a gazdaságpolitika defenzív korszakáról, amikor az az életszínvonal süllyedését próbálja fékezni. Nos, ez a defenzíva nem a reálbérre irányult, amely körülbelül azonos mértékben csökkent, mint a termelés. (Lásd a 7.3. táblázatot.) Viszont, miközben az ország gazdasági helyzete egyre romlott, mind inkább kiterjedt a transzferek rendszere. Sokkal átfogóbbá váltak a családsegítő pótlékok, nagyvonalúakká szélesedtek – legalábbis a jogosultság időtartamát tekintve – az anyasági járulékok. A Magyarországon bevezetett munkanélkülisegély-rendszer kiterjedtebb jogosultságokat biztosított, mint számos fejlett piacgazdaságban. A magyarországi jóléti kiadásoknak a GDP-hez viszonyított részaránya messze felülmúlja az OECD-átlagot.[20]

Egy korábbi írásomban bevezetett kifejezéssel élve: Magyarország koraszülött jóléti állammá vált.[21] Azok az országok, amelyekben igen magas a jóléti kiadásoknak az aránya, gazdasági fejlettségben sokszorosan felülmúlják Magyarországot.[22] Miért vállalkozott Magyarország arra, hogy teherbíró képességén felül finanszírozza az állami jóléti transzfereket? A mindenkori kormányzat számára igen fontos volt, hogy megnyugtassa az embereket. A paternalista redisztribúció

---

[20] A magyarországi és az OECD-országok jóléti kiadásainak összehasonlítását és statisztikai elemzését lásd Tóth István György (1994) cikkében. Lásd továbbá a *2.3. ábrát.*

[21] Azért nevezem a magyar jóléti államot koraszülöttnek, mert az ország közepes fejlettsége, súlyos fiskális gondjai, rendkívül magas adózási színvonala mellett, nézetem szerint, nem képes megengedni magának ekkora állami redisztributív terhet. A közgazdászok és szociálpolitikusok egy része éppen az ellenkező felfogást vallja (például Tadeusz Kowalik, 1992 és Ferge Zsuzsa, 1994). Éppen mert olyan súlyosak az átmenet okozta nehézségek, a posztszocialista országok nem engedhetik meg maguknak a nagy jóléti transzferek mellőzését.

[22] A fordított állítás nem állná meg a helyét: nem minden magasan fejlett országban magas a jóléti kiadások aránya. Például az Egyesült Államokban és Japánban kiugróan alacsony ez az arány. (Lásd Tóth István György, 1994.)

kétségkívül nyugtatólag hat; számottevő részben kompenzálja a piaci szektorban legálisan szerzett reálbér csökkenését és bizonytalanságát.

Külön kiemelem a bizonytalanság problémáját. Magyarországnak nemcsak az volt a jellegzetessége az utolsó két-három évtizedben, hogy a *fogyasztás* kapott nagyobb súlyt a gazdaságpolitika prioritásai között, hanem ehhez hasonló nagy súllyal érvényesült a társadalmi-gazdasági *biztonság* követelménye is. Párhuzamosan épült ki a bizonytalanságot növelő piacgazdaság és a bizonytalanságot csökkentő redisztributív-paternalista rendszer.[23] A redisztribúció növelése egyébként inkább összhangban volt az uralkodó szocialista ideológiával, valamint a vezető csoport hatalmi törekvéseivel, mintha a háztartás saját rendelkezésére bocsátottak volna magasabb jövedelmet. Így ugyanis a központi döntésthozók hatáskörében maradt annak eldöntése, kik, mikor és milyen mértékben részesüljenek a redisztributív transzferekből.

A fentiekben leírt arányeltolódás nem előrelátó, hosszú távú kormányzati program keretében jött létre, hanem rögtönözve, egymással rivalizáló disztributív követelések hatására. Hol ez a csoport, hol amaz a réteg vagy szakma követelt magának többet, vagy legalábbis küzdött saját szerzett jogainak megcsonkítása ellen. Ezt tette minden minisztérium, a bürokrácia minden hivatala. Ezt tette minden szakszervezet és egyéb érdekvédelmi szervezet. Ezt tették saját körzetük védelmében az országgyűlési képviselők és párttisztségviselők. Sok zúgolódó csoportot azzal lehetett elcsitítani, hogy olyan új törvényes kötelezettséget vállalt az állam, amelyet nemcsak a soron következő évben, hanem a jövőben mindig be kell majd tartani. Sok esetben a költségvetési korlát újbóli felpuhításával szerelték le az elégedetlenkedőket: fiskális juttatással vagy puha bankkölcsönnel mentették ki a pénzügyi válságból a csődbe ment vállalatot, bankot vagy helyi önkormányzatot.

Az elégedetlenség *disztributív csitítása* a gazdaságban mutatkozó pénzügyi egyensúlyzavarok és feszültségek egyik fő magyarázó ténye-

[23] Kivételt képez a lakásszektor fejlődése. Itt a magánépítkezések részarányának fokozatos növekedésével együtt járt a bürokratikus-paternalista elosztás szerepének relatív csökkenése.

zője.[24] A jóléti kiadások feltornászása olyan szintre, amelyet az adóbevételek már nem képesek fedezni, növeli az államháztartási deficitet; hasonló hatást gyakorol a bajba került vállalatok, bankok és önkormányzatok kisegítése állami támogatással a munkahelyek megőrzése kedvéért. Inflációt gerjeszt a bérek fellazítása, a költségvetési korlát felpuhítása puha hitelezés révén, s természetesen a költségvetési deficit monetizálása, azaz a központi bank által történő finanszírozása. A folyó fizetési mérleg hiányához hozzájárul a külső adósságszolgálat növekvő terhe; ennek összefüggését a gazdaságpolitika egyoldalú fogyasztásorientációjával az előző alfejezet tárgyalta.

Fennáll az ellenkező irányú összefüggés is. Ha már egyszer kialakultak a pénzügyi egyensúlyzavarok, akkor az a kormányzati politika, amelyet a fogyasztásvédelem, a paternalista állami gondoskodás és a disztributív csillapítás jellemzett, képtelen volt rászánni magát a szükséges drasztikus megszorító intézkedésekre.[25] Ebben is folytonosság mutatkozott az 1990-es fordulat után, egészen 1995. március 12-ig.[26]

A redisztribúció fokozatos kiterjesztése, a sok kis engedmény egymást követő, sorozatos „odadobása" is oda vezetett, hogy megvalósuljon „a gradualizmus, magyar módra". A változások szétaprózva, egymás mellett és az időben egymást követve, kis lépésekben mentek

---

[24] A fejlődő országok pénzügyi válságait és stabilizációs kísérleteit elemző irodalomból jól ismert összefüggés ez: a disztributív igények felfelé nyomják a költségvetési hiányt, s ezzel hozzájárulnak az inflációhoz és más pénzügyi feszültségekhez (lásd Stephan Haggard és Robert R. Kaufman, (1992*a*, 273–275 o.).

[25] Ez nemcsak a posztszocialista átmenet idején áll fenn. A kormányok mindenütt a tiltakozás leszerelésére használják fel a stabilizációs, megszorító intézkedések enyhítésére irányuló kompenzációkat (lásd Joan Nelson, 1988).

[26] Az 1990–1994-es időszakban kormányzó, önmagát mérsékelt jobboldali konzervatívnak minősítő koalíció utolsó pénzügyminiszterének, Szabó Ivánnak szavait idézzük: „Furcsa, de inkább szociáldemokrata, mint konzervatív programot hajtottunk végre akkoriban" (Szabó Iván, 1995, 15. o.). És egy másik idézet ugyanettől a politikustól: „... az elért jövedelmi – GDP – színvonalhoz viszonyítva ebben az országban túlfogyasztás történt. Ez volt az áldozat, amit az ország politikai stabilitása érdekében hozott a kormány" (Szabó Iván, 1994, 16. o.).

végbe. Mindez megóvta a politikai szférát is a traumatikus megrázkódtatásoktól, hozzájárult az aránylag nyugodt politikai légkörhöz.

Letérés a korábbi útról: Az 1995. tavaszi stabilizációs program

1995. március 12-én a magyar kormány stabilizációs programot hirdetett meg. A jelen tanulmányban nem törekszem arra, hogy közgazdasági szempontból elemezzem a programot.[27] Ezt a kérdést is kizárólag politikai gazdaságtani megközelítésben vizsgálom, azaz a politika és a gazdaságpolitika kölcsönhatását elemzem. Emlékeztetőül összefoglalom a program fő elemeit.[28]

1. Azonnal számottevő leértékelést hajtottak végre, továbbá bevezették az előre bejelentett árfolyam-leértékelési rendszert. Jelentős felárat vetettek ki az importra.

2. Előírták a költségvetési kiadások, köztük egyes jóléti kiadások csökkentését.

3. A kormány el akarta érni a reálbérek erőteljes csökkentését. Ezért szigorú határokat szabott a költségvetési szektor által fizetett jövedelmeknek és az állami vállalatok béreinek. Feltételezte, hogy ez visszatartja majd a nominálbérek növekedését a magánszektorban is.

A tanulmány írásának befejeztekor megtörténtek az első gyakorlati lépések a stabilizációs program végrehajtására. Korai lenne még azt értékelni, mennyire lesz következetes a kormány a meghirdetett politikához, mennyire sikerül azt megvalósítani és meghozza-e a ki-

---

[27] A magam közgazdasági álláspontjáról lásd a kötet 2. tanulmányát, amely a program meghirdetése előtt íródott, valamint 3. és 4. tanulmányt, amelyekben magát a programot elemeztem.

[28] A stabilizációs gazdaságpolitika irányítóinak álláspontját lásd a következő írásokban: Bokros Lajos (1995*a*), (1995*b*), (1996) és Surányi György (1995*a*), (1995*b*), (1996).

A magyar makrogazdasági helyzetet elemzik a következő írások: Antal László (1994), Békési László (1993), (1994), Csaba László (1995), Erdős Tibor (1994), Köves András (1995*a*), (1995*b*), Lányi Kamilla (1994–1995), Oblath Gábor (1995) és World Bank (1995*b*).

dolgozói által várt eredményeket. A tanulmány többi része egy húszharminc éves időszak általános vonásait elemzi; aránytalan és elhamarkodott vállalás lenne hasonló mélységben vizsgálni néhány hónap tapasztalatait. A program puszta meghirdetése is jelentős fejlemény. Éles és nyílt szakítás azzal a négy fő vonással, amely a reformfolyamat és a rendszerváltás eddigi útját jellemezte.

1. A fogyasztás prioritása helyébe a súlyosan megbomlott makrogazdasági egyensúly helyreállításának prioritása lépett, annak érdekében, hogy megteremtődjenek a tartós növekedés és ezzel együtt egy későbbi időszakban a fogyasztásnövekedés feltételei. A fogyasztás visszaesését elhárító defenzívát felfüggesztették. Hirtelen változást hajtottak végre a gazdaságpolitika időpreferenciájában. Eddig a jelen kedvéért feláldozták a jövőt; most a jelentől követelnek áldozatot a jövő érdekében. Eddig a mai fogyasztás érdekében (a fogyasztáscsökkenés lassítása, esetleg stagnálása vagy enyhe emelése érdekében) vállalták a társadalmi adósság felhalmozódását, most a társadalmi adósság további felhalmozódásának megállítása kedvéért vállalták a mai fogyasztás csökkentését.[29]

2. A paternalista jellegű állami jóléti transzferek és jogosultságok 1995. március 12-ig tabunak minősültek; egyetlen politikai erő sem vállalkozott arra, hogy csökkentésüket konkréten javasolja. Most fordulat következett be; annak demonstrálása, hogy jogosultságokat nemcsak adni lehet, de vissza is lehet őket vonni.

3. Ellentétben a korábbi évtizedekre jellemző fokozatossággal, vontatottsággal, a kis lépések politikájával, itt most drámai hirtelenséggel vezettek be egy traumatikus hatású intézkedéscsomagot. Igaz, ez jóval kevésbé átfogó program, mint a korábbi évek lengyel, cseh vagy orosz sokkterápiája; a különbséget részben indokolja, hogy Magyarországon 1995-ben más a helyzet, mint amilyen az akkori lengyel,

[29] A március 12-i stabilizációs programot az tette különlegesen sürgőssé, hogy Magyarországot nagy veszélyek fenyegették a nemzetközi hitelpiacon. Amenyiben a program elhárított egy hitelválságot és az ezzel járó katasztrofális következményeket, annyiban persze a jelen generáció is azonnal hasznát látja. Fogyasztásáldozatot hoz – egy sokkal súlyosabb, fenyegető fogyasztás-zuhanás elkerülésére.

cseh vagy orosz volt. Mégis, fennáll bizonyos mértékű hasonlóság: a folytonosság megszakítása, a hirtelen fordulat, a megrázkódtatás.

4. A stabilizációs csomag egyszeriben véget vetett a politikai nyugalomnak. Senki sem általja magát azzal, hogy a márciusi intézkedéseket konszenzus támogatná. Ellenkezőleg, a legkülönbözőbb érdekcsoportok és politikai körök fogadták jó esetben kételkedve vagy kritikusan, rossz esetben éles tiltakozással.

Miért habozott az 1994 júliusában hatalomra került kormány kilenc hónapig?[30] A válaszhoz vissza kell térnünk a legutóbbi, 1994. májusi magyar választási eredményekhez, és azt a kérdést kell feltennünk: kik és miért szavaztak a választásban győztes szocialista pártra?[31] És miért szenvedett el súlyos választási vereséget az a koalíció, amelynek nagy parlamenti többsége volt négy évvel korábban? Csupán néhány tényezőt emelek ki. Az egyik indíték kétségkívül negatív jellegű volt: a választók nagy része a rossz gazdasági helyzet miatt egyszerűen az addig hatalmon volt kormánykoalíció *ellen* akart szavazni. Közrejátszott az is, hogy sok kormányférfi arrogáns hangon beszélt – a szocialistáktól szerényebb, inkább plebejus magatartást vártak. Az addig hatalmon volt politikusok közül jó néhányan amatőrök voltak a kormányzásban – az állami és gazdasági vezetésben gyakorlott szocialistáktól több szaktudást reméltek.

Az MSZP választói háttere igen heterogén volt. Nagy számban sorakoztak fel mögötte a munkavállalók, főképpen (bár nem kizárólagosan) a fizikai munkások. Nagy tömegben szavaztak rá a nyugdíjasok. Támogatást kapott sok értelmiségitől vagy szociáldemokrata meggyőződés alapján, vagy mert taszították őket az előző kormányzat idején kibontakozott nacionalista, antiszemita, a Horthy-rezsimet rehabilitáló megnyilvánulások. A támogatók sorában volt sok vállalkozó és menedzser is, akik nem is oly régen vonultak át a pártnómenklatúrából a piacgazdaság üzleti világába, de azért megmaradtak a kapcsolataik a régi társaikkal. Ez a

[30] Lásd Gombár Csaba (1995), Kéri László (1994) és Lengyel László (1995).

[31] Az 1994-es választások politikai és szociológiai hátteréről lásd Ágh Attila (1995), Gazsó Ferenc és Stumpf István (1995) és Sükösd Mihály (1995).

korántsem teljes felsorolás is jelzi, hogy a párt választótábora olyan csoportokból áll, amelyek között nem csak egyetértés áll fenn, hanem amelyeket erős érdekkonfliktusok állíthatnak szembe egymással.

A szocialista párt választási propagandája ambivalens volt. Technokrata szakemberei igyekeztek becsületesen felhívni a választók figyelmét arra, hogy az ország nehéz helyzetben van, és csodák nem várhatók. A pártemberek egy-egy elszólása azonban mégiscsak azt engedte sejtetni, hogy a szocialista párt az élet gyors javulását ígéri. S ami ennél is fontosabb, akár ígérték a választóknak, akár nem, sokan abban a reményben szavaztak a szocialista pártra, hogy az szocialista eszmények alapján áll. Baloldali lesz; nem a gazdagok, hanem a szegények pártjára áll majd; gyorsan hozzálát a munkások, a nélkülözők, a nyugdíjasok életkörülményeinek javításához. Azt remélték, hogy megvédi az állami paternalista gondoskodás rendszerét, sőt talán visszahozza a teljes foglalkoztatást és a munkahely biztonságát is. Számos más posztszocialista országban is hasonló elvárások juttatták választási győzelemhez a kommunista pártokból kinőtt szocialista-szociáldemokrata pártokat. Érthető, hogy Magyarországon még inkább ezt várták, hiszen a magyar reformszocializmus ment a legmesszebbre az anyagi jólét és a szociális biztonság értékeinek a szolgálatában.

A választások után a szocialista párt koalícióra lépett a Szabad Demokraták Szövetségével. Az SZDSZ történeti gyökerei az egykori ellenzéki mozgalomig nyúlnak vissza. A történelem groteszk fintora, hogy az ellenzék és utódaik, illetve az őket zaklatók és azok utódai most azonos kabinetben ülnek és együtt szavaznak. A párt a makrogazdasági egyensúly radikális helyreállítását szorgalmazta az elmúlt két évben; ezt nyíltan hirdette a választások során is. Nem titkolta, hogy az országnak nagy gazdasági nehézségei vannak, s hogy áldozatokkal járó megszorító intézkedésekre lesz szükség. Eszméi elsősorban az európai liberális gondolatokat foglalják magukban, de a párt híveinek egy részétől nem idegenek a szociáldemokrata elvek sem.[32]

[32] Az 1994-ben alakult koalícióról lásd Kis János (1994) és Körösényi András (1995).

A két pártból alakult koalícióé a parlamenti mandátumok 72 százaléka. Ez ahhoz is elég, hogy a kétharmados többséget igénylő törvények esetében is megszavazzák a kormány javaslatait. Ha csupán a pártok mandátumainak számarányait nézzük, akkor azt hihetnénk: a koalíciós pártok mindent azonnal keresztülvihetnek a parlamentben, amire csak elhatározzák magukat. Ám éppen ezzel, a kormány elszántságával, a két párt közötti egyetértéssel, és mindenekelőtt a szocialista párton belüli egységgel volt probléma a választást követő kilenc hónapban – s ezzel visszajutottunk a stabilizáció kérdéséhez.

Nyilvánvaló az elmondottakból: a szocialista pártnak nem volt mandátuma a választóitól egy súlyos megszorításokkal járó stabilizációs programra. A szocialista politikusok jó része megpróbált a korábban berögződött viselkedési rutin szerint kitérni a feladat elől. Nem mert szembeszállni a választóival. A szocialista párton belüli tanácskozásokon, a szakszervezetekkel folytatott tárgyalásokon nem egyszerűen megosztottság mutatkozott, hanem egy radikális stabilizációs program ellenfelei erősebbnek látszottak, mint a hívei. Hónapokon át habozás, mellébeszélés és szinte teljes tehetetlenség jellemezte a kormányt a gazdaságpolitika alapkérdéseiben.

A kormányzat végül is úgy ítélte meg: nincs helye további halasztásnak; el kell kezdeni fizetni a számlát azért a többletfogyasztásért, amelyet a korábbi nemzedékek élveztek. Felmerül a kérdés: miért csak 1995 márciusában? És miért éppen akkor? Miért nem próbálkozott tovább a mai vezetés a „keresztülevickélés" folytatásával? Nem ismerem a politikai processzus kulisszatitkait, ezért csak hipotéziseket körvonalazhatok. Talán a nyugtalanító gazdasági statisztikák hatottak kijózanítólag. Hogy csak egyet említsek ezek közül: Magyarország folyó fizetési mérlegének deficitje 1993-ban egyenlő volt a GDP 9 százalékával; majd 1994-ben, a javulási remények ellenére a GDP 9,5 százalékára nőtt. Talán a mexikói események okoztak rémületet. Igaz, a magyar helyzet sok tekintetben kedvezőbb, például abban, hogy a magyar adósságállomány nagy része hosszú lejáratú hitelekből áll. Mégis, egy látszólag jól fejlődő ország pénzügyi helyzetének hirtelen megingása félelmet kelthetett a magyar vezetők körében. Végül még

egy tényező: a Magyarországról alkotott külföldi vélemény mind negatívabbá vált. Amíg csak az IMF-el állt vitában a magyar gazdasági vezetés, még arra gondolhatott: itt csak a szokásos polémia folyik a szigorkodó IMF és a nehézségekkel küzdő kis ország között. Később azonban szaporodni kezdtek az elmarasztaló ítéletek a nemzetközi pénzügyi sajtóban, a tekintélyes hitelminősítő intézetek és a külföldi nagy magánbankok elemzéseiben és más országok vezető politikusaival folytatott személyes beszélgetésekben. Magyarország, Kelet-Európa „mintatanulója" mind gyakrabban hozott haza rossz bizonyítványt. Mindez együttvéve, s talán egyéb tényezők is oda vezettek, hogy a magyar politikai irányítás hirtelen fordulatot tett, és rászánta magát az igen szigorú és igen népszerűtlen program meghirdetésére. A konfliktuskerülés évtizedei után vállalta, hogy szembenéz az elkerülhetetlen tömegfelzúdulással.

Amikor azután elkezdte az akciót, azt szinte puccsszerűen tette; a március 12-i bejelentés nem ment először keresztül a szocialista párt szélesebb fórumain, nem kérték ki előzetesen sem a parlamenti szocialista frakció, sem a párttal szimpatizáló szakszervezetek egyetértését, nem tanácskozták meg az állami bürokrácia szociálpolitikai szakembereivel. Szemük előtt lebegtek a korábbi meddő tárgyalások; egyszerűen kész helyzet elé akarták állítani saját híveiket.

Milyen politikai hátvédre számíthat a program? Bizonyos fokig támaszkodhat a technokratikus szakértői csoportokra, továbbá a közvéleményt formáló liberális értelmiség egy részére. Támogatást remélhet a vállalkozói rétegtől, amely nagyjában-egészében egyetért a programmal, bár sok fenntartással és kritikával, feltéve, hogy az megnyitja az utat a növekedéshez, amelytől több és biztosabb jövedelmet vár. Ha nem is támogatást, de legalább toleranciát remélhet azoktól a munkavállalóktól, akik fellendülő ágazatokban és vállalatokban dolgoznak; olyan munkahelyeken, ahol már túljutottak a felesleges munkaerő leépítésén; akik tehát most nem éreznek közvetlen érdeksérelmet. Elegendő lesz-e ez a támogatás vagy csendes tűrés?

A tárgyilagos elemző nem adhat más választ erre a sorsdöntő kérdésre, mint ezt: nem biztos. Az első hét hónap hozott már biztató

kezdeti eredményeket fontos *makrogazdasági* mutatókban: a költségvetés havi hiánya csökkent, az infláció az első áremelkedési hullám után ismét lassult, a fizetési mérleg havi deficitje lényegesen csökkent. Ez azonban csupa olyan jel, amit inkább csak a közgazdasági szakemberek becsülnek meg, a lakosság életében nem érzékelődik. Őket máris sújtja a reálbérek csökkenése, és elkeserednek a redisztributív juttatások egy részének csökkentése miatt. A program *politikai és társadalmi* visszhangja széles körben visszautasító. Sorra tiltakoznak különböző szakmai csoportok és érdekképviseletek. Nemcsak a parlamenti és parlamenten kívüli ellenzék támadja élesen a programot, hanem a kormányzó párt sorain belül is sok a felzúdulás és éles kritika. Az Alkotmánybíróság a stabilizációs törvény számos lényeges elemét megsemmisítette.

A bírálat és tiltakozás sokféle árnyalatával találkozunk. Van, aki inkább csak a megvalósítás részleteit és főként a meghirdetés módját tartja helytelennek. Nincs meggyőzve arról, hogy a „csomag" összeállításakor kellőképpen mérlegelték, hány milliárd forint költségvetési megtakarítás mekkora tömegtiltakozást „ér meg". Sokan azért haragosak, mert a kormány nem magyarázta meg türelmesen és meggyőzően, miért szükségesek az intézkedések. A megszorító intézkedések közlése sokszor rideg, embertelen. A szocialista párt vezető rétegében és a hozzájuk közelálló, velük sok szálon összefonódó szakszervezeti bürokrácia köreiben felzúdultak amiatt, hogy szinte puccsszerűen került sor a nagy horderejű intézkedésekre és követelik az előzetes beleszólás jogát.

Nyitva marad a kérdés: ugyanilyen intenzív lenne-e a visszautasítás, ha a bírálók által felvetett hibákat a részletekben és a lakossággal való kommunikációban nem követik el – de azért a lényeg, a megszorítás, a paternalista jóléti kiadások lefaragásának megkezdése mégis megvalósul? A válasz erre a kérdésre annál is inkább perdöntően fontos, mert tulajdonképpen még csak a program kezdeténél tart az ország. A húsz-harminc év alatt felhalmozódott makrogazdasági feszültségek feloldása nem olyan feladat, amelyet egyetlen energikus akcióval néhány hónap alatt meg lehetne oldani. Az állandóan újratermelődő fizetésimérleg-hiányt és költségvetési hiányt előidéző mélyebb aránytalanságok tartós helyrehozása, az adósságállomány csökkentése, az

infláció tartós és lényeges lelassítása, a jóléti szektor átfogó reformja – megannyi teendő, amely éveket vesz igénybe, és még sokaktól sokszor fog áldozatokat követelni.

Felerősödik-e a tömegtiltakozás, s elvezet-e átfogó, hosszan tartó sztrájkmozgalmakig és nagy utcai tömegdemonstrációkig, amelyek alááshatják a stabilizáció gazdasági eredményeit? Vagy valamelyest lecsillapodik a hangulat; hozzászoknak-e az emberek az új helyzethez? Lehetséges-e, hogy a társadalom számottevő része belátja az intézkedések közgazdasági szükségességét, vagy legalább éles tiltakozás nélkül eltűri azokat? Ezekkel a kérdőjelekkel zárom le a stabilizációs program politikai hátterével kapcsolatos első fejtegetéseket. A tanulmány utolsó fejezete még visszatér ezekre a kérdésekre.

IV. A TULAJDONVISZONYOK ÉS AZ INTÉZMÉNYEK FOKOZATOS ÁTALAKULÁSA

A magyar gazdaság tulajdonviszonyainak és intézményeinek reformja az 1960-as évek második felében kezdődött, követve a politikai és ideológiai szférában kezdődő enyhülést. Pillantsunk vissza a 7.1. táblázatra! Az első reformintézkedéseket éveken át készítették elő. Kiemelkedő határnap volt 1968. január 1-je, amikor is egy csapásra véget ért a klasszikus parancsgazdaság, és helyét sajátos hibrid gazdasági forma vette át.[33]

Ez volt az egyedüli „ugrásszerű" változás a magyar gazdasági reform történetében. Ettől kezdve napjainkig a tulajdonviszonyok és az intézmények átalakulása fokozatosan, kis lépések sorozatában valósult meg. Már 22 éven át folyt a lassú gazdasági reform, amikor 1989–90-ben viharos lendülettel végbement a politikai fordulat. Ez azonban nem vetett véget a tulajdonviszonyok és az intézmények körében lezajló átalakulás fokozatos jellegének, bár nagymértékben felgyorsította a változásokat.

[33] Jugoszlávia kivételével ez minden más szocialista országban jóval később következett be.

E politikai fordulópont figyelembevételével két fázisra bontható a gazdaság intézményi átalakulásának története, a lassú és kevésbé radikális *reformszocialista* (1968–1989) és a felgyorsult és radikálisabb *posztszocialista* fázisra, amely azóta is tart.[34] A politikai periódushatár azonban nem hozott hirtelen, drámai változást a magyar gazdaság intézményi szerkezetében.

A történelmi adottságok és a politikai háttér

A posztszocialista átmenet kezdetén vita bontakozott ki az átalakulás kívánatos sebességéről.[35] Két végletes álláspont kristályosodott ki. Az egyiket Jeffrey Sachs képviselte a legkorábban és a legkövetkezetesebben:[36] szerinte az átalakulás minél nagyobb részét lehetőleg igen rövid idő alatt kell megvalósítani. A javasolt programot ő maga a pszichiátriából kölcsönvett kifejezéssel *sokkterápiának* nevezte, de elterjedt a kozmológiából ismert *big bang* elnevezés is.[37] A másik álláspont legmarkánsabb képviselője a viták korai szakaszában Peter Murrell volt:[38]

---

[34] Korábbi írásaimban, elsősorban 1993-as könyvemben (Kornai János, 1993*a*), sok más szerzővel együtt elnevezésben is megkülönböztettem ezt a két szakaszt: csak az elsőt neveztem *reformnak* (mivel az a fennálló szocialista rendszer módosítására irányult), míg a másodikra a *posztszocialista átmenet* elnevezést használtam. Tudomásul kell azonban vennem, hogy mind a politikai köznyelv, mind pedig a szakma zsargonja másképpen fogalmaz, s az 1990 utáni változásokat is reformnak hívja.

[35] A vita kezdetben szinte kizárólag normatív síkon folyt: ajánlás állott szemben ajánlással. Később feltűntek az első elméleti modellek is. A vitáról áttekintést ad Norbert Funke (1993). Szemléjében többek között az 1990-es évek elején lezajlott vita következő résztvevőinek álláspontját ismerteti: Rudiger Dornbusch, Stanley Fischer, Alan Gelb, Cheryl W. Gray, Michael Hinds, David Lipton, Ronald I. McKinnon, Domenico M. Nuti, Gérard Roland, Jeffrey Sachs és Horst Sieberst. A vitában felvetődött politikai gazdaságtani érvek és ellenérvek áttekintésére lásd Gérard Roland (1994*a*) cikkét. Néhány példa elméleti modellre: Philippe Aghion és Olivier Jean Blanchard (1993), Mathias Dewatripont és Gérard Roland (1992) és Peter Murrell és Yijiang Wang (1993).

[36] Lásd Jeffrey D. Sachs (1990), (1993) és David Lipton és Jeffrey D. Sachs (1990).

[37] Jozef M. van Brabant (1993) tanulmánya meggyőzően fejti ki, mily kevéssé találóak ezek a meggyökeresedett elnevezések.

[38] Lásd Peter Murrell (1990).

szerinte az átalakulás fokozatosan fog végbemenni, evolúciós úton, s ez így is lesz rendjén.[39] Ezt a programot többnyire *gradualizmusnak* nevezi az irodalom.

A vita annak idején kiterjedt mind az örökölt makrogazdasági egyensúlyzavarok kiküszöbölésének, mind pedig a tulajdonviszonyok és az intézmények átalakításának sebességére. Mivel az első témakörrel a tanulmány előző fejezete foglalkozott, ezen a helyen már csak a második témakörre térek ki.

A vita egyes akkori résztvevői a két „tiszta" program valamelyikéhez csatlakoztak, mások közbeeső pozíciókat foglaltak el. Az átalakulás különböző dimenzióiban más-más sebességet ajánlottak,[40] vagy az ütemterv megválasztását különböző konkrét feltételektől tették függővé.[41]

A posztszocialista átmenet megkezdése óta négy-öt év telt el. Immár tapasztalati tény, hogy a tulajdonviszonyok és intézmények átalakulása eltérő sebességgel ment végbe a régió különböző országaiban[42]. Magyarország útja a tulajdonviszonyok átalakításában és a piacgazdaság intézményeinek kiépítésében sokféleképpen jellemezhető: szerves fejlődés, óvatos és mértéktartó fontolva haladás – vagy pedig huzavonák és ellenállás által fékezett vánszorgás a piacgazdaság felé. Vitatható, hogy ezekből a jellemzésekből mi, mennyire illik Magyarországra (valamelyest mindegyik találó), de egyet biztosan kijelenthetünk: nem volt *ugrás* a piacgazdaság felé.

Csábító az országok közötti különbségeket az élen álló személyiségek, esetleg a néhány emberből álló vezetőcsoport eltérő filozófiájára visszavezetni. Vagy arra, hogy melyik iskolához tartozott az a

---

[39] Az érvelés egyik intellektuális forrása a konzervatív filozófia (például Edmund Burke [1790], 1982), a másik pedig az evolúciós közgazdasági elméletek (lásd például Richard R. Nelson és Sidney Winter, 1982).

[40] Ehhez a kategóriához sorolom a posztszocialista átmenet ügyében írott első munkámat (Kornai János, 1989); a makrostabilizáció és a liberalizálás tekintetében a gyors, a privatizálás és más társadalmi átalakulás terén a fokozatos átalakulást ajánlottam.

[41] Lásd például Gérard Roland (1994*b*).

[42] Lásd például Jozef M. Van Brabant (1993), Richard Portes (1994) és Dariusz K. Rosati (1994).

tanácsadó, akiknek ajánlásait megfogadták. Bizonyára ezek a tényezők is szerepet játszottak. A magam részéről azonban hajlanék arra a felfogásra, hogy perdöntő befolyása volt az országonként eltérő történelmi előzményeknek, továbbá a politikai erőviszonyoknak, a társadalom szerkezetének, a lakosság mentalitásának, egyszóval olyan tényezőknek, amelyek a politikai vezetőknek az alternatívák közötti választását korlátozták és befolyásolták. Mielőtt a magyarországi átalakulás gyakorlatiasabb részleteibe bocsátkoznék, előbb ezekről a történelmi-politikai tényezőkről szólok. Ezek elemzése sem lép fel a teljesség igényével; csupán néhányat emelek ki a nagyszámú tényező közül.

A „gazdasági mechanizmus reformja", a magyar tulajdonviszonyok és gazdasági intézmények átalakulásának a hatvanas években megindult fokozatos folyamata is része volt annak a válasznak, amelylyel az akkori politikai vezetőréteg és a társadalom egésze az 1956-os traumára reagált. Talán csak a legelvakultabb pártkáderek hihették azt, hogy 1956-ban kizárólag uszító ellenforradalmárok izgatása vitte el a felkelésig az embereket. Nagyon sokan az akkori vezető elit tagjai közül is hitükben megrendülve kezdtek hozzá a szocialista rendszer restaurációjához. Ez volt az a szellemi talaj, amelyet a piaci szocialista reform gondolata képes volt megtermékenyíteni. A rendszer 1990-es összeomlásáig ez a fajta gondolkodás egy számára elfogadható hibridet keresett: átvenni a kapitalizmusból a piaci koordinációt (vagy annak nagy részét), esetleg valamit a tulajdonviszonyokból is (főleg, ha kisüzemi jellegű), anélkül azonban, hogy feladnák saját hatalmukat. Ez utóbbihoz az kellett, hogy fennmaradjon a Szovjetunióval való politikai-katonai szövetség, a kommunista párt egyeduralma, az állam uralkodó szerepe a gazdaság szabályozásában és a vállalatok állami tulajdona. A politikai és gazdasági vezető rétegben létezett a makacs sztálinista végletes típusa, de 1956 után már elég ritka volt, és számuk egyre csökkent. Az elit nagy többségét ambivalencia, sőt mondhatni, politikai skizofrénia jellemezte. Egyfelől meg akarta menteni a kommunista rendszert, mert meggyőződése és személyes érdeke is ehhez kötötte. Másrészt érzékelte, hogy ehhez meg kell változtatni a rendszert. A rendszer politikai bázisának eróziója elsősorban ezeknek az

embereknek az agyában zajlott le. Mind többen mind több kérdésben adták fel az eredeti klasszikus kommunista álláspontot, és fogadtak el reformgondolatokat.

Ehhez a gondolati átalakuláshoz hozzájárult a félig tudatos, félig öntudatlan új világpolitikai orientáció. Hiába tudták a pártkáderek, hogy a Szovjetunió fegyveres ereje helyezte őket vissza hatalmukba, sokukban szovjetellenes érzelmek gyűltek fel: lenézték a szovjet rendszer primitívségét, feszélyezte őket annak barbársága. A belső reformmal párhuzamosan az ország mindinkább kinyílt a nyugati hatás előtt; a lakosság és a nómenklatúra tagjai is elkezdtek utazni. Szerették volna valahogy összeházasítani azt a hatékonyságot és gazdagságot, amit a nyugati világban láttak, azzal a keleti rendszerrel, amely egyet jelentett az ő hatalmukkal.

A régi hit e sajátos eróziós folyamata a fő magyarázata annak, hogy korán kezdődött és fokozatosan, sok kis lépésben ment végbe a változás. Az aránylag leginkább felvilágosult reformerek előálltak egy-egy javaslattal. Kezdetben csak a kevésbé radikálisak tudtak megvalósulni, később már a radikálisabbak is érvényre juthattak, mert az ellenállás gyengült. Sok változás nem is kormányzati rendszabályok révén ment végbe, hanem a dolgok spontán mozgásában.

Még egy másik dimenzióban is kapcsolódik a reform az 1956-ra adott válaszhoz. A forradalom nem gazdasági, hanem politikai tiltakozásként robbant ki. Az 1956 utáni politikai vezetés szívesen látta, ha a lakosság, különösen pedig az értelmiség figyelme elterelődik a politikáról. Jó pótcselekvésnek tekintették, ha a közgazdász, a jogász, a mérnök, az állami hivatalnok, a gazdasági vezető reformokon töri a fejét és azok megvalósításán buzgólkodik. És ami még ennél is jobb, ha elsősorban az foglalkoztatja mind az értelmiséget, mind pedig a társadalom többi rétegét, hogy miképpen kereshetne több pénzt különmunkákkal az első gazdaságban, és mindenféle féllegális, de azért tolerált akcióval a második gazdaságban. Ez utóbbi a feszültségek levezetésének talán a legfontosabb mechanizmusa volt, mert éppen a legaktívabb emberek energiáit kötötte le.

Mindezen változások közepette sok ember egyénileg is pályát

módosított. A régi szocialista társadalmon belül már formálódott egy másik, kapitalista társadalom. Sokan elkezdtek előbb félllábbal, utána már esetleg mindkét lábbal átállni egy másik, az új társadalommal konform pozícióba. Erre esetleg a saját gondolkodásukban bekövetkezett változás késztette őket, vagy érzékelték a vállalkozói létforma vonzerejét. Mivel nagy szóródás volt abban, hogy ki, mikor kezdte, és mikor fejezte be a pályaváltást, az elit egészére vonatkozóan ez folyamatos és fokozatos átállást jelentett.

A politikai felszabadulás idejére már sok minden félig készen állt a piacgazdaság kialakulásához. A *7.10. táblázat* áttekintést ad arról, hogy milyen változások mentek végbe Magyarországon már 1990 előtt; az ehhez hasonló változásokat a régió legtöbb országában 1990 után kellett megvalósítani. Ami talán ennél is fontosabb: sokkal több volt az olyan ember, aki már némi tapasztalatot szerzett a piac működéséről egy „piaci szocialista" állami vállalatban, a legális magánszektorban vagy a szürkegazdaságban, esetleg külföldi tanulmányutak vagy munkavállalás révén.

A politikai szféra megújulása azután nagyon felgyorsította az átalakulást. Elhárultak az ideológiai sorompók, a magántulajdonról és a kapitalizmusról szólva nem kellett többé mellébeszélni. Nem kellett elrejteni a termelővagyon magántulajdonát, sőt az állampolgárok biztatást kaptak arra, hogy vállalkozóvá és tulajdonossá váljanak. Az új demokratikus parlamentben rendkívül meggyorsult a piacgazdasággal konform törvények megalkotása. Ám a viharos gyorsulás sem vezetett „ugráshoz". Legfőképpen azért nem, mert ebben a szférában lehetetlen az ugrás. Jogállamban a törvények „tömegtermelésének" korlátot szab a törvényelőkészítő és törvényhozó szervek „kapacitása". A régi szervezetek megszüntetéséhez és újak létrehozásához is idő kell; még a sokkal erőszakosabb kommunista rendszerváltás is éveket vett erre igénybe. Emellett minden régi szervezet és hatalmi pozíció felszámolása ellenállást vált ki azokból, akiknek ezekhez érdekeik fűződnek – s ez is lassítja a folyamatot.

A magyar átalakulás ebben a tekintetben alátámasztja a fokozatosság elvét: intézmények és szokások összefüggő rendszere nem ala-

7.10. táblázat

A reformintézkedések kronológiája

Reformintézkedések	Magyar-ország	Lengyel-ország	Cseh-szlovákia*
Kötelező beszolgáltatási rendszer eltörlése a mezőgazdaságban	1956	1971	1960
Tervutasítások eltörlése	1968	1982	1990
Központi anyaggazdálkodás megszüntetése	1968	1991	1990
Első lépések az árak liberalizációjára	1968**	1957	1975***
Egységes árfolyamrendszer bevezetése	1981	1990	1991
Belépés a Valutaalapba és a Világbankba	1982	1986	1990
Számottevő szabadság vállalkozások, magántársaságok alapítására	1982	Nem voltak korlátok	1991
Csődtörvény bevezetése	1986****	1983*****	1991, 1992
Kétszintű bankrendszer bevezetése	1987	1988	1990
Személyi jövedelemadó bevezetése	1988	1992	1993
Hozzáadottérték-adó bevezetése	1988	1993	1991
Társasági törvény bevezetése	1989	1990	1991
Külkereskedelem liberalizációja	1989	1990	1991
Munkanélküli-segély bevezetése	1989	1990	1991

* A táblázatban nem tüntetjük fel a „prágai tavasz" idején ideiglenesen bevezetett, majd a Husák-restauráció alatt visszavont reformintézkedések évszámát.

** 1968-ban például az ipari termelői árak 58 százaléka vált piaci árrá, és a fogyasztási cikkekre fordított összkiadás 21 százaléka fordítódott szabadáras termékekre.

*** Folyamatos liberalizálás 1957-től; 1975: a liberalizálás első nagyobb hulláma, ekkor az árak 40-50 százaléka volt már liberalizált.

**** Ez első csődtörvényt nem kényszerítették ki; 1991 októberében új csődtörvényt fogadtak el.

***** Ezt a csődtörvényt nem kényszerítették ki; 1988-ban megerősítik a csődtörvényt, mégis, nagyon kevés vállalat jelentett csődöt.

kítható át egy csapásra. Ha a magyarországi „félig kész" piacgazdaság továbbérlelése évekig tartott, és még mind a mai napig nem fejeződött be teljesen, akkor ez még inkább igaz a többire, amelyek korábban nem jutottak olyan messzire, mint a magyar. Nincsen olyan ország, amelyre vonatkozóan a tapasztalat ezt a tételt megcáfolta volna.

A tulajdonviszonyok és az intézmények átalakulásában érvényesülő „gradualizmus magyar módra" nem egy grandiózus „mesterterven" alapult. Az sem lenne helyes, ha kritika nélkül adottnak és eleve vakon determináltnak tekintenénk a magyarországi átalakulás sebességét. Számos olyan mozzanat volt, amit jó lett volna hamarabb elkezdeni és gyorsabban befejezni. Mindegyik késlekedéssel és huzavonával kapcsolatban külön-külön felvethető a közvetlen irányítók és végső soron a mindenkori kormányok felelőssége. A történelmi realitáshoz azonban hozzátartoznak a lassító tényezők: a vezetők ingadozása, szakmai inkompetenciája, járatlansága, az ellenállással szembeni puhánysága – és persze maga az ellenállás, amelyet érdekeltségek szülnek.

Az állami vállalatok privatizálása[43]

A kötelező tervutasítások megszüntetésével az egyik alapvető tulajdonjog, a szabályozás joga számottevő részben átkerült az állami vállalati menedzsment kezébe. Igaz, a központi szervek számos indirekt formában 1968 után is beavatkoztak a vállalat életébe, s ami a legfontosabb: a pártállam kezében maradt a menedzserek kiválasztása, kinevezése, előléptetése és elbocsátása.[44] Mégis, ettől kezdve sokkal befolyásosabb erőt képviseltek a menedzserek, akik képessé váltak saját tulajdonosi érdekeik érvényesítésére később, a posztszocialista periódusban is.

Amikor 1990 után napirendre kerül a privatizálás és tömegesen

[43] Terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tulajdonviszonyainak átalakulását is elemezzem. Ugyanezen ok miatt nem foglalkozom a mezőgazdaságban működő állami gazdaságok, valamint az állami (önkormányzati) tulajdonban volt bérlakások privatizálásával.

[44] Lásd Kornai János (1987).

keletkeznek új magánvállalkozások, mind több szálon összefonódnak, sőt összeolvadnak az állami és magánvállalati menedzserek, az önálló vállalkozók és a részvénytársasági vagy kft.- tulajdonosok szociológiai csoportjai. Átjárás indul meg a menedzser és a tulajdonos szerepkörei között. Végeredményben ezek az emberek együttesen alkotják az „üzletemberosztályt" (*business class*). Az egykori tervparancs-végrehajtó engedelmes pártkatonák seregéből fokozatosan válnak ki azok, akik be tudnak sorolódni a mai üzletember-menedzser rétegbe, amelybe persze bekerülnek új emberek is. Évtizedek alatt, nagy törések nélkül, folyamatosan, a kilencvenes években felgyorsulva megy végbe a vezető rétegnek ez az átalakulása. A folyamatba jó bepillantást ad a *7.11. táblázat*. Szelényi Iván (1994) szociológus és kutatótársai bemutatják, milyen nagymértékű a folytonosság a gazdasági elitben.[45] Ez a folytonosság annak ellenére érvényesült, hogy az 1990 után kormányra került pártkoalíció éles antikommunista retorikát folytatott, és saját pártfogoltjait igyekezett beültetni számos gazdasági pozícióba. Valójában

7.11. táblázat

Az új elit és az új gazdasági elit eredete Magyarországon

Pozíció 1988-ban	Teljes új elit (1993)	Új gazdasági elit (1993)
Nómenklatúra	32,7	34,8
Egyéb magas hivatal	47,5	54,7
Nem elit	19,8	10,5

Forrás: Szelényi Iván (1994, 39. o.).
Megjegyzés: Az adatok olyan személyekkel készített egész életpályát felölelő interjúkra épülnek, akik 1993-ban tagjai voltak a gazdasági, a politikai vagy a kulturális elitnek; a minta az új elit esetében 783, a gazdasági elit esetében pedig 489 főből áll.

[45] A magyarországi elitről lásd még Kende Péter (1994) és Szalai Erzsébet (1994). A régi pártelitnek az új elitbe való „belenövését" elemzi Nagy András (1993) cikke.

saját gazdasági emberei is többségükben a régebbi gazdasági elitből kerültek ki.

A szocialista országok közül elsőként Magyarországon fogadták el 1988-ban az úgynevezett társasági törvényt, amely módot adott az állami vállalatok kommercializálására, modern társasági formára történő átalakítására. Az első privatizálási akciók már 1990 előtt végbemennek, de a privatizálás csak 1990 után vált a kormányprogram egyik kiemelkedő tételévé. Nemcsak a kormányon lévő, hanem az akkori ellenzéki pártok is egyetértettek abban, hogy a privatizálást nem a tulajdon ingyenes szétosztásával, hanem alapjában véve azok piaci értékesítésével kell elérni.[46] Valóban ez történt.[47] A privatizálás magyar útja nemcsak az előzetes kijelentésekben és programokban, hanem az események valóságos történelmi menetében is határozottan eltér azoknak az országoknak, elsősorban Csehországnak és Oroszországnak az útjától, ahol az állami tulajdon számottevő részét ingyenesen adták át

---

[46] Az 1989-ben írt könyvemben szembefordultam az ingyenes szétosztás gondolatával (Kornai János, 1989). A magyar közgazdászok nagy része, legalább hallgatólagosan, egyetértett ezzel. Csak szórványosan merült fel az ingyenes szétosztás javaslata (lásd például Siklaky István, 1989). Egy-egy rövidebb felvillanásnyi időszakra előbb az ellenzék egyik pártjában, majd később a kormányzatban is felkarolták az ingyenes szétosztás javaslatát, de az nem nyert igazán átütő erőt.

Ezzel szemben számos nyugati közgazdász, köztük olyan nagy tekintélyek, mint például Milton Friedman és Harold Demsetz a gyors, ingyenes szétosztást javasolta. Több posztszocialista országban, különösen Lengyelországban, Csehszlovákiában és Oroszországban az ottani közgazdász körök számottevő része magáévá tette az ingyenes szétosztás gondolatát.

[47] Két lényeges kivételt kell megemlíteni. Az egyik kivétel: azok, akiket a korábbi rezsimek tulajdonuktól megfosztottak, illetve politikai meggyőződésük, vallási, etnikai hovatartozásuk vagy osztályhelyzetük miatt üldöztek, kárpótlásban részesültek. A kárpótoltak sajátos értékpapírt kaptak, ami meghatározott, szerény mértékű állami tulajdon térítésmentes megszerzését teszi lehetővé. A kárpótlási jegyek beváltása igen vontatott, és még korántsem fejeződött be. A másik kivétel: törvény írja elő meghatározott állami vagyon ingyenes átadását a társadalombiztosítás számára; ennek részleges megvalósítása nemrég kezdődött meg. Végső soron tehát e kivételek kis hatást gyakoroltak a tulajdonviszonyok tényleges alakulására.

az állampolgároknak, illetve a vállalatok menedzsereinek és munkavállalóinak.[48]

Az alábbiakban kiemelem a magyarországi privatizálás néhány jellegzetességét.[49]

A kelet-európai események sok kommentátora, politikusok, publicisták, néha még a nemzetközi pénzügyi szervezetek képviselői is egyetlen mutatószámra koncentrálnak: az egykori állami szektor hány százalékát privatizálták (azaz most már nem tartják nyilván állami vállalatként). Ha ezt és csak ezt a mutatószámot tartjuk szem előtt, akkor 1994 nyaráig Magyarországon az állami vállalati szektornak durván a felét. (Lásd a *7.12. táblázatot.*) 1995 nyaráig nem történt olyan további lényeges előrelépés, amely ebben az összefoglaló mutatószámban tükröződne.[50] 1995 végén azonban látványosan felgyorsult a privatizáció. A villamos-, a gáz- és olajipar, valamint a távközlés nagy részét értékesítették, többségében külföldi befektetőknek. Előrelépés történt a bankszektor privatizációjában is. A mai kormány ígéretei szerint a privatizálás 1998-ig befejeződik.

Az összefoglaló mutatószám egymagában elég keveset mond; a valóságos tulajdonviszonyokat esetleg eltorzítva tükrözi, s a mérés számos problémáját hagyja nyitva. A magántulajdonosnak domináns szerepe lehet olyan részvénytársaságban, ahol mindössze a részvények

---

[48] A cseh privatizálásról lásd Vladimír Dlouhy és Jan Mládek (1994) és Federal Ministry of Finance (1992); az orosz privatizálásról lásd Maxim Boycko, Andrei Shleifer és Robert Vishny (1995). Az említett írások szerzői az ingyenes szétosztás hívei. Azok közül a szerzők közül, akik nem vettek részt a privatizálási kampány kezdeményezésében vagy megvalósításában, és kritikusabb szemmel közelednek a problémához, a cseh tapasztalatot illetően kiemelem Karla Brom és Mitchell Orenstein (1994), Pierre Hillion és David S. Young (1995) és David Stark és Bruszt László (1995) írásait, az orosz helyzet elemzésére pedig lásd Timothy N. Ash és Paul G. Hare (1994), Morris Bornstein (1994), Lynn D. Nelson és Irina Y. Kuzes (1994), Peter Rutland (1994) és Darrell Slider (1994).

[49] A magyar privatizálásról szóló irodalomból kiemelem a következő műveket: Bossányi Katalin (1995), Major Iván és Mihályi Péter (1994), Mihályi Péter (1992), (1994), Mizsei Kálmán (1992) és Voszka Éva (1992), (1993), (1994).

[50] Lásd Mihályi Péter (1995).

7.12. táblázat

A privatizáció foka Magyarországon (1994. június 30.)

A privatizáció, illetve az állami vagyon csökkenésének módja	Az állami vagyon 1990-es könyv szerinti értékének százalékában*
1. 100 százalékban értékesített társaságok teljes vagyona	11,5
2. Többségi magántulajdonba került társaságok teljes vagyona	10,1
3. Kisebbségi magántulajdonban lévő társaságok arányos vagyona	4,5
4. Az ÁVÜ vagy az ÁV Rt. kezelésében lévő vállalatok vagy társaságok által értékesített vagyonrész vagy az általuk alapított társaságokba bevitt vagyonrész	4,4
5. Előprivatizációs értékesítés**	0,9
6. Felszámolásban és végelszámolásban érintett szervezetek vagyona***	15,8
*1.–6. Az ÁVÜ és ÁV Rt. privatizációban érintett vagyona, a privatizáció foka***	*47,2*

Forrás: Magyar Köztársaság Kormánya (1994, 20. o.).

* Az állami vagyon könyv szerinti értékét 1990-ben a Világbankkal egyeztetett metodika szerint határozták meg; ekkor azt mintegy 2000 milliárd forintra becsülték.
** Az 1990-ben hozott előprivatizációs törvény keretében értékesített állami vagyonrész (mintegy 10 000, főként kiskereskedelmi és vendéglátó-ipari egység).
*** Felszámolás alá került vállalatok vagyona; ezekből gyakorlatilag nem származott privatizációs bevétel.
**** 1990-ben 1848 volt az állami tulajdonú cégek száma, 1995 júliusában számuk 819 (*Népszabadság,* 1995. július 14., 1. o.).

20-25 százalékát birtokolja, de hangadó az igazgatóságban, miközben az állami tulajdonos passzív. Vagy megfordítva, lehetséges, hogy kereszttulajdonlás érvényesül: a részvénytársaságnak közvetlenül nem tu-

lajdonosa többé az állam, de sok részvénnyel és nagy befolyással rendelkezik egy állami tulajdonban lévő bank.[51]

A fő kérdés nem a privatizált vagyon részaránya, hanem az, hogy milyen eredménnyel – mégpedig tartós és nem csak pillanatnyi eredménnyel – jár a privatizálás egyik vagy másik stratégiája. Az alábbi pontokban ennek tisztázásához szeretnék hozzájárulni a magyar tapasztalatok ismertetésével.

1. *A tulajdon rekombinációja, a formák sokfélesége.* Magyarországon a privatizálás sok esetben összekapcsolódik újjászervezéssel (*restructuring*). Sok vállalat kisebb vállalatokra bomlik. Ezek egy része magántulajdonba, másik része vegyes tulajdonba kerül, további része pedig állami tulajdonban marad, esetleg közvetett formában, mert az újonnan szervezett cég más állami tulajdonú vállalatok vagy bankok tulajdona lett (kereszttulajdonlás). A legváltozatosabb tulajdoni konstellációk valóságos burjánzása, David Stark (1994) találó kifejezésével, a tulajdon rekombinációja megy végbe.

A privatizálás változatos jogi és szervezeti formák között, sokféle technikával bonyolódik. A legnagyobb és legértékesebb vállalatokat versenytárgyalások vagy aukciók útján értékesítik a központi ügynökségek; kisebb és közepes méretű vállalatok esetében különböző egyszerűsített eljárások teszik lehetővé a tulajdonjog átruházását. Lehetőleg készpénzért adják el a vállalat részvényeit, de léteznek különböző

[51] Csehországban a hivatalos jelentések szerint a kuponos privatizálás nyomán körülbelül kétharmadra nőtt az egykor állami tulajdonban volt vállalati szektor „privatizált" részének aránya. A nem teljesen megerősített információk szerint a részvények nagy része az eredeti kupontulajdonosok kezéből átkerült néhány befektetési alap birtokába, amelyek tulajdonosai között nagy súlyt képviselnek a nagy állami bankok (Richard Portes, 1994, 1186–1187. o. és David Stark és Bruszt László, 1995). A privatizált vállalatok számottevő része erősen eladósodott az állami tulajdonú bankokkal szemben; ha valóságos csődeljárások indulnának el, tulajdonuk jelentős része visszaszállna az államra. Kérdés: igazi magántulajdon érvényesül-e mindenütt, ahol az elsődleges tulajdonelosztás egy állampolgár kezébe ad egy tulajdonosi jogcímet igazoló papírt, de indirekt módon fennmaradnak az állam részleges tulajdonjogai? Ez csak egy példa annak megvilágítására, mennyire felületes egyetlen aggregált százalékszámmal leírni a privatizálás állapotát.

hitelkonstrukciók is. Utóbbiak egy részénél piaci kamatokat számítanak fel, emellett vannak olyan hitelezési akciók is, amelyek kedvezményes kamat- és törlesztési feltételekkel mozdítják elő a belföldi vállalkozók vásárlásait. Egyes vállalatok esetében mindjárt a kezdetben értékesítenek valamennyi részvényt vagy azok többségét, másoknál ezt fokozatosan, több lépésben teszik. Különleges eljárások könnyítik a menedzseri vagy a munkavállalói kivásárlást. Eddig ritkán fordult elő, de a jövőben tervezik, hogy befektetési társaságok veszik át több állami vállalat részvényeit, s a vevő összetett portfóliót vásárolhat. Mindez a sokféle forma nem előre kidolgozott, egységes terv alapján, központi parancsszóra jelent meg, hanem kísérletezés és tanulás nyomán. Néha a kormányzat politikai népszerűségre való törekvése tolta előtérbe vagy szorította háttérbe hol az egyik, hol a másik formát.

A magyar privatizálás bizonyára nem vádolható azzal, hogy (Hayek kifejezésével élve) „konstruktivista" módon folyik. Ellenkezőleg, tele van rögtönzéssel; egyszer már elhatározott elképzeléseket visszavonnak, majd egy kampány felgyorsítja az eseményeket, utána újrakezdődik a huzavona – és így tovább. A kísérletezgetés egyfelől jogbizonytalansággal és a megvalósulás elhúzódásával jár, ami gyengíti a vásárlási-befektetési kedvet. Másfelől lehetővé teszi a tanulást, a hibákból okulva új módszerek kipróbálását, amit sokan az evolutív fejlődés egyik fő előnyének tartanak.[52]

Sajnálatos, hogy az új kormány megalakulásától, 1994 közepétől hosszú hónapok teltek el, amíg a kormány kialakította privatizációs elképzeléseit, beterjesztette az új privatizációs törvényjavaslatot, amelyet azután a parlament törvényerőre emelt.

A privatizálási folyamat centralizált és decentralizált, bürokratikus és piaci akciók sajátos keveréke. Gigantikus központi bürokráciát hoztak létre, amely ismételt kampányokban kívánja magához ragadni a vezérlést vagy legalábbis a szigorú ellenőrzést. A folyamat azonban újra és újra kicsúszik a kezéből.

2. *„Lemorzsolódás"*. Az egykori állami vállalatok egy részének

[52] Lásd Peter Murrell (1993).

eredeti formájukban tulajdonképpen negatív a piaci értéke, mert csak veszteséggel üzemeltethető. Ez a negatív értékű állami vagyon a privatizálás magyar útján lemorzsolódik. A vállalatot bírósági eljárás keretében felszámolják, és csak az anyagi vagyontárgyakat adják el. Vagy az igazi üzleti érték egy részét, különösen annak megfoghatatlan elemeit (az üzleti kapcsolatokat, a termelés, beszerzés és értékesítés rutinját, a szaktudást) törvényes vagy törvénysértő módon átterelgetik magánvállalatokba. Mindkét folyamat fontos része az állami vagyon formális és informális privatizálásának. A lemorzsolódás értékelésekor külön kell választani a folyamat két, egymással szorosan összefüggő oldalát. Az egyik a *reál*vagyon csökkenése. A felszámolás és tulajdonváltás során végképp megszűnik a fizikai termelőtőke egy része, s használhatatlanná válik a szellemi tőke egy része is. Nincsenek megbízható számszerű becslések erre, de egyöntetű a szakértők véleménye, hogy ez a reálvagyonvesztés igen jelentős; jóval gyakoribb és több annál, amit a gazdaság szerkezetének változása elkerülhetetlenné tesz. A folyamat másik, ettől teljesen elválasztható oldala: az *állam mint tulajdonos vagyonvesztése*. Lehet, hogy a vagyon megmaradt, de az új magántulajdonos nem adott kellő ellenértéket a régi tulajdonosnak, az államnak. Magyarul: vagyont loptak ki az állam zsebéből, bár az új tulajdonos a maga javára esetleg jól gyümölcsözteti ezt az eltulajdonított vagyont. A jelenségre még visszatérek; itt csupán azt emelem ki, hogy a lemorzsolódás folyamata különösen kedvező alkalmat teremt az állami tulajdon elherdálására az eladó részéről, és legalizált lopásra a vevő részéről.[53]

3. *Privatizációs bevétel.* A privatizálás már eddig is számottevő fiskális bevételt eredményezett, 1995 végéig mindösszesen 824,7 milliárd forintot (lásd a *7.13. táblázatot*).[54] Ez lényeges előny az ingyenes szétosztással szemben. Igaz, a bevétel kevesebb volt a reméltnél; sokat elvittek a privatizáció és a központi ügynökségek magas költségei.

[53] Lásd Bossányi Katalin (1995).

[54] Az összeg nagyságának érzékeltetésére: ez több mint az 1994. évi összes beruházás.

7.13. táblázat

Privatizációs bevétel, 1990–1995

A bevétel forrása és formája	Vagyon értékesítéséből származó közvetlen privatizációs bevétel (millió USD)			
	1990–1993 (összesen)	1994	1995	1990–1995 (összesen)
Külföldi ügyféltől	1528	123	3122	4773
Hazai ügyféltől (készpénz)	609	228	195	1031
Hazai ügyféltől (hitel)	354	279	30	663
Kárpótlási jegy	209	611	140	960
Összesen	2700	1241	3486	7427

Forrás: ÁVÜ, ÁV Rt. és ÁPV Rt.; Mihályi Péter közlése.

Mindazonáltal a bevétel nem csekély hozzájárulás a súlyos fiskális gondokkal küzdő állam számára. Jelentős bevételt eredményezett többek között a villamos áram és a gáz termelésének és elosztásának, valamint az olaj és olajtermékek forgalmazásának privatizálása.

A legfontosabb előny egyébként nem a „megfogható" fiskális bevétel, hanem a 4. pontban ismertetésre kerülő kedvező változások.

4. *Valóságos tulajdonosok, tőkeinjekció.* Éppen mert fizetni kellett az állami vagyonért, az esetek elég nagy részében mindjárt igazi tulajdonosok (természetes személyek vagy pedig magáncégek, belföldiek vagy külföldiek) jelentek meg, akik valóságos kontrollt gyakorolnak a menedzserek felett. (Illetve a menedzseri kivásárlás aránylag ritkább eseteiben a menedzsment és a tulajdonos azonossá válik.) Még ha az új stratégiai befektető nem is rendelkezik a részvények többségével, befolyása tulajdoni részarányánál sokkal erőteljesebb, sok esetben még a többségi tulajdonos állammal szemben is. Különösen érezhető az új gazda jelenléte ott, ahol külföldi cég vagy magánszemély lett a vállalat kizárólagos vagy részleges tulajdonosa.

Az eladás útján történő privatizálás kedvező feltételeket és erőteljes ösztönzőket hoz létre a vállalat újraszervezésére és hatékony vállalati kormányzás (*corporate governance*) megteremtésére. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a privatizált magyar magánvállalatok teljesítménye hamar felülmúlja az állami vállalatokét. (Lásd a *7.14. táblázatot.*)

7.14. táblázat

A privatizált társaságok jövedelmezősége 1992-ben

Ágazatok	Bruttó jövedelmezőség*	
	privatizált társaságok	ágazati átlag
Bányászat	1	–8
Kohászat	–2	–12
Gépipar	2	–11
Nem fém ásványi termékek	5	–1
Vegyipar	15	5
Textilipar, ruhaipar	9	–29
Fa-, papír- és nyomdaipar	6	12
Élelmiszer, ital, dohány	7	–1
Egyéb feldolgozóipar	–2	2
Építőipar	8	3
Mezőgazdság	0	–4
Kereskedelem	8	1
Szálláshely, szolgáltatás	6	6
Szállítás, raktározás	5	2

Forrás: Vanicsek Mária (1995).

* A bruttó jövedelmezőségi mutató tartalma: cash flow (nyereség plusz értékcsökkenési leírás)/összes forrás.

Az állami vállalatok jó része leromlott állapotban van; nagy szüksége van „tőkeinjekcióra", az átszervezéshez szükséges beruházásra. Az eladás szerződéses feltételei között gyakran megjelenik a vevő kötelezettségvállalása arra, hogy rövid időn belül tőkét fektet be. Több vevő jelentkezése esetén gyakran nemcsak az árat tekintik választási kritériumnak, hanem azt is, mekkora új befektetést ígérnek. De még ha ez nincs is előre kikötve a szerződésben, az új tulajdonosok többnyire annak tudatában vásárolnak, hogy a vállalat fejlesztésre szorul, és gyorsan hozzákezdenek ehhez. Erre számos példa hozható fel a magyar gyakorlatból. Ez az egyik legfontosabb előny az ingyenes szétosztással szemben, amely pénztelen, befektetésre nem képes, és nem hajlandó emberek kezébe adja a tulajdonjogot.

5. *A rövidebb oldal: a privatizálási kínálat.* Az értékesítés révén végbemenő privatizálással szemben gyakran hozták fel ellenérvként, hogy túl kevés megtakarítás halmozódott fel a lakosság kezében ahhoz, hogy megvehesse az állami vagyont. Annak idején meghökkentő kalkulációk jelentek meg: adatván a szűkös kezdeti megtakarítás, hány évtizedig tart majd az összes vagyon eladása.

A tapasztalat megmutatta: nem ez a privatizációs folyamat igazi szűk keresztmetszete. Egyrészt: elegendő vásárlóerővel rendelkeznek a potenciális külföldi befektetők. Másrészt: mind nagyobb megtakarítás akkumulálódik a magyar vállalkozók, és még általánosabban, a magyar lakosság kezében is. 1995 nyarán a privatizációs ügynökségek kezelésében lévő, eladható állami vagyon becsült eladási ára 2300 milliárd forint körül volt.[55] A magyar lakosság összes bankbetétje 1994 végén 870 milliárd forint volt, s ezenkívül a készpénzállomány egy része is a lakosság kezében volt. Még ha likviditási meggondolások miatt ennek egy részét nyilván készpénzben, illetve látra szóló bankbetétben kellett is tartania, másik részét befektethette volna részvényekbe. Ily módon a magyar háztartások ha akarták volna, 1995

[55] Az Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt. becslése. (*Népszabadság*, 1995. július 10., 5. o.)

nyarán megszerezhették volna a még nem privatizált állami vállalatok tulajdonának negyedét-harmadát.

Az igazi probléma mindvégig az volt és most is az, hogy eléggé vonzó-e a privatizációs kínálat. Ahogy a privatizálás folyamata előrehalad Magyarországon, úgy súlyosbodik ez a gond. A kínálat legkapósabb tételei jórészt már elkeltek (néhány nagy, eddig az eladástól tudatosan visszatartott közszolgáltatás kivételével). A külföldi beruházók közül sokan már eddig is előnyben részesítették azt, hogy „zöld mezőn" új üzemet létesítsenek. Sok belföldi befektető is szívesebben vásárol biztos és magas hozamú magyar államkötvényt, magyar banknál vezetett devizaszámlára helyezi a pénzét, illegálisan külföldre menekíti, vagy újonnan létesített magyar magáncégbe társul be ahelyett, hogy a privatizálandó vállalat részvényeit venné meg. Még a legtöbb kedvezményt nyújtó, az ingyenes elosztás határait súroló hitelkonstrukciók keretében is sovány a kereslet a kevéssé vonzó vállalatok átvétele iránt. Ez azt jelzi, hogy kérdéses sok állami vállalat életképessége.

6. *A privatizálás „tisztasága"*. Az eseményekbe minduntalan beleszivárog a politika. Mindegyik kormányzó politikai erő egyúttal érdekközösség is, amely saját klienseit segíti pozíciók megszerzésében. Ez kiegészül más politikai áramlatok és a bürokrácia különböző csoportjainak hasonló törekvéseivel. Mint minden élő társadalmi organizmusban, a magyarban is sokféle hálózat (*network*) működik, amelynek tagjai előmozdítják egymás karrierjét a kölcsönös segítségnyújtás reményében.[56] Egy-egy privatizált vállalat új tulajdonosai, s hasonlóképpen az új magáncégek is, örömmel vonják be a vezetésbe mind a régi nómenklatúra, mind pedig az új politikai vezető csoportok embereit, hiszen tudják, hogy jól hasznosítható kapcsolatokkal rendelkeznek.

Elterjedt az a vélemény, hogy sok volt a korrupció a privatizáció során. Ez feltehetően igaz, bár eddig egyetlen korrupciós ügy konkrét leleplezésére sem került sor. Mindenesetre a korrupció gyanúja s a folyamat áttekinthetetlensége is hozzájárult ahhoz, hogy a privatizáció

[56] Lásd David Stark (1991).

népszerűsége már eleve elég közepes színvonalról indult, és a későbbiekben még tovább csökkent.[57]

Az utólagos tapasztalatok alapján sem vállalkozom annak a megítélésére, hogy egészében véve jobb-e vagy rosszabb-e a magyar más privatizálási stratégiáknál. Összefoglalásként annyi elmondható: a privatizálás során érvényesített magyarországi fokozatosság – ez a sok szempontból spontán, „burjánzó", evolutív folyamat – felmutat jól érzékelhető kedvező és kedvezőtlen, vonzó és visszataszító vonásokat. Ez a kifejezés: a „privatizálás fokozatossága, magyar módra" csipetnyi nemzeti büszkeséget és legalább ugyanennyi öniróniát is tartalmaz. Ez a stratégia mindenképpen *működőképes*, és történelmileg jól belátható időn belül elvezet azoknak az életképes vállalatoknak a privatizálásához, amelyek állami tulajdonának fenntartása nem célszerű. Igaz, az adott általános stratégia mellett is lehetett volna a folyamat már eddig is gyorsabb, ha a mindenkori kormányzat erélyesebb, ügyesebb és jobban bízik a decentralizált mechanizmusokban. Ám még ha e gyengeségek és az ellenállás miatt a magyar privatizálás csupán néhány év múlva fejeződik is be, a tulajdonviszonyok változása világtörténelmi méretekben így is viharos gyorsasággal megy végbe

Új magánvállalkozások

Kezdettől fogva több más közgazdásszal együtt az volt a meggyőződésem, hogy a tulajdonviszonyok változásának kulcskérdése – legalábbis a kelet-európai kisebb országokban – az új magánvállalkozások keletkezése.[58] Ez szemben állt azok nézetével, akik az állami tulajdonú vállalatok privatizálására kívánták összpontosítani a figyelmet. Azzal érveltem: még ha az új magánvállalkozások egy ideig a termelés ki-

[57] Egy 1994-es felmérés szerint a felnőtt népesség körében a megkérdezettek 50 százaléka szerint kellene gyorsítani vagy változatlanul hagyni a privatizálást, 50 százalékuk szerint viszont lassítani kellene vagy pedig teljesen leállítani. (Lengyel György, 1994, 98. o.)

[58] Lásd Kornai János (1987), (1989), (1991).

sebb hányadát állítják is elő, ezek életereje válik a posztszocialista átalakulás igazi előrehajtójává.

Magyarországon a magánszektor számottevő fejlődése már a politikai fordulat előtt megkezdődött. (Lásd a *7.15. és 7.16. táblázatot.*) Ebben ugyan nem állt egyedül, mert létezett számottevő magánszektor Kelet-Németországban, Lengyelországban és Jugoszláviában is, de Magyarországon e fejlődés messzebbre jutott 1990-ig, mint másutt. A folyamat párhuzamosan haladt két úton.

7.15. táblázat

Az egyéni és a jogi személyiség nélküli társas vállalkozásokban foglalkoztatott aktív keresők létszáma 1981–1994-ben
(ezer fő)

Év (Jan. 1)	Önállók	Segítő családtagok	Alkalmazottak	Együtt	Az aktív keresők százalékában
1981	118,2	61,8	0,3	180,3	3,6
1989	218,4	81,0	48,0	347,4	7,2
1992	466,0	97,4	144,0	707,4	16,7
1994	–	–	–	805,1	21,7

Forrás: Laky Teréz (1995, 686. o.).

Az egyik út: a legális magánszektor fejlődése.[59] A reformszocialista periódusban a klasszikus sztálinista szocializmus merev antikapitalista tilalmait lassan, lehetőleg szinte feltűnés nélkül kezdik enyhíteni. Különösen 1982-től kezdve gyorsul meg ez a folyamat; ettől kezdve mód nyílik különböző magántulajdoni jellegű társasvállalkozások alapítására és kedvezőbbé válnak az egyéni vállalkozás feltételei is.

Az 1990-es fordulópont után viharos gyorsulás mutatkozik meg

[59] Lásd Gábor R. István (1979), (1985), Laky Teréz (1984) és Anna Seleny (1993).

7.16. táblázat

A főbb jogi személyiségű gazdasági szervezetek számának alakulása Magyarországon, 1989–1995

Szervezetek	1989	1992	1994	1995*
Vállalat**	2400	1 733	821	776
Korlátolt felelősségű társaság	4484	57 262	87 957	97 737
Részvénytársaság	307	1 712	2 896	3 107
Szövetkezetek	7076	7 694	8 252	8 314

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal (1994*d*, 115. o.) és (1995*b*, 120. o.).

* Az adatok az adott év decemberére vonatkoznak, illetve 1995 augusztusára.
** A vállalat címszó a volt szocialista állami vállalatokat takarja. Ezek az átmenet során folyamatosan társaságokká alakulnak.

a magánvállalkozások keletkezésében. (Lásd a 7.15. és 7.16. táblázatot.) Ez egyúttal magával hozza a termelés szerkezeti átalakulását is. Csökken a termelés túlzott koncentrációja; tömegesen jönnek létre kis- és középvállalatok. Megváltoznak az ágazati arányok; az évtizedeken át elhanyagolt szolgáltatás aránya megnő.

A magánszektor fejlődésének másik útja: mind szélesebben terjed a féllegális és illegális tevékenység. A piacgazdaság hívei ezt jó szemmel nézték a politikai fordulat előtt, mert igen széles területen ez volt az egyedüli lehetőség az ideológiai elfogultság által teremtett kötöttségek kijátszására. Az „árnyékgazdaság" sajátos polgári engedetlenségi mozgalom volt a bürokratikus korlátozásokkal szemben. Viszont 1990-től kezdve mind inkább megváltozik a szürke- és feketegazdaság erkölcsi és politikai tartalma. Ez most már nem érthető és elfogadható állampolgári engedetlenség, hanem kibúvás az állampolgári kötelességek, az adó, a vám, a társadalombiztosítási járulék megfizetése alól.

A legutolsó, különleges alapossággal alátámasztott becslés szerint a teljes (regisztrált és nem regisztrált) GDP 30 százaléka származik

a szürke- és feketegazdaságból.[60] Sajnos, az adófizetési készség tekintetében is folytonosság érvényesül. Az évtizedeken át berögződött erkölcsi normák és viselkedési rutinok csigalassúsággal változnak. Sőt, ha egyáltalán változik az adómorál, akkor az sokaknál inkább még rosszabbra fordul. A diktatorikus államtól jobban féltek a jogszabályok megsértői. Emellett ma sokkal nagyobb összegek forognak kockán; adócsalással vagy joghézagok kihasználásával sokkal többet lehet keresni. Nem maroknyi adócsaló ármánykodik, akit a szigorú adóhatóság nem túl nagy fáradsággal leleplezhetne. Nem csupán maffiózók ügyködnek, akiket a rendőrségnek kellene üldöznie. Szinte az egész magyar lakosság aktívan vagy hallgatólagosan közreműködik. Az adó alól kibúvó eladó és vevő, munkaadó és munkavállaló, a vámot kijátszó hivatásos csempész, bevásárló turista és a csempészáru fogyasztója osztozik egymással az adó és más kötelezettségek megkerülésével szerzett „megtakarításon". A közteherviselés kiterjesztése a szürkegazdaságra nem csupán közgazdasági, hanem politikai probléma is. Ha a gazdasági rendőrségnek vagy az adóhivatalnak sikerülne rajtacsípnie néhány igen gazdag embert súlyosan törvénysértő adócsaláson, akkor ez nagy tömegek szemében népszerű lenne. Ha viszont elkezdenék módszeresebben ellenőrizni: adnak-e számlát a szolgáltatók és a kiskereskedők, be van-e minden munkás jelentve, nincs-e aránytalanság a kis- és középvállalkozók bevallott jövedelme és életmódja között – akkor ez felzúdulást váltana ki. Eddig egy-egy tétova kísérlettől eltekintve, egyik kormány sem vállalkozott rá.

Az állami vagyon privatizálása és az új magánvállalkozások keletkezése együttesen elvezetett oda, hogy 1992-ben a teljes GDP felét a magánszektor szolgáltatta, és ez a részarány azóta tovább nőtt. (Lásd a *7.17. táblázatot.*) Még nagyobb a magánszektor részaránya a foglalkoztatásban.

Külön is érdemes megemlíteni a külföldi tőke bekapcsolódását a magyar magángazdaságba. Igaz, részaránya az összes magyarországi

[60] Lásd Árvay János és Vértes András (1994). Lásd továbbá Lackó Mária tanulmányát (1995).

7.17. táblázat

A tulajdonosi szektorok hozzájárulása a teljes GDP-hez, 1980–1992

Tulajdonosi szektor	Hozzájárulás a teljes GDP-hez (százalék)					
	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Köztulajdon	83	79	74	70	63	50
Magántulajdon	17	21	26	30	37	50
Ebből:						
Belföldi	17	21	26	29	34	42
Külföldi	0	0	0	1	3	8
Összes GDP	100	100	100	100	100	100

Forrás: Árvay János és Vértes András (1994, 18. o.).
Megjegyzés: A teljes GDP magában foglalja a hivatalosan számba vett GDP-n felül az informális gazdaság hozzájárulását is.

termelésben nem nagy. (Lásd a 7.17. táblázatot.) De számarányánál nagyobb a hatása; megjelenése fontos hozzájárulás a gazdaság modernizálásához. A külföldi közvetlen beruházás volumene a kilencvenes években jóval nagyobb volt Magyarországon, mint a többi kelet-európai posztszocialista országban.[61] (Lásd a *7.18. táblázatot.*) A külföldi befektetők nyilatkozatai arról tanúskodnak, hogy főként a magyar piacgazdaság konszolidált jellege gyakorolt vonzerőt.[62]

[61] A reformszocialista Kína érdemel különleges figyelmet. Az odaáramló közvetlen külföldi beruházás abszolút nagysága sokszorosa a magyarországinak. Relatív mutatókkal mérve (például a GDP vagy az egy főre jutó GDP egységére számítva) a magyarországi befektetés azonban még mindig jóval nagyobb, mint a kínai.

[62] Még egy fontos tényező: Magyarország mindig tökéletesen megbízható, pontosan fizető adós volt. Sohasem kért adósságelengedést vagy átütemezést. Ez megnyugtató a külföldi befektetők számára.

7.18. táblázat

Külföldi közvetlen tőkeberuházás posztszocialista országokban, 1990–1994

Ország	Kumulált összeg* (millió USD)			Egy főre jutó összeg (USD) 1994
	1990	1992	1994	
Albánia	–	20	116	36
Bulgária	4	102	205	23
Csehország	436	1951	3 319	319
Horvátország	–	16	104	22
Macedón Köztársaság	–	–	5	3
Magyarország	526	3456	6 941	670
Lengyelország	94	495	1 602	42
Románia	–	120	501	22
Szlovákia	28	210	434	102
Szlovénia	7	183	374	185
Kelet-Európa	*1095*	*6552*	*13 608*	*126*
Független Államok Közössége**	–	1761	4 622	22
Balti államok	–	111	811	102
Összesen	*1095*	*8424*	*19 041*	*58*

Forrás: United Nations (1995, 151. o.).

* A közvetlen külföldi tőkeberuházás 1988-tól kumulált összege, készpénz alapon számítva.

** Csak európai országok.

Liberalizálás és a jogi infrastruktúra reformja

A liberalizálás fogalmába beleértem mindazon változásokat, amelyek feloldják a gazdasági tevékenységek korábbi jogi kötöttségeit, adminisztratív korlátait és bürokratikus szabályozását. E fogalom, ha nem

is esik egybe a decentralizálás és deregulálás kategóriáival, nagymértékben átfedi azokat.

Magyarországon 1968 után sok kis lépésben, fokozatosan ment végbe számos gazdasági döntési jogkör liberalizálása. Az árak és az import liberalizálása 1990 után erősen felgyorsult, és aránylag rövid idő alatt befejeződött;[63] a kormányzat nem hajtott végre sokkszerű, hirtelen liberalizálást, márcsak azért sem, mert az árak és az import részleges felszabadítása már korábban megkezdődött, és az import liberalizációja egy négyéves periódus (1989–1992) alatt fokozatosan valósult meg.[64]

A politikai fordulat után elég hamar, 1992-ben eltörölték a központi bérszabályozást. Nem maradt fenn a bérek elszaladását fékező speciális adó sem. Viszont mindinkább kialakult a bérek változását befolyásoló központi érdekegyeztetés a kormány, valamint a munkaadók és a munkavállalók szervezetei között. Erre még visszatérek.

Az 1968-as reform előtt a beruházások központi állami döntések nyomán, a központi költségvetés finanszírozásával valósultak meg. E döntési jogkörnek a decentralizálása is már évtizedekkel ezelőtt megkezdődött. (Lásd a *7.19. táblázatot.*) A rendszerváltás után a tulajdonviszonyok átalakulása intézményesítette a jogkörök szokásos piacgazdasági megoszlását: a központi állami szervek csak arról a beruházásról dönthetnek, amelyet maguk finanszíroznak, illetve abba a döntésbe szólhatnak bele, amelynek finanszírozásában részt vesznek.

Bizonyos fokú liberalizálás végbement a devizagazdálkodásban

---

[63] Az ár- és importliberalizálás folyamatának számszerű bemutatását lásd az *1.4.*, *1.5.* és *1.6. táblázatokban.*

[64] Több magyar közgazdász kifogásolja, hogy az import liberalizálása túl gyors volt, különös tekintettel arra, hogy ezzel egy időben nem hajtottak végre drasztikus leértékelést és erősebb vámvédelmet sem vezettek be. Az importliberalizálás nemzetközi tapasztalata nem tart számon olyan öngyilkos politikát, amelyben egyoldalúan és radikálisan liberalizálnának anélkül, hogy az adminisztratív korlátozás hatását ne helyettesítenék vámokkal és/vagy erős leértékeléssel. Lásd Gács János (1993), Köves András, Lányi Kamilla, Oblath Gábor és szerzőtársaik (1993), Nagy András (1995) és Oblath Gábor (1991).

7.19. táblázat

Az állami döntési jogkörű beruházások részesedése a beruházásra fordított kiadásokban, 1968–1990

Év	Az állami döntési jogkörű beruházások részesedése az összes beruházási kiadásban (százalék)
1968	51
1975	44
1980	46
1985	42
1989	33
1990	29

Forrás: 1968: Központi Statisztikai Hivatal (1974, 95. o.); 1975: Központi Statisztikai Hivatal (1976, 80. o.); 1980: Központi Statisztikai Hivatal (1981, 117. o.); 1985, 1989, 1990: Központi Statisztikai Hivatal (1991, 69. o.).

is, zömében csak 1990 után. 1992-ben a forint részlegesen – a bankok és a vállalatok folyó fizetési ügyleteiben – konvertibilissé vált, de továbbra is hatósági engedélyhez voltak kötve a nemzetközi tőkeügyletek. Az új devizatörvény értelmében 1996-tól kiterjesztik a forint konvertibilitását, bár fennmaradtak bizonyos megszorítások a lakosság átváltási ügyleteiben és a tőkeügyletekben. A hivatalos devizaárfolyamot mindmáig központilag állapítják meg, noha tolerálják a szabadpiaci („fekete") devizaforgalmat. Az infláció évek óta kikényszeríti a forint időnkénti leértékelését, de az 1995. márciusi stabilizációs program meghirdetéséig nem volt semmiféle szabály a leértékelések időpontjának és mértékének meghatározására. Azóta, mint korábban említettem, hosszú időre előre bejelentett ütemterv szerint folyamatosan megy végbe a leértékelés.

Magyarországon egy percig sem érvényesült tiszta és végletes formában a *laissez faire* elve. A bürokratikus parancsgazdaság szervei

fokozatosan átalakultak az állami felügyelet és részleges regulálás szervezeteivé, vagy pedig megszűnt egy korábbi bürokratikus hatóság, és előbb-utóbb létrejött egy, a többi piacgazdaságban működő felügyeleti-reguláló szervhez hasonló, inkább piackonform új hatóság. Így például megszervezték a következő hatóságokat: Gazdasági Versenyhivatal, Állami Bankfelügyelet, Biztosításfelügyelet, Állami Értékpapír Felügyelet, Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, Országos Munkaügyi Központ. A piacgazdasági adózás mintájára bevezetett személyi jövedelemadó és hozzáadottérték-adó behajtására létrejött az Adó és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal.

Már jó néhány évvel az 1990-es fordulat előtt megkezdődött a piacgazdasággal konform törvények megalkotása, és az ezzel ellentétes korábbi törvények hatályon kívül helyezése. Noha a jogi infrastruktúra átalakulása is fokozatosan, sok lépésben ment végbe, a korábbi kezdés és az igen intenzív munka lehetővé tette, hogy ebben a tekintetben Magyarország számottevő lépéselőnyre tegyen szert a régió többi országához képest. 1992–1993-ra már együttálltak a piacgazdaság működése szempontjából legfontosabb törvények. A bíróságok és a bűnüldözés-igazságszolgáltatás más szervei, valamint a vállalatokat és az állampolgárokat képviselő jogászok kezdtek tapasztalatot szerezni e törvények betartásának kikényszerítésében.

Nem szeretném azt a benyomást kelteni, mintha Magyarországon létrejött volna a piaci és a bürokratikus koordináció ideális kombinációja. Kétséges persze, hogy bárhol is létezik ideális kombináció. Annyi azonban bizonyos, hogy Magyarországon mind a piac, mind a bürokrácia sok súrlódással működik. Nincsen kellő felügyelet és törvényes szabályozás ott, ahol arra nyilvánvalóan szükség lenne.[65] Például még nem alakult ki teljesen, hogyan kell a természetes monopóliumként működő közszolgáltatási vállalatok árait úgy szabályozni, hogy azok jövedelmezően és jól kiszámítható szabályok szerint mű-

[65] A külföldi turista meglepetéssel tapasztalja például a taxik „vadkapitalizmusát". Ellentétben a legtöbb nyugati nagyvárossal, Budapesten nincsen egyöntetűen regulált taxidíjszabás.

ködhessenek, és a lakosság terhei is a tényleges költségekkel arányosak legyenek. Viszont még mindig túl sok a bürokratikus beavatkozás ott is, ahol arra semmi szükség; s ahol elkerülhetetlen, ott gyakran vontatott és szakszerűtlen a bürokrácia működése.

Korporatista képződmények

A szocialista rendszerben a szakszervezetek nem gyakoroltak számottevő befolyást az országos gazdaságpolitikára. Tevékenységük szakmai és vállalati ügyekben folytatott munkavállalói érdekvédelemre korlátozódott. A kommunista párt jelölte ki a szakszervezeti vezetőket és irányította tevékenységüket.

A politikai pluralizmus lehetővé tette a szakszervezetek autonómiájának kifejlődését. A régi rendszer „hivatalos" szakszervezeti hálózatának jogutódjai már csak a túlélés érdekében is igyekeztek minél hatásosabb érdekvédelmi tevékenységgel népszerűséget szerezni a munkavállalók körében. Mellettük új szakszervezetek is keletkeztek, és megindult a különböző alternatív szakszervezetek közötti verseny a hívekért. Az új parlamenti pártok, a szocialista párt kivételével aránylag kevés figyelmet fordítottak a szakszervezetekre. Pedig azok befolyása, különösen a munkavállalókra nehezedő súlyos gazdasági terhek, csökkenő reálbérek, növekvő munkanélküliség mellett, számottevő. A versenytársak körében a régi „hivatalos" szakszervezet utódmozgalma, az MSZOSZ szakszervezeti egyesülés vált a legerősebbé.

Megalakultak a munkaadók országos szervezetei is. Szavuk azonban mind ez ideig kevésbé súlyos, mint a munkavállalóké. Talán azért, mert még kevéssé fonódott össze a politikai és az üzleti élet. Nem alakultak ki azok a legális vagy féllegális formák, amelyek között az üzletemberek pénzadományok juttatásával befolyásolhatnák a választási küzdelmeket és a pártok erőviszonyait. A mindenkori kormány jobban tart a munkavállalók, mint a munkaadók szervezeteitől.

1988-ban szervezeti keret alakult a kormány, a munkavállalói és a munkaadói szervezetek gazdaságpolitikai álláspontjának központi

összehangolására.[66] Ez az úgynevezett Érdekegyeztető Tanács. Ezen a fórumon a szakszervezeti mozgalom mind erőteljesebben hangoztatja igényét arra, hogy véleményét messzemenően vegyék figyelembe nemcsak a bérpolitikában, de ezen túlmenően minden lényeges gazdaságpolitikai döntés előkészítésében. A központi érdekegyeztetés hatóköre nem intézményesült teljesen, de úton van efelé. Ez lényeges korporatista elemet visz a magyar politikai-gazdasági rendszerbe. Az összefonódás állam és szakszervezet között tovább erősödött azzal, hogy az 1994-es választások előtt választási szövetségre lépett a szocialista párt és az MSZOSZ; utóbbi több vezető tisztségviselője parlamenti képviselő lett és a közben kormányra került szocialista párt frakciójának tagja.

Szorosan összefügg ezzel a trenddel a magyarországi társadalombiztosítás szervezeti kereteinek módosulása. Korábban mind a nyugdíjrendszer, mind pedig az egészségbiztosítás a központi állami bürokrácia ága, az úgynevezett társadalombiztosítási járulék pedig nyíltan állami adó volt. A nyugdíjrendszer és az egészségbiztosítás költségeit gyakorlatilag az állami költségvetés fedezte.

Már a politikai fordulat előtt megkezdődött e két nagy „elosztási rendszer" anyagi ügyeinek bizonyos fokú elkülönítése a központi kormányzati költségvetéstől. Az igazán mélyreható, politikai-szociológiai szempontból lényeges változás azonban akkor következett be, amikor törvényerőre emelték a két társadalombiztosítási rendszer (a nyugdíj- és az egészségbiztosítási rendszer) önkormányzatának elvét. A törvény előírta, hogy e két szervezetet a munkáltatók és a munkavállalók képviselői közösen vezessék. A munkáltatók részéről a munkáltatók érdekvédelmi szervezetei delegálják a képviselőket, a munkavállalók képviselőit pedig az ellátásra jogosultak választják. Speciális választási eljárást szabtak meg, amelyben nem a pártok, hanem a szakszervezetek állítanak jelölteket. Az első önkormányzati választás az MSZOSZ elsöprő győzelmét hozta. A két óriásapparátusra e „perszonálunió" révén

[66] Tanulságos elemzést ad a magyarországi érdekegyeztetés kialakulásáról és problémáiról Greskovits Béla (1995) cikke.

a domináns szakszervezet uralkodó befolyást gyakorol. Ez természetesen még inkább legitimálta e szakszervezet igényét az országos ügyekbe való beleszólásra. Még inkább megerősödtek a társadalmi-gazdasági kapcsolatok szövevényén belül a korporatista szálak.

Ismereteim szerint a magyar fejlődés egyedülálló ebben a tekintetben. Rendkívül erős formális és informális szálak fonják össze a kormányt, a parlamenti többséggel rendelkező szocialista pártot, a társadalombiztosítást és a legerősebb szakszervezetet. Talán Izrael társadalmi-gazdasági struktúrája mutatott némileg hasonló vonásokat.[67]

A korporatista elemek kifejlődése rányomja bélyegét a magyar gazdasági fejlődésre. Amíg az a több évtizeden át kitaposott úton haladt, abba szépen beleilleszkedett a kormányzat, a szakszervezetek és a munkaadók kölcsönös kompromisszum-készsége; márcsak azért is, mert sohasem került sor olyan megegyezésre, amely a lakosság széles rétegeiből tiltakozást váltott volna ki.

Nem meglepő, hogy amikor 1995 tavaszán a kormány meghirdette a megszorító stabilizációs programot, valósággal felrúgta a korábbi korporatista konvenciókat. A programot a szakszervezetekkel és a munkaadókkal való előzetes egyeztetés nélkül jelentették be. Előtte hónapokon át folytak a tárgyalások, ismételten összeült az Érdekegyeztető Tanács, újra és újra szóba került egy „társadalmi-gazdasági megállapodás" megkötése. Nem sikerült megállapodni. Végül is a kormány úgy döntött, hogy kész helyzet elé állítja mind a munkavállalókat, mind a munkaadókat. Kérdéses, hogy ez a „sem megállapodás, sem konfrontáció" állapot meddig tartható fenn.

[67] Egy izraeli közgazdász néhány évvel ezelőtti cikkének – Sztálin és Trockij vitájának parafrázisaként – a következő gunyoros címet adta: „Lehet-e egy fél országban felépíteni a szocializmust?" A cím a szakszervezetnek a gazdaság felére kiterjedt hatalmára utalt. Nos, Magyarországon is, ha még nem is teljesen kifejlett formában, hasonló probléma keletkezett.

V. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK A POLITIKAI GAZDASÁGTAN ÉS A POLITIKAI FILOZÓFIA SZEMSZÖGÉBŐL

Leíró-magyarázó politikai gazdaságtan[68]

Tanulmányom a leíró-magyarázó (pozitív) politikai gazdaságtan szemléletével közeledik a magyar gazdaság átalakulásának történetéhez.[69] Nem arra a kérdésre akartam felelni, hogy „jó"-e a posztszocialista politikai és gazdasági átmenet magyar útja; jobb-e vagy rosszabb-e azoknál az utaknál, amelyen más programokra vállalkozó kormányok vezetik országaikat. Arra kerestem a választ: *miért* folyik Magyarországon sajátos úton az átalakulás. Bizonyára nem teljes a válasz, amit e kérdésre adtam; talán hibák is vannak benne. Arról azonban meg vagyok győződve, hogy a kérdésfeltevés jogosult és fontos.

Többször hallottam tanácsadóként szerepet vállalt közgazdászoktól, akiknek javaslatai nem valósultak meg, ilyesféle kijelentést: „Az én javaslataim helyesek voltak, csak hát ezek az önző és ostoba politikusok a saját szempontjaiknak rendelték alá a közgazdasági racionalitást." Vagy: „A javaslat közgazdaságilag helyes volt, de politikailag nem volt megvalósítható."

Lélektanilag érthető reakciók – de bizonyára nincs közük a tudo-

---

[68] A leíró-magyarázó politikai gazdaságtan új nyugati áramlatairól összefoglaló szemlét ad James E. Alt és Kenneth A. Shepsle (szerk., 1990).

[69] Annak az áramlatnak, amelyet az elmúlt egy-két évtizedben politikai gazdaságtannak neveznek a nyugati szakirodalomban, és amely a politika és a gazdaságpolitika közti kölcsönhatást vizsgálja, kevés művelője van Magyarországon, és általában a posztszocialista régióban. (A régi „pol-gazd" kifejezés egy egészen más áramlat, a marxista-leninista doktrína megjelölésére szolgált.)

Úttörő munkát végzett a szó korszerű nyugati értelmében felfogott politikai gazdaságtan eredményeinek magyarországi alkalmazásában Greskovits Béla (1993*a*), (1993*b*), (1994). Kiemelem továbbá Bruszt László (1992), (1994*a*) írásait.

mányos szemlélethez.[70] A politikai szféra nem kívülről adott a gazdaság számára, hanem annak egyik endogén főszereplője. A leíró-magyarázó politikai gazdaságtan számára ez az elemzés axiomatikus kiindulópontja. Azt kell tehát megérteni: mitől válik egy javaslat politikailag megvalósíthatóvá? Melyek egy adott ország politikai szférájában mutatkozó jellegzetes viselkedések, milyenek a dilemmák tipikus megoldásai? És még egy lépéssel mélyebbre hatolva: miért alakultak ki éppen ezek a jellegzetes politikai korlátok és viselkedések, miért így és nem másképp oldódnak meg a dilemmák?

A jóléti közgazdaságtanon nevelkedett közgazdász hajlamos lenne adottnak venni egy jóléti függvényt, elvárni bármely kormánytól, hogy e függvény maximalizálására törekedjék – és bírálni a kormányt, ha eltér az optimumtól.

Tanulmányom más szemléletet sugalmaz, némiképpen a kinyilvánított preferenciák elméletének analógiájára. Végbement egy adott történelmi folyamat, amelyben a kormányoknak aktív szerepük volt. Mutatkozik-e bizonyos fokú időbeli konzisztencia a kormányok cselekményeiben? Ha igen, utólag szerkesszük meg azt a célfüggvényt, amelyet a politikai vezetők ténylegesen maximalizáltak; azokat a főbb preferenciákat, amelyek tetteikben megnyilvánultak.

Ezt a gondolatmenetet követve jutott tanulmányom két következtetésre: *1.* Volt az egymást követő, egymástól sok tekintetben eltérő kormányok gazdaságpolitikájában időbeli konzisztencia, mégpedig az 1960-as évektől kezdve 1995 tavaszáig; *2.* Határozottan érzékelhető preferenciákat nyilvánítottak ki. El akarták kerülni a konfliktusokat; minél inkább biztosítani akarták a gazdasági elit törés nélküli fennmaradását és folyamatos kiegészülését az új politikai erők embereivel; nem voltak hajlandóak népszerűtlen radikális intézkedésekre; rövid távú fogyasztásmaximalizálásra törekedtek, elfogadva ellentételként a társadalmi adósság felhalmozódását.

---

[70] „Azok a gazdasági programok, amelyek a politikát nem kezelik másként, csak mint valami oda nem tartozó kényelmetlenségként, egyszerűen rossz közgazdaságtant képviselnek" – írja Adam Przeworski (1993, 134. o.).

Ezek a kinyilvánított preferenciák nagy mértékben megmagyarázzák a kialakult makrogazdasági arányokat, a folyamatos redisztributív engedményeket és a magyar fejlődésre jellemző fokozatosságot.

A magyar gazdaságpolitikusok preferencia-rendezése konzisztens volt annyiban, hogy legalább hallgatólagosan vállalták a jelen–jövő átváltás nekik rokonszenves pontját.

Ezzel szemben eléggé inkonzisztensnek érzem azt az álláspontot, amelyet sokszor hallani külföldi megfigyelők, például a Valutaalap és a Világbank munkatársai körében. Ezek a közgazdászok hosszú időn át lelkesen dicsérték a magyar reformot, annak fokozatos jellegét és a vele járó politikai konszenzust és nyugalmat, beleértve e stratégia 1990 utáni folytatását is. Magyarország volt a „gradualista sikersztori". Most azonban többször hallottam ugyanazoktól a kollégáktól a következő kijelentést: „Csalódtunk Magyarországban. Valamikor ő volt a példakép, de most már sokkal rosszabbak az eredményei, mint más, sikeresebb posztszocialista országokéi."

Ez a kiábrándulás a lényeges oksági összefüggésről feledkezik meg. *Éppen azért* mutat fel Magyarország mostanában kedvezőtlen makrogazdasági teljesítményt, mert korábban tartósan a reform magyar útján járt, és mert érvényesült a „gradualizmus magyar módra".

A magyar politika kinyilvánított preferenciái nem a politikusok előzetesen meghirdetett programjaiból olvashatók ki, hanem abból, ami megvalósult. Más lehet a retorika és más a tett. Még csak az sem biztos, hogy a hatalmi pozícióban egymást követő politikusok, egyének és csoportok valóban azt akarták, ami utána bekövetkezett. Feltehető például, hogy sohasem gondolták végig a jelen–jövő dilemmát teljes mélységében. Esetleg meggyőzték magukat: csak ideiglenesen tesznek félre bizonyos teendőket, amíg az éppen égető gondon túl nem jutnak. A tanulmányban alkalmazott szemlélet nem a politikus pszichológiáját, őszinteségének, tudatosságának és előrelátásának fokát kívánja megérteni, hanem a cselekményeiben megnyilvánuló tényleges rutinokat, feltételes reflexeket, döntési szabályszerűségeket.

Még egyszer az intergenerációs időpreferenciáról

Noha tanulmányom fő célja nem az értékelés, itt, a zárómegjegyzésekben nem akarom megkerülni a kérdést: helyeselhetőek-e az egymást követő magyar kormányok preferenciái. Igen ám, de *kinek* a helyeséséről van szó? A korszakot utólag elemző történész vagy közgazdász kutató saját értékrendje szerint kíván ítélkezni? Megteheti – de akkor mondja is ki, hogy ezt teszi, és tegye nyilvánvalóvá saját értékrendjét. Ebben a tanulmányban nem törekszem arra, hogy saját értékrendem szerint ítélkezzem a múlt felett. Ami sokkal inkább foglalkoztat, az a társadalom *belső* értékítélete.

Vegyük példaként elő ismét a jelen–jövő problémát, és ezzel kapcsolatban szembesítsük egymással *A* és *B* magyar állampolgárok életpályáját.

A 1920-ban született és 1993-ban meghalt.[71] Pályakezdő volt, amikor megkezdődött az első politikai rezsimváltás; mire 70 éves lett, hét rezsimet élt meg.[72] A legtöbb rezsim uralmát, majd bukását háború, forradalom, represszió, vér, börtön, kivégzések kísérték. Magyarország, ismereteim szerint, a világon egyedülálló rekordot állított fel abban, hogy újkori történelmének 47 évébe hét rezsim, azaz hat rezsim-

[71] A demográfiai adatok szerint azok a férfiak, akik 1970-ben 50 évesek voltak, további 23 éves élettartamra számíthattak. (Központi Statisztikai Hivatal, 1994*b*, 37. o.)

[72] *1.* 1944-ig a nacionalista-konzervatív, félig-autoritárius Horthy-rendszer. *2.* 1944. Az ország megszállása Hitler hadserege által, majd a nyilasok rémuralma. *3.* 1945. A szovjet hadsereg kiűzi Hitler hadseregét és a nyilasokat; megkezdődik az ország szovjet megszállása; többpártrendszerű demokratikus koalíció alakul. *4.* 1948. A kommunista párt kiszorítja a hatalomból a többi pártot. Sztálinista diktatúra jön létre. *5.* 1956. október 23. Forradalom, több párt koalíciójával megalakul a forradalmi kormány. *6.* 1956. november 4. A szovjet hadsereg leveri a forradalmat. Hatalomra kerül a Kádár-rezsim, amely kezdetben brutálisan represszív, majd fokozatosan „felpuhul" és reformokba kezd. *7.* 1989–1990. Összeomlik a kommunista rendszer. Megalakulnak a pártok, szabad választásokat tartanak, megalakul az új parlament és kormány.

váltás préselődött bele.[73] Nos, *A*-nak kedvező volt az, hogy legalább felnőtt életének nagyobbik részében, utolsó harminc évében aránylag nyugalom volt. Ha anyagi jóléte a magyar átlag szerint alakult, akkor előbb sokat javult, később aránylag nem sokat romlott. Azt a korszakot, amelyben elkezdődik a korábbi politika számlájának fizetése, már nem érte meg.

Nagyon eltér ettől *B* életpályája. Ő 1970-ben született, 1993-ban állt munkába. Két évvel később, 1995 tavaszától kezdve (és valószínűleg még hosszú időn át) fizeti a számlát a korábbi rezsimek rövidlátó politikájáért, amelynek viszonylagos előnyeit ő maga felnőtt dolgozó emberként sohasem élvezte.

Mit jelentett tehát az anyagi jólét, biztonság és nyugalom szempontjából az elmúlt három évtized magyar fejlődése, annak sajátos időpreferenciája? Megismételhetem, most már a példát felhasználva: attól függ, hogy kinek.[74] A korábban született *A* számára kedvező volt; kedvezőbb, mintha olyan kommunista országban él, amelyben kevesebbet nyújtottak a lakosságnak életszínvonalban, és ezért azt erősebb represszióval tartották féken. Ezzel szemben a később született *B* számára nem volt kedvező, mert nagyobb társadalmi adósságot örökölt, mint kortársai azokban az országokban, ahol korábban keményebb szigort kényszerített ki a hatalom.

Az eddigi gondolatmenetből több általános következtetés adódik.

Egy-egy lezárt korszak konzisztens értékelésének szigorú normatív elméleten kell alapulnia. Alternatív posztulátumokból más és más intergenerációs disztributív elvek következnek. Más szóval, eltérő el-

---

[73] Vele egyidős amerikai, angliai vagy ausztráliai kortársai egyetlen rezsimváltást sem értek meg. Magyarországon nem olyasfajta váltásokról volt szó, mint amikor az Egyesült Államokban a demokrata párt felváltja a republikánusokat vagy Angliában a munkáspárt a konzervatív pártot. Magyarországon a társadalmat mélyen felforgató, traumatikus rezsimváltozás ment végbe hétszer.

[74] A „kinek" kérdést csak egyetlen nézőpontból, az intergenerációs választás szempontjából tettem fel, feltételezve, hogy mindkét egyén az ország átlagos életszínvonalát képviseli. Nyitva hagytam az adott időszakon belüli jólételoszlás kérdését. Nyilvánvalóan az azonos életkorúak között is vannak relatív nyertesek és vesztesek.

vek arra vonatkozóan, hogyan kell méltányosan elosztani az előnyöket és hátrányokat, hasznokat és terheket a különböző nemzedékek között. Ezen a ponton érintjük az egyéni hasznosságok interperszonális összehasonlításának, valamint a társadalmi jóléti függvény megalkotási lehetőségeinek és korlátainak elméletileg különlegesen nehéz kérdéseit.[75] Miközben az azonos nemzedéken belüli disztribúció az etikának és az etikai elmélet közgazdasági alkalmazásának jól kidolgozott, gazdag irodalommal rendelkező területe, tudomásom szerint a dinamikus általánosítás, más szóval, az intergenerációs disztribúció normatív elmélete eléggé kiforratlan. Nincsenek jól kidolgozott közgazdasági-etikai elvek arra vonatkozólag, milyen „előleget" vehet fel a jelen generáció a jövő terhére, amelynek majd vissza kell azt fizetnie. Vagy más szóval: milyen pozitív vagy negatív örökséget kell hagynia (illetve szabad hagynia) a jelen generációnak a jövendő számára.

A közgazdász szakma, a szerzőt is beleértve, hajlamos arra, hogy a hosszú távú gazdasági fejlődésről gondolkozván, valamiképpen adottnak vegye a társadalmi diszkontrátát, amelynek a társadalom időpreferenciáját kellene kifejeznie. Jól tudjuk, hogy milyen perdöntő szerepe van a diszkontráta nagyságának minden olyan elméleti vagy kvantitatív modellben, amely az optimális megtakarítási és beruházási rátát, illetve az optimális növekedési pályát határozná meg.[76]

A probléma az, hogy a társadalmi diszkontráta nem adott. Erősen vitatható az az elmélet, amely szerint ez kifejezésre jut az éppen érvényes piaci reálkamatlábban.[77] A fenti metafora a két magyar állampolgár időpreferenciájáról mutatja: a dilemma mögött mély etikai probléma húzódik; egyáltalán nem magától értetődő, hogyan „átlagoljuk" eltérő életsorsú emberek időpreferenciáit.

---

[75] A jóléti ítéletekről, a társadalmi preferenciákról, a társadalmi választásról és a *public choice*-ról (közösségi választásról) folytatott vitáról kitűnő áttekintést ad Amartya Sen (1995).

[76] Például a különböző aranyszabálymodellekben, azok korábbi és jelenlegi, legkorszerűbb változataiban, lásd például Olivier J. Blanchard és Stanley Fischer (1989).

[77] Lásd Robert J. Barro (1974).

És ha ezek a nehézségek fennállnak, akkor ki hatalmazott fel bennünket, gazdaságpolitikai ügyekben állást foglaló közgazdászokat, hogy eldöntsük ezt a dilemmát? Milyen jogon állapítjuk meg mi azt, hogy az intergenerációs jóléti függvényben mekkora súlyt adjunk akárcsak a visszamenőleges gazdaságtörténeti értékelésben a különböző generációk által élvezett hasznoknak és viselt terheknek? Különösen bántó az, hogy legtöbben közülünk még csak nem is érzékelik a történelmi ítéletmondásaink mögött húzódó etikai problémát, hanem elég magabiztosan értékelnek: *X* ország politikája helyes volt és *Y* országé helytelen.

A „felhatalmazásra" vonatkozó kérdésfeltevés elvezet a választás legitimációjának ügyéhez. A legitimációt vizsgálva ismét a *leíró-magyarázó* tudományos megközelítéssel kezdjük az elemzést. Lélektanilag tökéletesen érthető, ha a sokat szenvedett nemzedékek nem törődnek azzal, milyen örökséget hagynak hátra a későbbieknek. Érthető, hogy a sok szenvedést megélt *A* és kortársai végre maguknak akartak egy kissé jobb, nyugalmasabb életet biztosítani.

A társadalom nagy része természetesen átélt s átél mindkét korszakból egy-egy szakaszt, tehát már a maga életében elkezdi törleszteni a számlát. Ezeknek az embereknek a saját gondolkodásában zajlik le a jelen és a jövő értékének relatív súlyozása, és az bizonyára erősen szóródik. Ha pedig az időpreferencia egyénenként eltérő, akkor egy demokratikus politikai struktúrában az embereknek joguk van saját preferenciájukat politikai választással kifejezésre juttatni, és sokan meg is kísérlik, hogy a szavazások és más politikai aktusok révén megtegyék ezt.

Ezzel eljutottunk egy alapkérdéshez: milyen mértékben várjuk el egy kormányzattól, hogy mindig úgy cselekedjen, ahogy azt a polgárok elvárják tőle? A problémát most már nemcsak a jelen–jövő dilemmával kapcsolatban, hanem ennél általánosabban szeretném felvetni, különös tekintettel a posztszocialista átalakulásra.

Az árral vagy az ár ellen?

A kommunista ideológia messianisztikus jellegű. Őszinte hívei meg vannak győződve arról, hogy az általuk megvalósítani kívánt rendszer az egyedüli üdvözítő társadalmi rend. Ezt akkor is meg kell valósítani, ha az emberek nem ismerték fel, hogy mit kíván az igazi érdeküket. A kelet-európai emberek nagy többségét a sztálini szocializmus egy életre kiábrándította a messianizmusból; ettől kezdve már nem kérnek abból, hogy erőszakkal boldogítsák őket.

A Kádár-rezsim abból a szempontból hozott változást, hogy igyekezett szűkebb térre szorítani a kényszerboldogítást. Bolsevik szóhasználattal ez opportunizmus volt; olyan politika, amely „a tömegek uszályába" került. A Kádár-rezsim távol állt a politikai demokráciától; hiányoztak annak alapintézményei. A kádárista politikus azonban abban már hasonlított a parlamenti demokrácia politikusához, hogy a lakosság meghatározott köreiben igyekezett támogatói csoportokat kialakítani, és azok érdekeit közvetíteni. Ez a politikusi törekvés 1990 után teljesedik ki, mert ettől kezdve minden párt és politikai mozgalom sikere, a képviselői mandátum és a kormányzati pozíciók meghódítása a választóktól függ.

A messianisztikus politikus jogosultnak érzi programjának erőszakos megvalósítását. Minél inkább demokratikus a politikai élet, annál inkább kell a politikusnak tömegtámogatás bármely program megvalósításához.

A piaci gazdaságba való átmenetnek az a magyar útja, amelyet a tanulmányban leírt négy vonás jellemzett, olyan politikának bizonyult, amely inkább kapott tömegtámogatást (vagy legalábbis sokkal kisebb ellenállásba ütközött), mint a makrofeszültségek radikális kiigazítására irányuló elgondolások. Igaz, e politikának nagy ára volt; mind nagyobb és veszélyesebb társadalmi adósságot görgettek maguk előtt az egymást követő nemzedékek. De vajon óhajaik és akaratuk ellenére kell-e őket boldogítani?

Ezen a ponton visszatérnék a márciusban meghirdetett stabilizációs programhoz, amellyel a kormány letért az addig követett útról, elfordult attól mind a négy jellegzetesség tekintetében. A stabilizációs program véget vetett a magyarországi viszonylagos politikai nyuga-

lomnak. Felizzottak a kedélyek; a kormánypártok még a saját szavazóik körében is éles ellenállásba ütköztek, politikai népszerűségük meredeken zuhan.

A radikális megszorító program indokolása több szinten adható meg. A leginkább kézenfekvő érvelés a magyar gazdaság pillanatnyi helyzetéből indul ki. A drasztikus megszorítás mellett szól, nézetem szerint jogosan, a súlyos makrogazdasági feszültség, a gazdasági válság megelőzésének szükségessége.

Az érvelés egy másik szintje a magyar gazdaság és társadalom közép- és hosszú távú átalakulásának szemszögéből ítélkezik. A mostani intézkedéscsomag csupán első lépése egy hosszabb lépéssorozatnak, amely elhárítja a pénzügyi zavarok okozta akadályokat a hosszú távú növekedés elől, javítja a termelés és a külkereskedelem szerkezetét, elősegíti az állam szerepének újrarendezését, és ezen belül a jóléti szféra reformját. Meggyőződésem szerint ezek is helyes érvek.

Mindez az érvelés azonban nyitva hagyja a mély politikai-etikai dilemmát: szabad-e egy reformot keresztülerőltetni, ha a lakosság igen nagy része ellenzi?

Az első válasz e kérdésre könnyen adódik: a kormányzat és a mögötte álló politikai pártok és mozgalmak végezzenek sokkal jobb munkát a lakosság meggyőzésére; javuljon meg a kormány és a nép közötti kommunikáció. Legyen az intézkedések előkészítése körültekintőbb; jobban kell mérlegelni egy-egy lépés gazdasági hasznát és annak politikai „költségét", az általa kiváltott elégedetlenség destabilizáló hatását. Jogos követelmények, de feltehető, hogy még a legjobb szakmai előkészítés és meggyőző munka esetén sem válik népszerűvé egy megszorító, jogosultságokat visszavonó program.[78] A dilemma nem kerülhető meg.

Véleményem szerint egy dolog *megérteni* – a leíró-magyarázó politikai gazdaságtani elemzés által befolyásolt értelemmel, de együttérző szívvel is – miért van ellenállás, és más dolog *helyeselni* azt. Különösen pedig más dolog felelős politikusként puhán utánaengedni

[78] Greskovits Béla (1993*b*), (1994) találóan beszél ezzel a vezetőtípussal és szakembergárdával kapcsolatban „a reformer magányosságáról".

a tömegnyomásnak, úszni az árral, amikor világossá vált, hogy ez a magatartás rövid távon is nagy veszélyekkel jár, hosszú távon pedig tovább növeli a már eddig is felhalmozódott súlyos adósságokat, és mind nagyobb károkat okoz.

Itt eljutottunk a politikai gondolkodás egyik alapvető dilemmájához, amely nem csak a mai Magyarországon vetődik fel, hanem mindenütt, ahol népszerűtlen döntések meghozatalát mérlegeli a kormány, a kormány mögött álló pártok és a törvényhozás. A kérdéseket tehát nem Magyarországra leszűkítve, hanem teljes általánosságban fogalmazom meg, s ezekre próbálok majd lelkiismeretem szerint felelni.

Ha a politikusok szembeszegülnek a közvélemény nagy részének ellenállásával, szemben úsznak az árral – vajon ez nem visszatérés-e az ideologikus diktátorok messzianizmusához? Megengedhető-e ez egy demokráciában? Szabad-e reformot végrehajtani konszenzus nélkül – vagy egy szűkebb kritériummal: a pillanatnyi közvélemény többségének helyeslése nélkül?[79]

Meggyőződésem szerint szabad, de csak több feltétel szigorú megtartása esetén.

Első feltétel. A kormányzat a legnagyobb lelkiismeretességgel meggyőződött arról, hogy nincs más alternatíva; a lakosság számottevő része által ellenzett intézkedésekre elkerülhetetlenül szükség van.

Második feltétel. A kormányzat köteles megmaradni az alkotmányos demokratikus jogrend keretei között. Ez nem magától értetődő, mert a szituáció, a „szükségállapot" tudata, a reformercsoport elhivatottságérzete kísértést jelent nem alkotmányos, diktatorikus módszerek igénybevételére.[80]

---

[79] „Reform konszenzus nélkül" – Jeffrey D. Sachs (1994) tanulmánya nevezi így a fentiekben leírt helyzetet. Egyetértek az ott kifejtett állásponttal, amely szerint ez a helyzet átmenetileg, bizonyos feltételek mellett jobb híján elfogadható.

[80] Erélyre, határozottságra és következetességre biztatnám a kormányt – de mi sem állna távolabb tőlem, minthogy a demokratikus jogrend és alkotmányosság semmibevételét ajánljam. Félreértené álláspontomat az, aki az utóbbit olvasná ki ebből a tanulmányból vagy bármely korábbi írásomból. Sajnos, ilyesféle félreértésre sor került már (lásd például John E. Elliott és Abu F. Dowlah, 1993 cikkét).

Ehhez kapcsolódik a *harmadik feltétel*: a kormányzó csoportnak az az őszinte elhatározása, hogy feltétel nélkül alá fogja magát vetni a legközelebbi választáson a lakosság ítéletének. Továbbá olyan politikai erőviszonyoknak kell fennállniuk, és olyan intézményes garanciáknak kell érvényesülniük, hogy kétség se férhessen a soron következő választások szabadságához és tisztaságához. Ez esetben a lakosság a következő választásokon kifejezésre juttathatja: *utólag* jóváhagyja-e vagy elítéli azt, amit a kormány és a parlamenti többség széles körű támogatás nélkül tett.

Az amerikai politikai zsargon csak annak a politikai irányításnak adja meg az elismerő *leadership* elnevezést, amely kész úszni az árral szemben, el van szánva népszerűtlen intézkedésekre, de ugyanakkor betartja a fenti kikötéseket. (A *leadership* kifejezést szó szerint *vezetéssel* vagy *vezetőképességgel* kellene fordítani, de az nem adná vissza annak elismerő hangzását.) Tisztában vagyok azzal, hogy ez a „konszenzus nélküli reform" eltér attól a gyakorlattól, amely többnyire érvényesül az érett parlamenti demokráciákban, nevezetesen a politikusok népszerűségmaximalizáló viselkedésétől. Nézetem szerint azonban, a fenti kikötések szigorú megtartása esetén, normatív értelemben, nem minősíthető antidemokratikusnak. Sőt, létezik olyan nehéz helyzet – és történetesen a jelenlegi magyar helyzet éppen ilyen –, amikor erre a fajta elszánt politikai magatartásra van szükség.

Három forgatókönyv

E sorok írásakor nem látható előre, hová tart Magyarország. Számtalan eshetőség képzelhető el; legyen itt elegendő három jól megrajzolható forgatókönyv felvázolása.

Első forgatókönyv: Visszatérés a „keresztülevickélés" politikájához. Egy idő múlva a jelenlegi kormányzat vagy annak egy újjárendezett változata visszatér a kitaposott útra. Lényeges engedményeket tesz a tömegnyomásnak, „megszelídíti" a stabilizációs programot, lefékezi a végrehajtás ütemét. Tovább halogatja a közgazdasági szempontból halaszthatatlan akciókat; megreked az állami paternalizmus leépítésének mai fokán; belenyugszik a növekedés lassú ütemébe, esetleg a

stagnálásba. Ha szerencséje van e politikának, akkor nem torkollik katasztrófába. (Ha mégis – akkor az már kivezet ebből a forgatókönyvből.) Nem kilátástalan arra számítani, hogy a „keresztülevickélés" politikája 1995 után is folytatható, jó időn át, még ha ily módon le is mond az ország a tartós és gyors növekedés lehetőségéről.

Nagyon sok erő érvényesül abban az irányban, hogy a hatalmon lévők adják fel az 1995 tavaszán vállalt új irányvonalat és térjenek vissza a régihez. Nem csupán évtizedek magyar berögződése hat így; a parlamenti demokrácia ilyesféle magatartásra csábít minden politikust.

Emlékeztetni szeretnék az Egyesült Államok tapasztalatára. Az amerikai demokrácia képtelen egyes gazdasági alapproblémáit, például az állami költségvetés deficitjének a kiküszöbölését vagy az egészségügyi reformot megoldani, mert a politikusok nem hajlandóak népszerűtlen feladatokat vállalni, és különösen elzárkóznak azok gyors és radikális megoldásától. Ha a legérettebb demokráciát ez jellemzi, nem csoda, hogy számos félig érett kelet-európai demokráciában is hasonló játszódik le. Számos ország tapasztalata bizonyítja: minél inkább fregmentálttá válik a politikai élet, minél kevésbé intézményesül egyetlen politikai csoportosulás tartós uralma, annál kevésbé vállalkozik a mindenkori kormány kezdetben népszerűtlen, politikailag lassan megtérülő akciókra. A belátható időn belüli politikai bukás nagy esélye nem kedvez a sok évtizedre előre gondolkodó, „önzetlen", nagy perspektívájú reformoknak. A politikus az átlagpolgárnál is sokkal inkább az ismert keynesi formula szerint gondolkodik: hosszú távon valamennyien halottak vagyunk.

Második forgatókönyv: Kitartás és politikai bukás. A jelenlegi kormányzat kitart a stabilizációs program szigorú elvei mellett, és kész annak következetes megvalósítására – de képtelen megszerezni ehhez a politikai támogatást. Egyre inkább nő az ellenállás, amely esetleg a gazdaságot megbénító sztrájkhullámban vagy más tömeges tiltakozásokban nyilvánul meg. Ezek tovább rontják a gazdasági helyzetet, még szigorúbb intézkedéseket kényszerítenek ki, és mindez együttvéve beletaszítja a társadalmat a szigorítás–tiltakozás önpusztító örvényébe. Egy kritikus ponton a folyamat a mostani kormánypolitika politikai bukásához vezet.

Nem érdemes ebben a tanulmányban találgatnom: ha ez bekövetkezne, mikor és hogyan történne? Talán csak az 1998-ban esedékes parlamenti választás alkalmából? Vagy előbb, mert a kormánypártokat saját képviselőik hagyják cserben egy kritikus szavazás alkalmával? Fel sem vetem azt a lehetőséget, hogy a felzúdulás nemcsak a kormányt, hanem a parlamenti demokráciát buktatná meg, mert nézetem szerint a mai Magyarországon ennek reális veszélye nem áll fenn.[81]

Ha a stabilizációs programhoz ragaszkodó kormány politikailag elbukik, akkor eléggé valószínű (bár nem biztos), hogy a következő kormány más politikát folytat. Például visszatér a régi, „keresztülevickélő" magyar útra. Vagy ami még veszélyesebb, populista kalandorpolitikába kezd – de ez ismét kivezet a második forgatókönyvből.

Mindenkinek, aki a stabilizációs programban aktívan részt vesz, illetve azt Magyarországon vagy külföldön támogatja, tudatában kell lennie annak, hogy nincsen kizárva a program politikai bukása.[82]

Harmadik forgatókönyv: Késleltetés után siker. Többféle alternatívát érdemes végiggondolni. Az egyik: népszerűtlen, húsba-vérbe vágó stabilizációs reformok sikert értek el számos autokratikus országban.[83] A represszió féken tartotta a tiltakozást. Azután előbb-utóbb beértek a reform gazdasági eredményei, és akkor már, tiltakozások nem lévén, többé nem volt szükség elfojtásukra. Addig viszont nem vállalták a demokrácia, a szólás- és szervezkedési szabadság kényelmetlen-

---

[81] Viszont hasonló helyzetben nem zárom ki ezt a lehetőséget jó néhány más posztszocialista országban, ahol a parlamenti demokrácia még nem olyan szilárd, mint Magyarországon.

[82] Sok külföldi megfigyelő nem eléggé kalkulálja bele állásfoglalásaiba ezt a politikai kockázatot. Különösen azok esetében tekintem ezt veszélyes, esetleg ártalmas nézetnek, akik pozíciójuknál fogva hatást gyakorolhatnak a magyarországi eseményekre. Például részt vesznek a Magyarországgal kapcsolatos döntésekben külföldi kormányokban vagy nemzetközi szervezetekben. Rajtuk is múlik, hogy elhárul-e Magyarország feje felől a második forgatókönyvben leírt veszély. A politikai stabilitás felbomlása kihúzná a talajt a gazdasági stabilizáció alól; arról nem is szólva, hogy a tömegtiltakozás éles formái közvetlen gazdasági károkat is okoznak.

[83] Lásd David Collier (szerk., 1979), Peter Evans (1979), Stephan Haggard (1990), Stephan Haggard és Robert R. Kaufman (1989) és John Waterbury (1989).

ségeit. A sokszor idézett példák erre az útvonalra Dél-Korea, Tajvan és Chile.

Sok vita folyik a posztszocialista átmenet elemzői között arról, hogy mi volt és mi lehet a jövőben a demokráciához vezető politikai reform és a piacgazdasághoz vezető gazdasági reform leginkább szerencsés sorrendje.[84] Annyi bizonyosnak látszik: ha a politikai reform előbb megy végbe vagy gyorsabban halad, mint a gazdasági, akkor elkerülhetetlenek a gazdasági átalakulás népszerűtlen mozzanatainak nagy politikai nehézségei.[85] Ebből sokan azt a következtetést vonják le, hogy kár volt annyira sietni a demokráciával; jobb lett volna a kínai stratégiát követni, és előbb a gyors növekedés és életszínvonal-emelkedés pályájára lépni.

Nem értek egyet ezzel az állásponttal, mert szememben a demokrácia önmagában vett, mégpedig minden másnál nagyobb, fundamentális érték. A gazdasági nehézségek és a demokrácia kényelmetlenségei ellenére nagy vívmánynak érzem, hogy Magyarország szilárd parlamenti demokrácia; az az út tehát, amelyen a tiltakozást erőszakkal elfojtják, szerencsére, el van zárva előtte. Korlátozzuk tehát a harmadik forgatókönyvet a demokratikus keretek között végbemenő fejlődésre.

A konkrét magyar adottságok ismeretében nem irreális egy aránylag kedvezőbb lefutású eseménysorozatban reménykedni. Talán a kormány képes lesz jobban elmagyarázni, miért és hogyan szolgálja a stabilizációs program a lakosság érdekeit. Talán az ellenállás nem lesz olyan vehemens. Talán kifullad az első tiltakozások vihara és felülkerekedik a türelem. Talán belátható időn belül kedvező fejlemények mutatkoznak a lakosság széles csoportjainak anyagi életszínvonalában, és ezek javítják a hangulatot.

---

[84] Lásd például Stephan Haggard és Robert R. Kaufmann (1992*b*, 332–342. o.).

[85] Kiemelek néhány művet abból a gazdag irodalomból, amelynek témája az autokrácia és a demokrácia lehetőségei és következményei a posztszocialista átmenet során: Bruszt László (1994*a*), (1994*b*), Greskovits Béla (1994), Valerie Bunce és Csanádi Mária (1992), Claus Offe (1991) és Adam Przeworski (1991).

A „talán" kezdetű mondatok a fejlemények bizonytalanságára utaltak. Nagyon sok múlik a stabilizációs program aktív szereplőinek magatartásán, a kormánytól és a parlamenttől kezdve a politikai pártokon és érdekképviseleteken át a munkaadókig és a munkavállalókig.

Nem érzem feladatomnak, hogy találgassam a három forgatókönyv, illetve a különböző közbeeső és kevert esetek esélyeit, és szubjektív valószínűségeket rendeljek hozzá az alternatívákhoz. Szeretném remélni, hogy a harmadik valósul meg, de kész vagyok támogatni a stabilizációs programot még akkor is, ha a második forgatókönyv veszélye fenyeget. Meg vagyok győződve arról, hogy a jelen és a jövő magyar nemzedékek érdekében új, tartós fejlődést biztosító utat kell találni.

HIVATKOZÁSOK

Ágh Attila (1995): „A magyar politika jövője", *Mozgó Világ*, 21. évf., 2. sz., 17–28. o.

Aghion, Philippe és Blanchard, Olivier Jean (1993): „On the Speed of Transition in Central Europe", *Working Paper*, No. 6, London: European Bank for Reconstruction and Development, július.

Alt, James E. és Shepsle, Kenneth A. (szerk., 1990): *Perspectives on Positive Political Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Andorka Rudolf (1994): „Elégedetlenség, elidegenedés, anómia". Megjelent: *Társadalmi átalakulás: 1992–1994. Jelentés a Magyar Háztartás Panel III. hullámának eredményeiről*. Szerk.: Tóth István György. Magyar Háztartás Panel, Műhelytanulmányok, 5. sz., Budapest: BKE, KSH, TÁRKI, december, 83–90. o.

Antal László (1994): „Az örökség. A gazdaság helyzete és a feladatok", *Társadalmi Szemle*, 49. évf., 10. sz., 12–21. o.

Árvay János és Vértes András (1994): *A magánszektor és a rejtett gazdaság súlya Magyarországon, 1980–1992. Összefoglaló*. Budapest: Gazdaságkutató Rt, január.

Arthur, W. Brian (1984): „Competing Technologies and Economic Prediction", *Options*, I.I.A.S.A., Laxenburg, Austria, április, 10–13. o.

Ash, Timothy N. és Hare, Paul G. (1994): „Privatisation in the Russian Federation: Changing Enterprise Behaviour in the Transition Period", *Cambridge Journal of Economics*, december, 18. évf., 4. sz., 619–634. o.

Augusztinovics Mária (1992): „A nyugdíjrendszer válsága", *Közgazdasági Szemle*, 39. évf., 7/8. sz., 624–641. o.

Augusztinovics Mária (1993): „Egy értelmes nyugdíjrendszer", *Közgazdasági Szemle*, 40. évf., 5. sz., 415–431. o.

Augusztinovics Mária és Martos Béla (1995): „Számítások és következtetések nyugdíjreformra", *Közgazdasági Szemle*, 42. évf., 11. sz., 993–1023. o.
Balassa Ákos (1993): „Makrogazdasági folyamatok, 1986–1992." Kézirat, Budapest: Magyar Nemzeti Bank.
Balassa Ákos (1994): „Van-e válság, és ha igen, miféle?", *Népszabadság*, október 29, 17. és 21. o.
Barro, Robert J. (1974): „Are Government Bonds Net Wealth?", *Journal of Political Economy*, 82. évf., 6. sz., 1095–1117. o.
Barro, Robert J. és Grossman, Herschel I. (1971): „A General Disequilibrium Model of Income and Employment", *American Economic Review*, március, 61. évf., 1. sz., 82–93. o.
Bauer Tamás (1981): *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Baumol, William J., Panzar, John C. és Willig, Robert D. (1982): *Contestable Markets and the Theory of Industry Structure*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
Békesi László (1993): „A feladat öt szöglete. Farkas Zoltán interjúja Békesi Lászlóval", *Társadalmi Szemle*, 48. évf., 3. sz., 3–13. o.
Békesi László (1994): „A társadalom még nincs tisztában a gazdasági helyzettel. Karsai Gábor interjúja Békesi Lászlóval", *Figyelő*, július 14, 13–15. o.
Békesi László (1995): „Mást választhatunk, de 'jobbat' aligha", *Népszabadság*, július 8, 17–18. o.
Bénassy, Jean-Pascal (1993): „Non-Clearing Markets: Microeconomic Concepts and Macroeconomic Applications", *Journal of Economic Literature*, június, 31. évf., 2. sz., 732–761. o.
Berg, Andrew (1994): „Supply and Demand Factors in the Output Decline in East and Central Europe", *Empirica*, 21. évf., 1. sz.
Berg, Andrew és Sachs, Jeffrey D. (1992): „Structural Adjustment and International Trade in Eastern Europe: The Case of Poland", *Economic Policy*, április, 7. évf., 14. sz., 117–173. o.
Blanchard, Olivier Jean és Fischer, Stanley (1989): *Lectures on Macroeconomics*. Cambridge: The MIT Press.
Bod Péter (1992): „Mennyibe kerül egy társadalombiztosítási nyugdíjrendszer működtetése. I. Biztosítástechnikai alapfogalmak. II. A finanszírozási típusokról", *Közgazdasági Szemle*, 39. évf., 2. sz., 123–145. o. és 3. sz. 244–261. o.
Bokros Lajos (1995*a*): „A leendő pénzügyminiszter huszonöt pontja. Bokros Lajos szakmai cselekvési porgramjának alapvonalai", *Népszabadság*, február 17, 15. o.
Bokros Lajos (1995*b*): „Az államháztartásról, a stabilizációról. Dr. Bokros Lajos pénzügyminiszter tájékoztatója", *Pénzügyi Szemle*, 40. évf., 4. sz., 259–262. o.

Bokros Lajos (1996): „Növekedés és/vagy egyensúly – avagy az 1995. március 12-én meghirdetett stabilizáció tanulságai", *Népszabadság*, március 11, 8. o.

Borbély László András és Neményi Judit (1994): „Az államadósság növekedésének összetevői 1990–1992-ben", *Közgazdasági Szemle*, 41. évf., 2. sz., 110–126. o.

Borbély László András és Neményi Judit (1995): „Eladósodás, a külső és belső államadósság alakulása az átmenet gazdaságában (1990–1993)". Megjelent: *Rendszerváltás és stabilizáció. A piacgazdasági átmenet első évei.* Szerk.: Mellár Tamás. Budapest: Magyar Trendkutató Központ, 123–166. o.

Bornstein, Morris (1994): „Russia's Mass Privatisation Programme", *Communist Economies and Economic Transformation*, 6. évf., 4. sz., 419–457. o.

Bossányi Katalin (1995): „Aki kapja, marja", *Népszabadság*, október 7, 17. és 21. o.

Boycko, Maxim, Shleifer, Andrei és Vishny, Robert (1995): *Privatizing Russia.* Cambridge: The MIT Press.

Bozóki András (1994): „Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország", *Politikatudományi Szemle*, 3. évf., 3. sz., 33–68. o.

Bozóki András és Kovács Éva (1991): „A politikai pártok megnyilvánulásai a sajtóban a taxisblokád idején", *Szociológiai Szemle*, 1. sz., 109–126. o.

Bozóki András és Sükösd Miklós (1992): „Civil társadalom és populizmus a kelet-európai demokratikus átmenetekben", *Mozgó Világ*, 18. évf., 8. sz., 100–112. o.

Brabant, Jozef M. van (1990): „Socialist Economics: The Disequilibrium School and the Shortage Economy", *Journal of Economic Perspectives*, Spring, 4. évf., 2. sz., 157–175. o.

Brabant, Jozef M. van (1993): „Lessons from the Wholesale Transformation in the East", *Comparative Economic Studies*, Winter, 35. évf., 4. sz., 73–102. o.

Brom, Karla és Orenstein, Mitchell (1994): „The Privatised Sector in the Czech Republic: Government and Bank Control in a Transitional Economy", *Europe-Asia Studies*, 46. évf., 6. sz., 893–928. o.

Bruno, Michael (1993): *Crisis, Stabilization and Economic Reform: Therapy by Consensus.* Oxford: Oxford University Press.

Bruszt László (1992): „Transformative Politics: Social Costs and Social Peace in East Central Europe", *East European Politics and Societies*, Winter, 6. évf., 1. sz., 55–72. o.

Bruszt László (1994*a*): „Reforming Alliences: Labour, Management, and State Bureaucracy in Hungary's Economic Transition", *Acta Oeconomica*, 46. évf., 3/4. sz., 313–332. o.

Bruszt László (1994*b*): „Az Antall-kormány és a gazdasági érdekképviseletek".

Megjelent: *Kormány a mérlegen, 1990–1994.* Szerk.: Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László és Várnai Györgyi. Budapest: Korridor Politikai Kutatások Központja, 208–230. o.

Buchanan, James M. (1967): *Public Finance in Democratic Process: Fiscal Institutions and the Individual Choice.* Chapell Hill: University of North Carolina Press.

Buckley, Robert, Dániel Zsuzsa és Thalwitz, Margret (1993): „The Welfare Cost and Transparency of Housing Policies in Socialist Economies: The Hungarian Experience". Kézirat, Washington, D.C.: World Bank.

Bunce, Valerie és Csanádi Mária (1992): „The Systematic Analysis of a Non-System. Post-Communism in Eastern Europe". Megjelent: *Flying Blind: Emerging Democracies in East-Central Europe.* Szerk.: Szoboszlai György. Budapest: Magyar Politikatudományi Társaság, Évkönyv, 177–203. o.

Burke, Edmund [1790] (1982): *Reflections on the Revolution in France.* London: Pinquin Classics.

Burkett, John P. (1988): „Slack, Shortage and Discouraged Consumers in Eastern Europe: Estimates Based on Smoothing by Aggregation", *Review of Economic Studies*, július, 55. évf., 3. sz., 493–505. o.

Calvo, Guillermo és Coricelli, Fabrizio (1993): „Output Collapse in Eastern Europe", *IMF Staff Papers*, március, 40. évf., 1. sz., 32–52. o.

Camacho, Luis A. (1992): „Financing Social Security in Latin America: New Perspectives in the Light of Current Economic Developments", *International Social Security Review*, 45. évf., 3. sz., 19–38. o.

Chamberlin, Edward H. [1933] (1962): *The Theory of Monopolistic Competition.* Cambridge: Harvard University Press.

Chikán Attila (1984): *A vállalati készletezési politika.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Chikán Attila (1994): „Joint Micro and Macro Effects on Inventories in the Transition Economies", *International Journal of Production Economics*, június, 37. évf., 11–14. o.

Collier, David (szerk., 1979): *The New Authoritarianism in Latin America.* Princeton: Princeton University Press.

Corsetti, Giancarlo és Schmidt-Hebbel, Klaus (1995): „Pension Reform and Growth", *Policy Research Working Paper*, No. 1471, Washington, D.C.: The World Bank, Policy Research Department, Macroeconomics and Growth Division, június.

Csaba László (1995): „Gazdaságstratégia helyett konjunktúra-politika", *Külgazdaság*, 39. évf., 3. sz., 36–46. o.

Csontos László (1995): „Fiskális illúziók, döntéselmélet és az államháztartási rendszer reformja", *Közgazdasági Szemle*, 42. évf., 12. sz., 1118–1135. o.

Dániel Zsuzsa (1989): „Housing Demand in a Shortage Economy: Results of a Hungarian Survey", *Acta Oeconomica*, 41. évf., 1/2. sz., 157–180. o.
Davis, Christopher és Charemza, Wojciech W. (szerk., 1989): *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies*. London: Chapman and Hall.
Dewatripont, Mathias és Roland, Gérard (1992): „The Virtues of Gradualism and Legitimacy in the Transition to a Market Economy", *The Economic Journal*, március, 102. évf., 411. sz., 291–300. o.
Dixit, Avinash K. és Stiglitz, Joseph E. (1977): „Monopolistic Competition and Optimum Product Diversity", *American Economic Review*, június, 67. évf., 3. sz., 297–308. o.
Dlouhy, Vladimír és Mládek, Jan (1994): „Privatization and Corporate Control in the Czech Republic", *Economic Policy*, Supplement, december, 19. sz., 156–170. o.
Domar, Evsey (1989): „The Blind Men and the Elephant: An Essay on Isms". Megjelent: Evsey Domar, *Capitalism, Socialism, and Serfdom*. Cambridge: Cambridge University Press, 29–46. o.
Dornbusch, Rudiger és Edwards, Sebastian (1990): „The Macroeconomics of Populism in Latin America", *Journal of Development Economics*, 32. évf., 2. sz., 247–277. o.
Douglas, Roger (1993): *Unfinished Business*. Glenfield: Random House New Zealand Ltd.
Ehrlich Éva (1979): *Japán: A felzárkózás anatómiája*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Elliott, John E. és Dowlah, Abu F. (1993): „Transition Crises in the Post-Soviet Era", *Journal of Economic Issues*, június, 27. évf., 2. sz., 527–535. o.
Erdős Tibor (1994): „A tartós gazdasági növekedés realitásai és akadályai", *Közgazdasági Szemle*, 41. évf., 6. sz., 463–477. o.
Evans, Peter (1979): *Dependent Development: The Alliance of Multinational, State, and Local Capital in Brazil*. Princeton: Princeton University Press.
Fazekas Károly és Köllő János (1985): „Fluctuations of Labour Shortage and State Intervention after 1968". Megjelent: *Labour Market and Second Economy in Hungary*. Szerk.: Galasi Péter és Sziráczki György. Frankfurt: Campus Verlag.
Federal Ministry of Finance (Prague) (1992): „Coupon Privatization: An Information Handbook", *Eastern European Economics*, Summer, 30. évf., 4. sz., 5–38. o.
Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György [1983] (1991): *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest: Cserépfalvi Kiadása.
Ferge Zsuzsa (1994): „Szabadság és biztonság", *Esély*, 5. sz., 2–24. o.

Fischer, Stanley (1987): „The Israeli Stabilization Program, 1985–1986", *The American Economic Review*, május, 77. évf., 2. sz., 275–278. o.
Funke, Norbert (1993): „Timing and Sequencing of Reforms: Competing Views and the Role of Credibility", *Kyklos*, 46. évf., 3. sz., 337–362. o.
Gábor R. István (1979): „A második (másodlagos) gazdaság", *Valóság*, 22. évf., 1. sz., 22–36. o.
Gábor R. István (1985): „Második gazdaság: magyar tapasztalatok általánosíthatónak tűnő tanulságai", *Valóság*, 28. évf., 2. sz., 20–37. o.
Gács János (1991*a*): „A liberó második éve", *Figyelő*, 1991. január 3.
Gács János (1991*b*): „A magyar külkereskedelem liberalizálása, 1968–1990". Megjelent: *Külgazdasági liberalizálás*. Szerk.: Köves András és Márer Pál. Budapest: Kopint-Datorg és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 223–240. o.
Gács János (1993): „A külkereskedelem liberalizálása Kelet-Európában: gyors reformok és újraértékelés. Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország tapasztalatai", *Külgazdaság*, 37. évf., 12. sz., 12–33. o.
Gazsó Ferenc és Stumpf István (1995): „Pártok és szavazóbázisok két választás után", *Társadalmi Szemle*, 50. évf., 6. sz., 3–17. o.
Gillion, Colin és Bonilla, Alejandro (1992): „Analysis of a National Private Pension Scheme: The Case of Chile", *International Labour Review*, 131. évf., 2. sz., 171–195. o.
Goldfeld, Stephen M. és Quandt, Richard E. (1990*a*): „Rationing, Defective Inputs and Bayesian Updates under Central Planning", *Economics of Planning*, 23. évf., 3. sz., 161–173. o.
Goldfeld, Stephen M. és Quandt, Richard E. (1990*b*): „Output Targets, Input Rationing and Inventories". Megjelent: *Optimal Decisions in Market and Planned Economies*. Szerk.: Richard E. Quandt és Dusan Triska. Boulder, Co.: Westview Press, 67–81. o.
Gombár Csaba (1995). „Száz nap, vagy amit akartok". Megjelent: *Kérdőjelek: a magyar kormány 1994–1995*. Szerk.: Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László és Várnai Györgyi. Budapest: Korridor Politikai Kutatások Központja, 235–259. o.
Gomulka, Stanislaw (1987): „A Kornai-féle puha költségvetési korlát és a hiányjelenségek: bírálat és módosítás", *Közgazdasági Szemle*, 34. évf., 7/8. sz., 868–880. o.
Greskovits Béla (1993*a*): „Dominant Economy, Subordinated Politics. The Absence of Economic Populism in the Transition of East Central Europe", *Working Paper Series*, No. 1, Budapest: The Central European University, Political Science Department, július.
Greskovits Béla (1993*b*): „The 'Loneliness' of the Economic Policy Maker. An Approach Based on Reviewing the Literature on the Politics of Econom-

ic Transition in LDCs, and East Central Europe." Az 'Institutionalizing Social Transformations' című, a Lengyel Tudományos Akadémia által Rodziejowice-ben rendezett workshop-on előadott tanulmány.
Greskovits Béla (1994): *A tiltakozás és türelem politikai gazdaságtanáról. Latin-Amerika és Közép-Kelet-Európa átalakulásának tapasztalatai alapján.* Kandidátusi értekezés. Budapest: Közép-Európai Egyetem, Politikai Tudományok Tanszéke.
Greskovits Béla (1995): „Demokrácia – szegény országban", *Társadalmi Szemle*, 50. évf., 5. sz., 3–23. o.
Grosfeld, Irena (1989): „Disequilibrium Models of Investment". Megjelent: *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies.* Szerk.: Christopher Davis és Wojciech W. Charemza. London: Chapman and Hall, 361–374. o.
Haggard, Stephan (1990): *Pathways from the Periphery. The Politics of Growth in the Newly Industrializing Countries.* Ithaca és London: Cornell University Press.
Haggard, Stephan és Kaufman, Robert R. (1989): „Economic Adjustment in New Democracies". Megjelent: Joan M. Nelson és közreműködők, *Fragile Coalitions: The Politics of Economic Adjustment.* New Brunswick és Oxford: Transaction Books, 57–78. o.
Haggard, Stephan és Kaufman, Robert R. (1992*a*): „The Political Economy of Inflation and Stabilization in Middle-Income Countries". Megjelent: *The Politics of Economic Adjustment.* Szerk.: Stephan Haggard és Robert R. Kaufman. Princeton: Princeton University Press, 271–315. o.
Haggard, Stephan és Kaufman, Robert R. (1992*b*): „Economic Adjustment and the Prospects for Democracy." Megjelent: *The Politics of Economic Adjustment.* Szerk.: Stephan Haggard és Robert R. Kaufman. Princeton: Princeton University Press, 319–350. o.
Hámori Balázs (1985): *A szocialista gazdaság elmélete.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Hare, Paul (1989): „The Economics of Shortage in the Centrally Planned Economies". Megjelent: *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies.* Szerk.: Christopher Davis és Wojciech W. Charemza. London: Chapman and Hall, 49–81. o.
Hart, Oliver D. (1982): „A Model of Imperfect Competition with Keynesian Features", *Quarterly Journal of Economics*, február, 47. évf., 1. sz., 109–138. o.
Hart, Oliver D. (1984): „Imperfect Competition in General Equilibrium: An Overview of Recent Work". Megjelent: *Frontiers of Economics.* Szerk.: Kenneth J. Arrow és Seppo Honkapohja. Oxford: Blackwell.
Hausner, Jerzy (1992): „Populist Threat in Transformation of Socialist Soci-

ety", *Economic and Social Policy*, No. 29, Friedrich Ebert Foundation in Poland, Warsaw, december.
Hillion, Pierre és Young, S. David (1995): „The Czechoslovak Privatization Auction: An Empirical Investigation". Kézirat, INSEAD, május.
Hobbes, Thomas [1651] (1981): *Leviathan*. Harmondsworth: Penguin Books.
Holzmann, Robert, Gács János és Winckler, Georg (szerk., 1995): „Output Decline in Eastern Europe: Unavoidable, External Influence or Homemade?", *International Studies in Economics and Econometrics*, Vol. 34, Dordrecht, Boston és London: Kluwer Academic Publishers.
Kapitány Zsuzsa, Kornai János és Szabó Judit (1982): „A hiány újratermelése a magyar autópiacon", *Közgazdasági Szemle*, 29. évf., 3. sz., 300–324. o.
Kapitány Zsuzsa (1989): „Kereslet és kínálat a 80-as évek autópiacán", *Közgazdasági Szemle*, 36. évf., 6. sz., 592–611. o.
Kapitány Zsuzsa (1993): *Elosztási mechanizmusok és vevői viselkedés Kelet-Európa autópiacain*. Kandidátusi értekezés. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
Kaufman, Robert R. és Stallings, Barbara (1991): „The Political Economy of Latin American Populism". Megjelent: *The Macroeconomics of Populism in Latin America*. Szerk.: Rudiger Dornbusch és Sebastian Edwards. Chicago és London: The University of Chicago Press, 15–34. o.
Kende Péter (1994): „Politikai kultúra, civil társadalom és elit az 1988 utáni Magyarországon". Megjelent: Kende Péter: *Miért nincs rend Kelet-Közép Európában?* Budapest: Osiris és Századvég, 244–357. o.
Kéri László (1994): „Mari néni, a száz nap, meg az egyszerű nép", *Népszabadság*, október 24, 13. o.
Kis János (1994): „Veszélyből esély – Kis János a koalícióról", *168 óra*, június 14, 7. o.
Kolodko, Grzegorz W. (1993): „From Output Collapse to Sustainable Growth in Transition Economies. The Fiscal Implications", Institute of Finance, *Working Papers*, No. 35, Warsaw.
Kolodko, Grzegorz W. és McMahon, Walter W. (1987): „Stagflation and Shortageflation: A Comparative Approach," *Kyklos,* 40. évf., 2. sz., 176–197. o.
Kopint-Datorg (1994): *Ipari konjunktúrateszt eredmények*. 4. negyedév.
Kopits György (1994): „Félúton az átmenetben", *Közgazdasági Szemle*, 41. évf., 6. sz., 478–497. o.
Kornai János (1957): *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Kornai János (1972): *Erőltetett vagy harmonikus növekedés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Kornai János (1978): „A hiány újratermelése", *Közgazdasági Szemle*, 25. évf., 9. sz., 1034–1050. o.

Kornai János (1980): *A hiány*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Kornai János (1987): „A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság, I-II. rész", *Gazdaság*, 1987, 21. évf., 2 sz., 5–46. o. és 3. sz., 5–40. o.
Kornai János (1989): *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. Budapest: HVG Kiadó.
Kornai János (1991): „A privatizáció elvei Kelet-Európában", *Közgazdasági Szemle*, 38. évf., 11. sz., 1021–1040. o.
Kornai János (1992*a*): „A posztszocialista átmenet és az állam. Gondolatok fiskális problémákról", *Közgazdasági Szemle*, 39. évf., 6. sz., 489–512. o.
Kornai János (1992*b*): „Visszaesés, veszteglés vagy fellendülés", *Magyar Hírlap*, december 14, 12–13. o.
Kornai János (1993*a*): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest: HVG Kiadó.
Kornai János (1993*b*): „A pénzügyi fegyelem evolúciója a posztszocialista rendszerben", *Közgazdasági Szemle*, 40. évf., 5. sz., 382–395. o.
Kornai János (1993*c*): „Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján", *Közgazdasági Szemle*, 40. évf., 7/8. sz., 569–599. o.
Kornai János és Weibull, Jörgen W. (1983): „Paternalizmus, vevők piaca, eladók piaca", *Szigma*, 16. évf., 3. sz., 169–184. o.
Körösényi András (1995): „Kényszerkoalíció vagy természetes szövetség". Megjelent: *Kérdőjelek: a magyar kormány 1994–1995*. Szerk.: Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László és Várnai Györgyi. Budapest: Korridor Politikai Kutatások Központja, 260–280. o.
Köves András (1995*a*): „Egy alternatív gazdaságpolitika szükségessége és lehetősége", *Külgazdaság*, 39. évf., 6. sz., 4–17. o.
Köves András (1995*b*): „Gazdaságpolitikai dilemmák és lehetőségek a Bokros-csomag után", *Külgazdaság*, 39. évf., 11. sz., 4–18. o.
Köves András, Lányi Kamilla, Oblath Gábor és szerzőtársaik (1993): „Az exportorientált gazdaságpolitika feltételei és eszközei 1993-ban", *Külgazdaság*, 37. évf., 5. sz., 4–22. o.
Kowalik, Tadeusz (1992): „Can Poland Afford a Swedish Model? Social Contract as the Basis for Systemic Transformation." A 'Post-Socialism: Problems and Prospects' című konferencián elhangzott előadás. Ambleside, Cumbria, július 3–6.
Központi Statisztikai Hivatal (1971): *Statisztikai évkönyv 1970*. Budapest.
Központi Statisztikai Hivatal (1974): *Statisztikai évkönyv 1973*. Budapest.
Központi Statisztikai Hivatal (1976): *Statisztikai évkönyv 1975*. Budapest.
Központi Statisztikai Hivatal (1981): *Statisztikai évkönyv 1980*. Budapest.
Központi Statisztikai Hivatal (1986): *Statisztikai évkönyv 1985*. Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal (1989): *Tudományos kutatás és kísérleti fejlesztés 1988.* Budapest.
Központi Statisztikai Hivatal (1991): *Magyar statisztikai évkönyv 1990.* Budapest.
Központi Statisztikai Hivatal (1994*a*): *Magyar statisztikai zsebkönyv 1993.* Budapest.
Központi Statisztikai Hivatal (1994*b*): *Magyar statisztikai évkönyv 1993.* Budapest.
Központi Statisztikai Hivatal (1994*c*): *Statisztikai Havi Közlemények*, 1. sz.
Központi Statisztikai Hivatal (1994*d*): *Statisztikai Havi Közlemények*, 12. sz.
Központi Statisztikai Hivatal (1994*e*): *Tudományos kutatás és kísérleti fejlesztés 1993.* Budapest.
Központi Statisztikai Hivatal (1994*f*): *Lakásstatisztikai évkönyv 1993.* Budapest.
Központi Statisztikai Hivatal (1995*a*): *Magyar statisztikai zsebkönyv 1994.* Budapest.
Központi Statisztikai Hivatal (1995*b*): *Statisztikai Havi Közlemények*, 8. sz.
Központi Statisztikai Hivatal (1995*c*): *Magyar statisztikai évkönyv 1994.* Budapest.
Központi Statisztikai Hivatal (1995*d*): *Tájékoztató*, 1. negyedév.
Központi Statisztikai Hivatal (1996*a*): *KSH Statisztikai Hírek*, április 2.
Központi Statisztikai Hivatal (1996*b*): *Magyarország nemzeti számlái*, 1991–1994. Budapest, megjelenés alatt.
Krugman, Paul R. (1979): „Increasing Returns, Monopolistic Competition, and International Trade", *Journal of International Economics*, november, 9. évf., 4. sz., 469–479. o.
Krugman, Paul (1994): *Peddling Prosperity. Economic Sense and Nonsense in the Age of Diminished Expectations.* New York és London: W. W. Norton and Company.
Kuenne, Robert E. (1967): „Quality Space, Interproduct Competition, and General Equilibrium Theory". Megjelent: *Monopolistic Competition Theory: Studies in Impact.* Szerk.: Robert E. Kuenne. New York: J. Wiley.
Kurtán Sándor, Sándor Péter és Vass László (szerk., 1991): *Magyarország politikai évkönyve 1991.* Budapest: Ökonómia Alapítvány és Economix Rt.
Lackó Mária (1976): „Lakossági megtakarítás és ellátási helyzet", *Közgazdasági Szemle*, 23. évf., 5. sz., 535–551. o.
Lackó Mária (1989): „A beruházási hitelpiac feszültségeinek újratermelődése Magyarországon", *Közgazdasági Szemle*, 36. évf., 11. sz., 1323–1341. o.
Lackó Mária (1995): „Rejtett gazdaság nemzetközi összehasonlításban – becslési módszer a háztartási villamosenergia-fogyasztás alapján", *Közgazdasági Szemle*, 42. évf., 5. sz., 486–510. o.

Laky Teréz (1984): „Mítoszok és valóság: Kisvállalkozások Magyarországon", *Valóság*, 27. évf., 1. sz.

Laky Teréz (1995): „A magángazdaság kialakulása és a foglalkoztatottság", *Közgazdasági Szemle*, 42. évf., 7/8. sz., 685–709. o.

Lányi Kamilla (1994–1995): „Alkalmazkodás és gazdasági visszaesés Magyarországon és más országokban. I. Tények és magyarázatok. II. Gazdaságpolitika és szelekció", *Társadalmi Szemle*, 49. évf., 12. sz., 13–25. o. és 50. évf., 1. sz., 3–19. o.

Larrain, Felipe B. és Selowsky, Marcelo (szerk., 1991): *The Public Sector and the Latin American Crisis*. San Francisco: ICS Press, International Center for Economic Growth.

Laski, Kazimierz, Bhaduri, Amit, Levcik, Friedrich, Avramovic, Dragoslav, Fath, Janos, Landesmann, Michael, Rosati, Dariusz K. (1993): „Transition from the Command to the Market System: What Went Wrong and What to Do Now?". Kézirat, Bécs: The Vienna Institute for Comparative Economic Studies.

Lázár Guy (1993): „Jólét vagy szabadság? Közvélemény-kutatások a rendszerváltásról", *Mozgó Világ*, 19. évf., 8. sz., 39–51. o.

Lengyel György (1994): „Vélemények a gazdaságról". Megjelent: *Társadalmi átalakulás: 1992–1994. Jelentés a Magyar Háztartás Panel III. hullámának eredményeiről*. Szerk.: Tóth István György. Magyar Háztartás Panel, Műhelytanulmányok, 5. sz., Budapest: BKE, KSH, TÁRKI, december, 91–99. o.

Lengyel László (1995): „Egérfogó". Megjelent: *Kérdőjelek: a magyar kormány 1994–1995*. Szerk.: Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László és Várnai Györgyi. Budapest: Korridor Politikai Kutatások Központja, 13–49. o.

Lindbeck, Assar (1990): „The Swedish Experience", *Seminar Paper*, No. 482, Stockholm, Institute for International Economic Studies, december. A 'Transition to Market Economies in Central and Eastern Europe' című OECD-konferencián elhangzott előadás, Párizs, november 28–30.

Lindbeck, Assar, Molander, Per, Persson, Torsten, Petersson, Olof, Sandmo, Agnar, Swedenborg, Birgitta és Thygesen, Niels (1994): *Turning Sweden Around*. Cambridge és London: The MIT Press.

Lipton, David és Sachs, Jeffrey D. (1990): „Creating a Market Economy in Eastern Europe: The Case of Poland", *Brookings Papers on Economic Activity*, Spring, 1. sz., 75–145. o.

Magyar Köztársaság Kormánya (1994): *A Magyar Köztársaság Kormányának privatizációs stratégiája*. Budapest, november 11.

Magyar Nemzeti Bank (1996): *Előterjesztés és jelentés az 1996. évi rendes közgyűlésnek a Magyar Nemzeti Bank 1995. évi üzleti tervéről*. Budapest, április.

Major Iván és Mihályi Péter (1994): „Privatizáció – hogyan tovább?", *Közgazdasági Szemle*, 41. évf., 3. sz., 214–228. o.

Malinvaud, Edmond (1977): *The Theory of Unemployment Reconsidered.* Oxford: Basil Blackwell.
Marshall, Alfred [1890] (1961): *Principles of Economics.* London: Macmillan.
Martos Béla (1983): „Gazdasági szabályozási struktúrák és működésük. A nem walrasi eset". Kézirat, Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
Martos Béla (1994): „A nyugdíjak egyenlőtlensége és dekompozíciója", *Közgazdasági Szemle*, 41. évf., 1. sz., 26–48. o.
Mihályi Péter (1992): „Fosztogatás – osztogatás – fosztogatás. Az állami tulajdon tündöklése és bukása", *Közgazdasági Szemle*, 39. évf., 11. sz., 1001–1017. o.
Mihályi Péter (1994): „Privatization in Hungary: An Overview". Megjelent: *Privatization in the Transition Process. Recent Experiences in Eastern Europe.* Szerk.: Y. Akyüz, D. J. Kotte, Köves András és Szamuely László. Genf: United Nations Conference on Trade and Development és Budapest: Kopint-Datorg, 363–385. o.
Mihályi Péter (1995): „Privatisation in Hungary: Now Comes the 'Hard Core'". 'V. World Congress for Central and East European Studies' című kongreszszuson elhangzott előadás, Augusztus 6-11, Varsó.
Mizsei Kálmán (1992): „Privatisation in Eastern Europe: A Comparative Study of Poland and Hungary", *Soviet Studies*, 44. évf., 2. sz., 283–296. o.
Munkaügyi Kutatóintézet (1994): *Munkaerőpiaci helyzetjelentés. A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok.* Budapest, április.
Muraközy László (1993): „Az átmenet költségvetése Magyarországon, 1986–1992". Kézirat, Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
Murphy, Emma (1993): „Israel". Megjelent: *Economic and Political Liberalization in the Middle East.* Szerk.: Tim Niblock és Emma Murphy. London és New York: British Academic Press.
Murrell, Peter (1990): „An Evolutionary Perspective on Reform of the Eastern European Economies". Kézirat, College Park: University of Maryland.
Murrell, Peter (1993): „A gazdasági reform evolucionista és radikális megközelítése", *Közgazdasági Szemle*, 40. évf., 3. sz., 197–209. o.
Murrell, Peter és Wang, Yijiang. (1993): „When Privatization Should Be Delayed: The Effect of Communist Legacies on Organizational and Institutional Reforms", *Journal of Comparative Economics*, 17. évf., 2. sz., 385–406. o.
Musgrave, Richard A. és Musgrave, Peggy B. [1973] (1980): *Public Finance in Theory and Practice.* New York: McGraw-Hill, 3. kiadás.
Nagy András (1993): „Átmenet? Honnan-hová?", *Valóság*, 9. sz., 1–18. o.
Nagy András (1995): „A behozatal liberalizálása Magyarországon", *Közgazdasági Szemle*, 42. évf., 5. sz., 454–470. o.
National Bank of Hungary (1994): *Annual Report 1993.* Budapest.
National Bank of Hungary (1995): *Monthly Report*, 3. sz.
Nelson, Joan (1988): „The Political Economy of Stabilization: Commitment,

Capacity and Public Response". Megjelent: *Toward a Political Economy of Development: A Rational Choice Perspective.* Szerk.: Robert H. Bates. Berkeley: University of California Press.

Nelson, Lynn D. és Kuzes, Irina Y. (1994): „Evaluating the Russian Voucher Privatization Program", *Comparative Economic Studies*, Spring, 36. évf., 1. sz., 55–67. o.

Nelson, Richard R. és Winter, Sidney (1982): *An Evolutionary Theory of Economic Change.* Cambridge: Harvard University Press.

Nuti, Domenico Mario (1986): „Hidden and Repressed Inflation in Soviet-Type Economies: Definitions, Measurements and Stabilization", *Contributions to Political Economy*, március, 5. évf., 37–82. o.

Oates, Wallace E. (1988): „On the Nature and Measurement of Fiscal Illusion: A Survey". Megjelent: *Taxation and Fiscal Federalism: Essays in Honour of Russell Matthews.* Szerk.: Geoffrey Brennan, Bhajan S. Grewal és Peter Grenewegen. Sidney: Australian National University Press, 65–82. o.

Oblath Gábor (1991): „A magyarországi importliberalizálás korlátai, sikerei és kérdőjelei", *Külgazdaság*, 35. évf., 5. sz., 4–13. o.

Oblath Gábor (1995): „A költségvetési deficit makrogazdasági hatásai Magyarországon", *Külgazdaság*, 39. évf., 7/8. sz., 22–33. o.

Obláth Gábor és Valentinyi Ákos (1993): „Seigniorage és inflációs adó – néhány makroökonómiai összefüggés magyarországi alkalmazása. I. A pénzteremtésből eredő állami bevétel és az államadósság. II. Az államháztartás, a jegybank és az adósság dinamikája", *Közgazdasági Szemle*, 40. évf., 10. és 11. sz., 939–974. o. és 825–847. o.

Offe, Claus (1991): „Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe", *Social Research*, Winter, 58. évf., 4. sz.

Pénzügyminisztérium (1996): *A gazdasági helyzet 1995–96 fordulóján: Tájékoztató a Kormány részére.* Budapest, február.

Phelps, Edmund S. (1994): *Structural Slumps. The Modern Equilibrium Theory of Unemployment, Interest, and Assets.* Cambrige: Harvard University Press.

Portes, Richard (1994): „Transformation Traps", *The Economic Journal*, szeptember, 104. évf., 426. sz., 1178–1189. o.

Portes, Richard, Quandt, Richard E., Winter, David és Yeo, Stephen (1987): „Macroeconomic Planning and Disequilibrium: Estimates for Poland, 1955–1980", *Econometrica*, január, 55. évf., 1. sz., 19–41. o.

Portes, Richard és Winter, David (1980): „Disequilibrium Estimates for Consumption Goods Markets in Centrally Planned Economies", *Review of Economic Studies*, január, 47. évf., 1. sz., 137–159. o.

Przeworski, Adam (1991): *Democracy and the Market: Political and Economic*

Reforms in Eastern Europe and Latin America. Studies in Rationality and Social Change. Cambridge: Cambridge University Press.

Przeworski, Adam (1993): „Economic Reforms, Public Opinion, and Political Institutions: Poland in the Eastern European Perspective". Megjelent: *Economic Reforms in New Democracies: A Social-Democratic Approach.* Szerk.: L. C. B. Pereira, J. M. Maravall és A. Przeworski. Cambridge: Cambridge University Press, 132–198. o.

Rawls, John (1971): *A Theory of Justice.* Cambridge: Harvard University Press.

Razin, Assaf és Sadka, Efraim (1993): *The Economy of Modern Israel: Malaise and Promise.* Chicago és London: The University of Chicago Press.

Robinson, Joan (1933): *The Economics of Imperfect Competition.* London: Macmillan.

Róbert Péter (1995): *A szociálpolitikával kapcsolatos attitűdök alakulása.* Az államháztartási reform hatása a lakossági jövedelmek eloszlására című kutatás résztanulmánya. Budapest: TÁRKI, 1995.

Rockenbauer Zoltán (1991): „Társadalmi ünnepek, tüntetések és sztrájkok az 1990-es esztendőben". Megjelent: *Magyarország politikai évkönyve 1991.* Szerk.: Kurtán Sándor, Sándor Péter és Vass László. Budapest: Ökonómia Alapítvány és Economix Rt, 213–219. o.

Roland, Gérard (1994*a*): „The Role of Political Constraints in Transitions Strategies", *Economics of Transition*, 2. évf., 1. sz., 27–41. o.

Roland, Gérard (1994*b*): „On the Speed and Sequencing of Privatisation and Restructuring", *The Economic Journal*, szeptember, 104. évf., 426. sz., 1158–1168. o.

Rosati, Dariusz K. (1993): „Poland: Glass Half Empty". Megjelent: *Economic Transformation in Central Europe. A Progress Report.* Szerk.: Richard Portes. London: Centre for Economic Policy Research, 211–273. o.

Rosati, Dariusz K. (1994): „Output Decline during Transition from Plan to Market: A Reconsideration", *The Economics of Transition*, december, 2. évf., 4. sz., 419–441. o.

Rutland, Peter (1994): „Privatisation in Russia: One Step Forward: Two Steps Back?", *Europe-Asia Studies*, 46. évf., 7. sz., 1109–1131. o.

Sachs, Jeffrey D. (szerk., 1989): *Developing Country Debt and Economic Performance.* Chicago: National Bureau of Economic Research, The University of Chicago Press.

Sachs, Jeffrey D. (1990): „What is to Be Done?", *The Economist*, január 13, 19–24. o.

Sachs, Jeffrey D. (1993): *Poland's Jump to the Market Economy.* Cambridge és London: The MIT Press.

Sachs, Jeffrey D. (1994): „Life in the Economic Emergency Room". Megje-

lent: *The Political Economy of Policy Reform*. Szerk.: John Williamson. Washington, D.C.: Institute for International Economics, 503–523. o.
Sachs, Jeffrey D. és Larrain, Felipe B. (1993): *Macroeconomics in the Global Economy*. New York: Harvester Wheatsheaf.
Saunders, Christopher T. (szerk., 1995): *Eastern Europe in Crisis and the Way Out*. Houndmills és London: The Vienna Institute for Comparative Studies és Macmillan.
Schumpeter, Joseph A. [1942] (1976): *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper and Row.
Scitovsky Tibor (1985): „Pricetakers' Plenty: A Neglected Benefit of Capitalism", *Kyklos*, 38. évf., 4. sz., 517–536. o.
Seleny, Anna (1993): *The Long Transformation: Hungarian Socialism, 1949–1989*. Phd disszertáció. Cambridge: Department of Political Science, MIT.
Sen, Amartya (1995): „Rationality and Social Choice", *American Economic Review*, március, 85. évf., 1. sz., 1–24. o.
Shleifer, Andrei és Vishny, Robert (1992): „Pervasive Shortages under Socialism", *RAND Journal of Economics*, 23. évf., 2. sz., 237–246. o.
Siklaky István (1989): „Perújrafelvétel az állami tulajdon ügyében", *Magyar Nemzet*, július 11.
Simon András (1988): „A hiány makroökonómiájáról. A hiány fogalma", *Közgazdasági Szemle*, 35. évf., 1. sz., 1–17. o.
Simon András (1989): „Piac, adagolás, kiutalás", *Közgazdasági Szemle*, 36. évf., 12. sz., 1445–1467. o.
Simonovits András (1992): *Cycles and Stagnation in Socialist Economies: A Mathematical Analysis*. Oxford: Basil Blackwell.
Slider, Darrell (1994): „Privatization in Russia's Regions", *Post-Soviet Affairs*, október-december, 10. évf., 4. sz., 367–396. o.
Smith, Adam [1776] (1959): *A nemzetek gazdagsága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Soós Károly Attila (1986): *Terv, kampány, pénz*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Stark, David (1991): „Privatizáció Magyarországon: A tervtől a piachoz vagy a tervtől a klánhoz?", *Közgazdasági Szemle*, 37. évf., 9. sz., 838–859. o.
Stark, David (1994): „Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban, I–II. rész", *Közgazdasági Szemle*, 41. évf., 11. sz., 933–948 o. és 12. sz., 1053–1069. o.
Stark, David és Bruszt László (1995): „Network Properties of Assets and Liabilities: Patterns of Inter-Enterprise Ownership in the Postsocialist Transformation." A 'Dynamics of Industrial Transformation: East Central European and East Asian Comparisons' című, a Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetemen rendezett szemináriumon előadott tanulmány, május.

Sükösd Mihály (1995): „1995: az identitás gondjai", *Mozgó Világ*, 21. évf., 2. sz., 29–33. o.
Sunkel, Osvaldo (szerk., 1993): *Development from Within. Toward a Neostructuralist Approach for Latin America*. Boulder és London: Lynne Rienner Publishers.
Surányi György (1995*a*): „A gazdaság örökölt struktúrái gúzsba kötik az országot. Válaszol Surányi György, a Nemzeti Bank elnöke", *Heti Világgazdaság*, április 29, 47–48. o.
Surányi György (1995*b*): „Önmagunkkal kell megállapodásra jutni. Beszélgetés árakról, bérekről, kamatokról Surányi Györggyel, az MNB elnökével. Bossányi Katalin interjúja", *Népszabadság*, december 30, 1. és 10. o.
Surányi György (1996): „Jobban igen, másként nem. Szombati MH-extra Surányi Györggyel a Magyar Nemzeti Bank elnökével. Pintér Dezső riportja", *Magyar Hírlap*, január 6, 9. o.
Szabó Iván (1994): „Minden a mézeshetekben dől el. Varga György interjúja", *Figyelő*, május 26, 16–17. o.
Szabó Iván (1995): *168 óra*, 7. évf., 9. sz., 15. o.
Szabó Judit (1985): „Kínálati rugalmatlanság, elszaladó kereslet, készletek és hiány", *Közgazdasági Szemle*, 32. évf., 7/8. sz., 951–960. o.
Szakolczai Attila (1994): „A forradalmat követő megtorlás során kivégzettekről." Megjelent: *Évkönyv III, 1956*. Szerk.: Bak János és szerkesztő társai. Budapest: 1956-os Intézet, 237–256. o.
Szalai Erzsébet (1994): „Az elitek metamorfózisa", *Magyar Hírlap*, szeptember 14.
Szelényi Iván (1994): „Circulation of Elites in Post-Communist Transitions", *Working Paper Series*, No. 3, University of Michigan, Advanced Study Center, International Institute, augusztus.
Tóth István György (1994): „A jóléti rendszer az átmenet időszakában", *Közgazgasági Szemle*, 49. évf., 3. sz., 313–340. o.
Tyrie, Andrew (1995): „Statistical Review. Recent Macroeconomic Developments", *Economics of Transition*, 3. évf., 1. sz., 129–148. o.
United Nations (1992): *Industrial Statistical Yearbook 1989. Volume 1. General Industrial Statistics*. New York.
United Nations, Economic Commission for Europe (1993): *Economic Bulletin for Europe 1992*. Vol. 44. New York.
United Nations, Economic Commission for Europe (1994*a*): *Economic Survey of Europe in 1993–1994*. New York és Geneva.
United Nations, Economic Commission for Europe (1994*b*): *Economic Bulletin for Europe 1994*. Vol. 46. New York és Geneva.
United Nations, Economic Commission for Europe (1995): *Economic Survey of Europe in 1994–1995*. New York és Geneva.

Vanicsek Mária (1995): „A privatizált társaságok hatékonysága", *Figyelő*, január 26, VI–VII. o.
Várhegyi Éva (1993): „A monetáris politika jellege és hatása 1987–1992 között". Kézirat, október, Budapest: Pénzügykutató Rt.
Világbank (1995): *Magyarország. Szerkezetváltás és tartós növekedés.* Washington, D.C., november.
Vintrová, Růžena (1993): „The General Recession and the Structural Adaptation Crisis", *Eastern European Economics*, Spring, 31. évf., 3. sz., 78–94.o.
Voszka Éva (1992): „Not Even the Contrary is True: The Transfigurations of Centralization and Decentralization", *Acta Oeconomica*, 44. évf., 1/2. sz., 77–94. o.
Voszka Éva (1993): „Változatok az önprivatizációra", *Külgazdaság*, 37. évf., 7. sz., 42–54. o.
Voszka Éva (1994): „A redisztribúció újraéledése", *Közgazdasági Szemle*, 41. évf., 1. sz., 1–13. o.
Waterbury, John (1989): „The Political Management of Economic Adjustment and Reform". Megjelent: Joan M. Nelson és közreműködők, *Fragile Coalitions: The Politics of Economic Adjustment*. New Brunswick és Oxford: Transaction Books, 39–56. o.
Weibull, Jörgen W. (1984): „A Stock-Flow Approach to General Equilibrium with Trade Frictions", *Applied Mathematics and Computation*, 14. évf., 1. sz., 63–76. o.
Weitzman, Martin L. (1989): „On Buyers' and Sellers' Markets under Capitalism and Socialism". Kézirat, Cambridge: Harvard Institute of Economic Research, Harvard University.
Williamson, John (szerk., 1990): *Latin American Adjustment. How Much Has Happened*? Washington, D.C.: Institute for International Economics.
World Bank, The (1994): *Averting the Old Age Crisis. Policies to Protect the Old and Promote Growth*. Oxford: Oxford University Press.
World Bank, The (1995*a*): *Hungary: Structural Reforms for Sustainable Growth*. Első vázlat. Document of the World Bank, Country Operations Division, Central Europe Department, Report No. 13577-HU, Washington, D.C., február 10.
World Bank, The (1995*b*): *Hungary: Structural Reforms for Sustainable Growth*. Document of the World Bank, Country Operations Division, Central Europe Department, Report No. 13577-HU, Washington, D.C, június 12.
World Bank, The (1995*c*): *World Tables 1995*. Washington, DC.
World Economy Research Institute, Warsaw School of Economics (1994): *Poland, International Economic Report 1993–1994*. Warsaw.
Zukowski, Ryszard (1993): „Stabilization and Recession in a Transitional Economy: The Case of Poland", *World Development*, július, 21. évf., 7. sz., 1163–1178. o.

A KÖTETBEN SZEREPLŐ TANULMÁNYOK ELSŐ PUBLIKÁLÁSÁNAK HELYE

1. „A hiánygazdaság felszámolása. Általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata", *Közgazdasági Szemle*, 1994, 41. évf., 7/8. sz., 569–605. o.
2. „A legfontosabb: A tartós növekedés. A makrogazdasági feszültségekről és a kormány gazdaságpolitikájáról", *Népszabadság*, 1994. auguszutus 29. és szeptember 2. közötti számaiban, öt folytatásban megjelent cikksorozat.
3. „Meredek út. Beszélgetés Kornai Jánossal" (Szabó László Zsolt interjúja), *Kritika*, 1995, 6. sz., 3–6. o.
4. „A magyar gazdaságpolitika dilemmái", *Közgazdasági Szemle*, 1995, 42. évf., 7/8. sz., 633–649. o.
5. „Beszélgetés Kornai Jánossal a szociális kérdésről. Kérdezi: Laki Mihály", *Holmi*, 1995, 7. évf., 12. sz., 1758–1777. o.
6. „Az állampolgár és az állam: A jóléti rendszer reformja", *Mozgó Világ*, 1996, 22. évf., 2. sz., 33–45. o.
7. Négy jellegzetesség. A magyar fejlődés vizsgálata politikai gazdaságtani megközelítésben, I–II. rész", *Közgazdasági Szemle*, 1995, 42. évf., 12. sz., 1097–1117. o. és 1996, 43. évf., 1. sz., 1–29.

NÉVMUTATÓ

Aghion, Philippe 261
Alt, James E. 291
Andorka Rudolf 145, 227, 244
Antal László 253
Arthur, Brian W. 65
Ash, Timothy N. 270
Augusztinovics Mária 225
Avramovic, Dragoslav 317

Ágh Attila 255
Árvay János 282, 283

Balassa Ákos 47, 166
Barro, Robert J. 15, 296
Bauer Tamás 15, 227
Baumol, William J. 36
Berg, Andrew 15, 65, 166
Békesi László 166
Bénassy, Jean-Pascal 15
Bhaduri, Amit 317
Blanchard, Olivier Jean 261, 296
Bod Péter 225
Bokros Lajos 126, 227, 253
Bonilla, Alejandro 225
Borbély László András 158, 159
Bornstein, Morris 270
Bossányi Katalin 227, 270, 274
Boycko, Maxim 270
Bozóki András 235, 247
Brabant, Jozef M. van 14, 261, 262
Brom, Karla 270
Bruno, Michael 145, 156, 227
Bruszt László 270, 272, 291, 304
Buchanan, James M. 207
Buckley, Robert 24
Bunce, Valerie 304
Burke, Edmund 262
Burkett, John P. 15

Calvo, Guillermo 166
Camacho, Luis A. 225
Ceausescu, Nicolae 184
Chamberlin, Edward H. 34
Charemza, Wojciech W. 15
Chikán Attila 15, 20
Clinton, Bill 123
Collier, David 303
Coricelli, Fabrizio 166
Corsetti, Giancarlo 225
Csaba László 166, 253
Csanádi Mária 304
Csontos László 207

Davis, Christopher 15
Dániel Zsuzsa 13, 15, 24, 145, 227
Dewatripont, Mathias 261
Dixit, Avinash K. 34
Dlouhy, Vladimír 270
Domar, Evsey 36
Dornbusch, Rudiger 247, 261
Douglas, Roger 225
Dowlah, Abu F. 300

Edwards, Sebastian 247
Elliott, John E. 300
Erdős Tibor 145, 166, 227, 253
Ehrlich Éva 100
Evans, Peter 303

Fath, Janos 317
Fazekas Károly 59
Fehér Ferenc 67
Ferge Zsuzsa 205, 250
Fischer, Stanley 145, 156, 227, 261, 296
Friedman, Milton 123, 269
Funke, Norbert 261

Gazsó Ferenc 255
Gábor R. István 13, 280
Gács János 13, 15, 27, 28, 166, 285
Gillion, Colin 225
Goldfeld, Stephen M. 15, 41
Gombár Csaba 255
Gomulka, Stanislaw 15
Greskovits Béla 227, 247, 289, 291, 299, 304
Grosfeld, Irena 15
Grossman, Herschel I. 15

Haggard, Stephan 252, 303, 304
Hare, Paul G. 14, 15, 270
Hart, Oliver D. 34, 62
Hausner, Jerzy 247
Havel, Václav 183
Hámori Balázs 57
Heller Ágnes 67
Hillion, Pierre 270
Hobbes, Thomas 206
Holzmann, Robert 166
Husák, Gustav 183

Kapitány Zsuzsa 15, 22
Kaufman, Robert R. 247, 252, 303, 304
Kádár János 87, 124, 175, 179, 181, 182, 183, 186, 230, 232, 236, 237, 243, 244, 294, 298
Kende Péter 268
Keynes, John Maynard 120, 123, 302
Kéri László 255
Kis János 256
Kolodko, Grzegorz W. 57, 166
Kopits György 145, 166, 227
Kornai János 13, 14, 16, 17, 18, 19, 29, 38, 61, 131, 133, 139, 147, 238, 245, 261, 262, 267, 269, 279
Kovács Éva 235
Kowalik, Tadeusz 250
Köllő János 13, 59
Körösényi András 256
Köves András 166, 253, 285
Krugman, Paul R. 34, 238
Kuenne, Robert E. 34
Kurtán Sándor 235
Kuzes, Irina Y. 270

Lackó Mária 13, 15, 38, 282
Laky Teréz 280
Landesmann, Michael 317
Larrain, Felipe B. 51, 151
Laski, Kazimierz 15, 317
Lányi Kamilla 253, 285

Lázár Guy 70
Lengyel György 279
Lengyel László 255
Levcik, Friedrich 317
Lindbeck, Assar 162, 248, 249
Lipton, David 45, 261

Major Iván 270
Malinvaud, Edmond 51
Marshall, Alfred 65
Martos Béla 15, 225
Márkus György 67
McMahon, Walter W. 57
Mihályi Péter 270, 275
Mizsei Kálmán 270
Mládek, Jan 270
Monnet, Jean 110
Muraközy László 31
Murrell, Peter 261, 273
Musgrave, Peggy B. 219
Musgrave, Richard A. 219

Nagy András 268, 285
Nagy Imre 230
Nelson, Joan 252
Nelson, Lynn D. 270
Nelson, Richard R. 65, 262
Neményi Judit 145, 158, 159, 227
Nuti, Domenico Mario 15, 43, 261

Oates, Wallace E. 207
Oblath Gábor 160, 285
Offe, Claus 304
Orenstein, Mitchell 270

Panzar, John C. 36
Phelps, Edmund S. 62
Portes, Richard E. 262, 272
Przeworsky, Adam 292, 304

Quandt, Richard E. 15, 41

Rawls, John 213
Razin, Assaf 156
Robinson, Joan 34
Rockenbauer Zoltán 235
Roland, Gérard 13, 243, 245, 261, 262
Roosevelt, Theodore 117
Rosati, Dariusz K. 15, 17, 262, 317
Róbert Péter 206
Rutland, Peter 270

Sachs, Jeffrey D. 15, 45, 51, 65, 151, 261, 300
Sadka, Efraim 156
Saunders, Christopher T. 166
Sándor Péter 235
Schmidt-Hebbel, Klaus 225
Schumpeter, Joseph A. 36
Scitovsky Tibor 36
Seleny, Anna 280
Selowsky, Marcelo 151
Sen, Amartya 296
Shepsle, Kenneth A. 291
Shleifer, Andrei 67, 270
Siklaky István 269
Simon András 15
Simonovits András 13, 15, 227
Slider, Darrell 270
Smith, Adam 34
Solow, Robert 123, 227
Soós Károly Attila 15
Stallings, Barbara 247
Stark, David 13, 270, 272, 278
Stiglitz, Joseph E. 34
Stumpf István 255
Sunkel, Osvaldo 151
Surányi György 145, 227, 253
Sükösd Mihály 255
Sükösd Miklós 247

Szabó Iván 252

Szabó Judit 15
Szakolczai Attila 230
Szalai Erzsébet 268
Szelényi Iván 268

Thalwitz, Margret 24
Thatcher, Margaret 120, 172
Tobin, James 123
Tóth István György 250
Tyrie, Andrew 162

Valentinyi Ákos 160
Vanicsek Mária 276
Vass László 235
Várhegyi Éva 13, 47
Vértes András 282, 283
Vintrová, Růžena 17
Vishny, Robert 67, 270
Voszka Éva 270

Wang, Yijiang 261
Waterbury, John 303
Weibull, Jörgen W. 15
Weitzman, Martin L. 36
Williamson, John 151
Willig, Robert D. 36
Winckler, Georg 166
Winter, Sidney 65, 262

Young, S. David 270

Zukowski, Ryszard 15, 18, 19

TÁRGYMUTATÓ

Adó, adók
- halasztás 196, 222
- hatóság 132, 187, 282
- kedvezmények 111, 196
- kerülés 185, 186, 188
- morál 165, 282
- tudatosság 206

Adósság
- állomány 84, 91, 102, 134, 257, 259
- örvény 159, 160
- szolgálat 39, 84, 148, 252
- válság 127, 151, 153

Alkotmánybíróság 203, 204, 259
Alkotmányosság 300
Állam
- klasszikus feladatai 208
- jóléti feladatai 208

Államháztartási reform 142, 161
Állami gondoskodás 183, 190, 202, 252
Állami kiadások 42, 208, 214
- elszaladása 40
- korlátozása 40, 83, 91, 169, 204

Állami költségvetés deficitje 41, 302
Állampapírok 78, 79, 84, 103, 158
Ár, árak
- liberalizálása 30, 31, 44, 45
- támogatás 30, 31, 176

Árfolyam-politika 151, 154, 157, 239
Árelfogadó-ármeghatározó viselkedés 35
Árfolyam rezsimek 151, 152
Átmenet 9, 57, 61, 132, 137, 142, 175, 178, 179, 180, 186, 187, 198, 291, 298

Bank, bankok
- hitelezési tevékenysége 158, 169
- kereskedelmi 160
- központi 40, 152, 154, 156, 158, 252

Bankóprés 40, 157, 158
Befektetési társaságok 273
Belépés 26, 27, 34, 36, 37, 55, 57, 66, 216
Bér, bérek
- nominál 43, 45, 76, 126, 253
- reál 76, 77, 79, 82, 126, 173,

202, 234, 245, 250, 251, 253, 259, 288
Bérkorlátozás
– adminisztratív 80
– önkéntes 81
Beruházás, beruházási
– éhség 38, 48, 52, 56, 59, 60, 69, 176
– hányad 77, 240, 241, 243
– hitelek 48
– infrastrukturális 111, 241
– restancia 241
Bér-ár spirál 75, 76, 82
Biztonság (társadalmi-gazdasági) 251
Biztosítási intézmények 200
Bürokratikus
– koordináció 287
– túlközpontosítás 215, 216

Csúszó árfolyam 151

Decentralizálás 26, 33, 42, 87, 90, 109, 152, 198, 215, 216, 225, 285
Decentralizált hitelfelvétel 102
Demokrácia 171, 180, 214, 232, 237, 245, 298, 302, 303, 304
Devizaárfolyam 93, 286

Egészségügyi
– biztosító pénztár 160, 201
– ellátás 182, 205, 206, 225
Egyéni felelősség 181, 182, 194, 199
Egyenlőség, egyenlőtlenség 177, 182, 184, 190, 221
Egyensúly
– belső 153, 169
– külső 133, 146, 147, 148, 150, 153, 154

Eladók
– piaca 59
– versenye 34, 36
Életszínvonal 22, 82, 90, 130, 171, 177, 183, 228, 236, 240, 247, 250, 295, 304
Elköltetlen pénztömeg (monetary overhang) 41, 42, 43, 45
Érdekegyezető Tanács 289, 290
Erőforrás-bevonás
– külföldi 77, 98, 100, 101, 102, 115, 116, 119
– saját 116
Export 39, 40, 77, 82, 91, 92, 93, 94, 95, 102, 111, 112, 113, 114, 126, 133, 134, 135, 148, 151, 153, 167, 239

Feketegazdaság 281, 282
Felhalmozás-fogyasztás arány 77, 82
Fiskális csapda 132
Fizetési mérleg
– hiány 73, 91, 97, 110, 112, 119, 133, 134, 252, 259
– egyensúly 92, 95, 133, 135, 152, 166
Fizetőképesség 42, 102, 149
Fogolydilemma 172
Fogyasztási javak
– hiánya 13, 21–24, 43
Fogyasztói
– kiszolgáltatottság 64, 67, 68, 215
– nyereség 67
– szuverenitás 68
Fokozatosság elve (gradualizmus) 265–267

Gazdasági
– növekedés 77, 84, 90, 97, 134,
– recesszió 77, 84, 90, 97

Gazdaságpolitika
– fogyasztásorientált 236
Gulyáskommunizmus 130, 228

Halmozási
– tendencia 19, 41, 52
Hatékonyság 118, 140, 188
Hatékonysági bér (Efficiency wage) 200
Hiány
– felszámolása 15, 45, 53, 56, 61, 65, 66
– intenzitása 43
– krónikus 38, 62
– posztszocialista átmenetben 15, 17, 36, 59, 69, 71, 137, 146
– öngerjesztése 52
Hiánygazdaság újratermelése 37, 48
Hitel 48, 84, 98, 101, 135, 138, 149, 150, 151, 152, 157, 158, 169, 184, 201

Időpreferencia 237, 243, 297
Import
– igényesség 152
– vámpótlék 145, 152, 153
Infláció, inflációs
– inerciális 74, 121
– nyílt 43, 44
– ráta 44, 157
– várakozás 74, 75, 76, 158
– visszaszorított 42, 43, 44, 48
Institucionális változások 25, 26, 33, 34, 37, 38, 41, 42, 47, 48, 51, 52, 55
Intergenerációs jóléti függvény 297

Joghézag 187, 282
Jóléti
– állam 3, 139, 142, 162, 171, 208, 212, 228
– kiadások 90, 145, 160, 161, 163, 250, 252, 253, 259
– szektor 7, 127, 163, 204, 215, 216, 217, 225, 226, 260
– transzfer 250, 254
Jövedelemeloszlás, jövedelempolitika 68, 89, 118, 140, 177, 180, 186, 188
Jövedelmezőségi kényszer 40

Kamat, kamatláb 66, 78, 79, 84, 90, 102, 103, 158, 160, 165, 273
Kemény költségvetési korlát 30
Kényszerhelyettesítés 16, 21, 26, 64
Kereslet, keresleti
– korlátos gazdaság 16, 17, 19
– korlát 17, 39
Keresztülevickélő (muddle through) politika 229, 247, 257, 301, 302, 303
Készlet
– input 19, 42, 59
– output 19, 61
Keynesi politika 120, 123
Kínálat, kínálati
– korlátos gazdaság 16, 17, 19
Kirovó-felosztó rendszer 219
Klasszikus szocializmus 26, 27, 29, 37, 41, 42, 43, 49
Konfiskálás 180
Kontraktív gazdaságpolitika 92, 97, 101, 114, 115, 120, 123, 166
Koordináció
– bürokratikus 287
– piaci 263
Koraszülött jóléti állam 87, 89, 119, 139, 182, 183, 250
Kormányzat, kormányzati
– kiadások 40, 42

Korporatizmus 288–291
Költségvetés, költségvetési
- hiánya 8, 157, 173
- redisztribúció 162, 190, 247–252
Közmorál 186
Külföldi
- adósság 97, 119, 130, 147, 236, 239
- tőkebefektetés 77, 98, 100, 101, 102, 115, 116, 119
Külkereskedelem 21, 42, 115, 153, 154, 156, 173, 299

Laissez faire 216, 286
Lakás, lakásszektor 22–24, 30, 111, 169, 176, 241, 251, 267
Leértékelés, leértékelési
- forint 93, 94
- örvény 94
- várakozás 95, 152, 155
Liberalizálás
- külkereskedelmi 94

Magántulajdon 24, 53, 57, 189, 216, 232, 265, 272, 280
Magánvállalkozás 68, 79
Makro
- kereslet 37, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 48, 49, 50, 51, 60, 61, 92, 112, 113
- stabilizáció 137
Megtakarítás, megtakarítási
- hajlandóság 103
- lakossági 160
Méltányosság elve 188, 191
Monetáris politika
- feszített 46
- restriktív 46
Monopólium 30, 52, 119, 140, 189, 215, 221, 230, 232

Multiplikátor hatás 113
Munkaerő
- halmozás (hoarding) 59
Munkahelyek
- betöltetlen 59
- biztonsága 59, 60, 176, 256
- új 60, 90, 111
- megszűnése 85
Munkanélküli-segély 83, 132
Munkanélküliség, munkanélküliségi
- kapun belüli 59, 60, 69
- ráta 59, 74
Műszaki haladás 69

Nagy ellátási (elosztási) rendszerek 91
Non-profit intézmények 87, 141, 162, 163, 201
Normál pálya 70
Nyugdíj
- alapok 91, 197
- biztosító 221, 224
- ellátás 91, 197
- pénztár 87, 160, 169, 200, 201

Önkéntesség elve 141

Paternalizmus 177, 195, 247, 301
Pénzügyi egyensúly 146, 153
Piac, piaci
- intézményei 262
- keménydevizás 39, 114
- puhadevizás 39
Politikai
- liberalizáció 43
- represszió 232
Populizmus 214, 247
Posztszocialista
- átmenet 15, 17, 36, 59, 69, 71, 137, 146, 166, 261, 262, 304

– országok 7, 48, 175, 208, 227, 256, 283, 293
Privatizáció, privatizációs
– folyamat 277
– kínálat 278
– tisztasága 278
Progresszív köztehervíselés 189
Puha diktatúra 182, 244
Puha költségvetési korlát 30, 38, 41, 59, 88, 176, 177, 223

Rászorultsági
– állapot 192, 195
– elv 86, 89, 91, 118, 127, 140
Reáljövedelem 142
Recesszió 9, 61, 79, 90, 97, 103, 106, 112, 113, 115, 116, 121, 131, 148, 151, 166, 228, 236
– transzformációs 131
Redisztribúció 162, 190, 247, 248, 249, 250, 251, 252
Rendszerváltozás 56, 57
Restrikciós-recessziós spirál 113
Rövid táv – hosszú táv dilemmái 169

Stabilitás gazdasági és politikai ellentmondása 170
Stabiliziáció, stabilizációs
– csomag 145, 151, 152, 161, 163, 170, 171, 255
– program 125, 126, 127, 128, 129, 133, 145, 146, 161, 164, 167, 169, 170, 172, 233, 253, 257, 260, 286, 290, 298, 301, 302, 303, 304, 305
– törvény 146, 259
Szabadság 9, 55, 198, 199, 205, 230, 231, 232, 301, 303
Szakszervezetek 79, 81, 136, 251, 257, 258, 288, 289, 290
Szellemi tőke 178, 181, 274
Szociális
– érzékenység 108, 171
– kérdés 175
Szocialista rendszer 13, 14, 15, 38, 39, 40, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 62, 63, 66, 67, 69, 80, 176, 182, 263, 288
Szolidaritási elv 188
Szürkegazdaság 85, 177, 265, 282
Szuverenitás
– egyéni 212

Társadalmi
– adósság 242, 243, 247, 254, 292, 295, 298
– biztonság 251
– diszkontráta 242, 296
Társadalombiztosítás 207, 289, 290
Társadalombiztosítási járulék 83, 207, 281, 289
Teljes foglalkoztatás 60, 62, 176, 256
Termeléscsökkenés 73, 102, 113, 166
Termelési eszközök 13
Tőke
– bizalma 96, 128
– injekció 277
– kivonás 96, 103
– menekülés 96, 127, 128
– működő 101
– piac 219, 221
Transzformációs visszaesés 131
Tulajdon rekombináció 272
Túlkereslet 22, 24, 27, 30, 33, 39, 42, 43, 44, 58, 59, 60
Túlkínálat 23, 24, 33, 45, 58, 59, 60, 61

Újítás 120, 164

Utasításos rendszer 27, 28
Üzletemberosztály (business class) 268

Vagyon
- átmentés 180
- vesztés 274
Vállalati költség- és árérzékenység 33
Vámpótlék 145, 152, 153
Várományfedezeti rendszer 219
Verseny
- eladóké 34, 36
- korlátozott 34, 35, 36, 62
- szféra 156, 215
- tökéletes 34, 35
- vevőké 34
Vevők piaca 45, 64, 67, 68, 70, 71
Visszaesés 9, 97, 103, 106, 116, 131, 148, 166, 228, 236

Walrasi egyensúlytól való eltérés 63

A Szerző előszavából:

„A kötet főcíme talán patetikusnak tűnik azok szemében, akik kötelezőnek tekintik, hogy a közgazdász ridegen, kizárólag a számok hideg fényében vizsgálódjék. Remélem, hogy nemcsak a cím, de az írások tartalma és hangneme is érzékelteti: a szerző nem felejti el egyetlen percre sem, hogy kutatásainak tárgya végső soron az emberek sorsa; kínlódásuk és boldogulásuk okainak és esélyeik javításának tisztázása. Átélem azt, hogy mi, a magyar társadalom tagjai (tegyük hozzá: a többi posztszocialista ország lakossága is) vergődünk azokban a csapdákban, amelyeket a korábbi évtizedek történelme, a vezetők bűnei vagy jó esetben baklövései és – valljuk meg – saját mulasztásaink állítottak fel. (...)

Ami mégis könnyebbé teszi azoknak a kutatóknak a lelkiismeretét, akik ezeken a problémákon gondolkodnak, az az a tudat, hogy ezek a megpróbáltatások nem hiábavalóak. Ezt emeli ki a kötet címének másik fele: remény.

(...) alapjaiban változott meg világunk. Most már igenis nem reménytelen arra számítani, hogy egy-egy reformlépés előbb-utóbb igazi eredményeket hoz. Ennyiben pesszimistából optimistává lettem."

K–0116

9 789632 240138

2300 Ft